

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN
100. YIL DÖNÜMÜNE ARMAĞAN:
İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler
Çerçevesinde Araştırmalar**

Editörler:

Doç. Dr. Emrah DOĞAN

Doç. Dr. N. Gamze ILICAK YÜCEL

Editör Yardımcıları:

Arş. Gör. Selin YALÇINTAŞ

Arş. Gör. Onur KAYA

İstanbul Gelişim Üniversitesi Yayınları,

2024

**İSTANBUL
GELİŞİM
ÜNİVERSİTESİ**

İstanbul Gelişim Üniversitesi (İGÜ) Yayın Kurulu'nun 30.07.2024 tarih ve 2024/02 sayılı toplantısında alınan 2024/02-1 numaralı karar, İGÜ Yayın Kurulu Başkanlığı'nın 01.08.2024 tarih ve E-65460130-824.01-132731 sayılı yazısı ile İGÜ Yönetim Kurulu'nun 02.08.2024 tarihinde yapılan 2024/14 numaralı toplantısında alınan 05 numaralı karar uyarınca Üniversitemiz Yayınevi tarafından yayımlanmasına karar verilmiştir.

© İstanbul Gelişim Üniversitesi Yayınları
© Istanbul Gelisim University Press
Aralık 2024

Her hakkı saklıdır. All rights reserved.

Sertifika No: 47416

ISBN: 978-625-8202-32-8

e-ISBN: 978-625-8202-35-9

İGÜ Yayınları; 132

Yayına Hazırlayan:
Ahmet Şenol ARMAĞAN

Kapak Tasarımı:
Ayşe DEMİR

İstanbul Gelişim Üniversitesi Yayınları

Adres: Rektörlük Binası-Cihangir Mah. Şehit Jandarma Komando Er Hakan

Öner Sok. No: 1 34310 Avcılar / İstanbul / TÜRKİYE

Telefon: +90 212 422 70 00 / 350

Belgeç: +90 212 422 74 01

E-posta: iguyayinlari@gelisim.edu.tr

Ağ sayfası: <https://iguyayinlari.gelisim.edu.tr>

Facebook: iguyayinlari

Twitter: IGUYayinlari

Instagram: iguyayinlari

LinkedIn: İstanbul Gelişim Üniversitesi Yayınları

Baskı ve cilt:

Servet İşler

Sertifika No: 40352

Tel: 0212 5939467

islercopy@hotmail.com

SUNUŞ

“Benim naçiz vücudum elbet bir gün toprak olacaktır. Ancak Türkiye Cumhuriyeti ilelebet pâyidar kalacaktır.”

M. Kemal ATATÜRK

İnsanlık tarihinde yüz, iki yüz, üç yüz... yıllık kesitler önemlidir. Bu durum ülkeler için de geçerlidir. Ülkeler tarihlerindeki mihenk taşı görevi üstelenen dönemleri, dönüşüm ve değişime yönelik olayları kutlamaktadır. Fransızlar, Fransız ihtilalinin 200'üncü yılını, ABD kuruluşunun 200'üncü yılını, Yunanistan Osmanlı'dan bağımsızlığını almasının 200'üncü yılını, Çin ise Çin Komünist Partisi'nin 100'üncü kuruluş yıldönümünü çeşitli etkinliklerle kutlamışlardır.

Türkiye'de de 2023 yılı boyunca “**Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı**” muhtelif etkinliklerle kutlanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. yılında; bu genç, dinamik devletin nereden başlayıp nereye ulaştığını farklı disiplinler ışığında kavramak önemlidir. Disiplinerarası bilimsel çalışmalar, geçen bir asrı layıkıyla anlama adına farkındalık oluşturacaktır.

İstanbul Gelişim Üniversitesi'nde de Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. yılını kutlamak amacıyla birçok etkinlik gerçekleştirilmiştir. Doç. Dr. Emrah DOĞAN ve Doç. Dr. Nezire Gamze ILICAK YÜCEL editörlüğünde hazırlanan bu çalışmanın amacı da benzerdir. Bu çalışmada; ekonomi, dış politika, AB, dış ticaret, pazarlama, sosyal yaşam ve sosyoloji gibi konulara yer verilmiştir.

Doç. Dr. Gülgün ÇİĞDEM, kırılganlık ve istikrar bağlamında Türkiye'nin ödemeler dengesi bilançosunun analizini yapmıştır. Özellikle dış ticaret işlemleri sonucu ortaya çıkan dış ticaret açığı ve cari açığın doğurabileceği sonuçları ele almıştır. Cari açık sorununun çözümüne ilişkin önerileri dikkate değerdir. Doç. Dr. Adnan DUYGUN, Cumhuriyet Dönemi'nde açılan beş üniversite örneğinde yazılan pazarlama tezlerinin bibliyometrik analizini yapmıştır. Analizde lisansüstü tezler; konuları, nitel ve nicel özellikleri itibarıyla değerlendirilmiştir.

Doç. Dr. Ebru Gül YILMAZ, “100 Yıllık Dış Ticaret Hikâyesi: Atatürk'ün Çok Değerli Anısına” isimli çalışmasında Cumhuriyet Dönemi'nin dış ticaretini, dönemler itibarıyla ele almış ve her dönem için egemen olan politikalara vurgu yapmıştır. Bu çalışmada; Lozan Antlaşması'nın gümrük

tarifeleri üzerindeki olumsuz etkisi, ülke içerisinde ve dış dünyada (1929 Buhranı) meydana gelen olayların dış ticarete tesiri incelemiştir.

Arş. Gör. Burçin ÇAKIR GÜNDOĞDU ile Dr. Öğretim Üyesi Emre GÜNDOĞDU, Türkiye'nin yenilenebilir enerji stratejisinin temel dinamiklerini ele aldıkları çalışmada; Türkiye'nin enerji ihtiyacı ve dışa bağımlılığına değinerek, yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelmenin dışa bağımlılığı azaltacağını ve arz güvenliğini artıracığını vurgulamıştır.

Doç. Dr. Hacer GÜLŞEN, "Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatında Milli Edebiyat Anlayışının İzleri: Adı Memleket Olan Edebiyat" başlıklı yazısında 1923-1940 dönemini ele almıştır. Bu dönemi, cumhuriyet öncesi dönemle karşılaştırmıştır. Bu dönemin ulus devlet anlayışının bir sonucu olarak "Milli Edebiyat Dönemi" olduğu belirtilmektedir.

Dr. Öğretim Üyesi Raheb MOHAMMADI GHANBARLOU, Türkiye Cumhuriyeti devrimlerinin İran'a yönelik etkilerini incelemiştir. Çalışmada, Rıza Şah PEHLEVİ ve Mustafa Kemal ATATÜRK'ün aynı dönemin insanı olduğu ve her iki liderin de modernleşme projesi başlattığı ifade edilmiştir. İran ve Türkiye'deki modernleşme sürecinin kaderinin farklı bir yol izlediği vurgulanarak sosyolojik temellerin altı çizilmiştir.

Doç. Dr. Fatma Gül GEDİKKAYA "Cumhuriyetin 100. Yılında Türk Kadınının Siyasal Temsili" başlıklı çalışmasında, Batı ülkeleri ile Cumhuriyet dönemini karşılaştırarak kadınlara verilen haklar ile siyasi katılımın Cumhuriyet kadınları için önemine vurgu yapmıştır. Dr. Öğretim Üyesi Sibel ZENGİN ise çalışmasında Türkiye'nin 60 yılı aşkın süredir devam eden AB tam üyelik savaşımını ele almıştır. Çalışmada 1959 yılında başlayan ve 1963 yılında imzalanan Katma Protokol ile devam eden tam üyelik sürecinin 1970'li yıllarda kesintiye uğradığı ve 1987 yılında yeniden tam üyelik başvurusunun yapıldığı, 2005 yılından itibaren de katılım müzakerelerinin sürdüğü ve bu süreçte başta Kıbrıs olmak üzere yaşanan gelişmelerin üyeliği nasıl negatif etkilediği belirtilmiştir.

Arş. Gör. Tünay ARAS ise Lozan Barış Antlaşması ile ilgili algı ve tartışmalar konusunu ele almıştır. Çalışmada Lozan Antlaşması ile ilgili kamuoyunda bir ikilik bulunduğu ifade edilmiş ve bunun nedeninin akademik olmaktan ziyade politik olduğu vurgulanmıştır.

Cumhuriyet'in 100. Yılı anısı adına akademik çalışmalarıyla katkı sunan İstanbul Gelişim Üniversitesi İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi akademisyenleri; Doç. Dr. Gülgün ÇİĞDEM, Doç. Dr. Adnan DUYGUN, Doç. Dr. Ebru Gül YILMAZ, Arş. Gör. Burçin ÇAKIR GÜNDOĞDU, Dr. Öğr. Üyesi Emre GÜNDOĞDU, Doç. Dr. Hacer GÜLŞEN, Dr. Öğr. Üyesi Raheb MOHAMMADI GHANBARLOU, Doç. Dr. Fatma Gül GEDİKKAYA, Dr. Öğr. Üyesi Sibel ZENGİN ve Arş. Gör. Tünay ARAS'a teşekkür ederim.

Ayrıca bu çalışmanın editörlüğünü yürüten Doç. Dr. Emrah DOĞAN ve Doç. Dr. Nezire Gamze ILICAK YÜCEL ile editör yardımcılığını yürüten Arş. Gör. Selin YALÇINTAŞ ve Arş. Gör. Onur KAYA'ya emek ve katkıları için teşekkür ederim.

Cumhuriyet'in 100. yılını, "Cumhuriyeti" bizlere armağan eden Mustafa Kemal ATATÜRK ve arkadaşlarını rahmet ve minnetle anarak kutlar, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilelebet pâyidar olmasını dilerim.

Prof. Dr. Kenan AYDIN

27.03.2024

Dekan

İÇİNDEKİLER

<i>Sunuş</i>	<i>iii</i>
<i>İçindekiler</i>	<i>vi</i>
Kırılganlık ve İstikrar: Türkiye'nin Ödemeler Bilançosu Dengesi Analizi	1
Gülgün ÇİĞDEM	
YÖK'ün Kurulmasından Sonra Pazarlama Alanında Yazılmış Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Analizi (1982-2022): Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Açılan İlk Beş Üniversite Örneğinde Bir Çalışma	30
Adnan DUYGUN	
100 Yılın Dış Ticaret Hikâyesi: Atatürk'ün Çok Değerli Anısına	58
Ebru Gül YILMAZ	
Türkiye'nin Yenilenebilir Enerji Stratejisinin Temel Dinamikleri	79
Burçin ÇAKIR GÜNDOĞDU & Emre GÜNDOĞDU	
Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatında Milli Edebiyat Anlayışının İzleri: Adı Memleket Olan Edebiyat	98
Hacer GÜLŞEN	
Atatürk Önderliğindeki Türkiye Cumhuriyeti Devrimlerinin İran'a Yönelik Etkileri	103
Raheb MOHAMMADI GHANBARLOU	

Cumhuriyetin 100. Yılında Türk Kadınının Siyasal Temsili	124
Fatma Gül GEDİKKAYA	
100 Yıllık Türkiye Cumhuriyeti'nin 60 Yıllık Avrupa Birliği Tam Üyelik Savaşı	148
Sibel ZENGİN	
Cumhuriyetin 100. Yılında Lozan Barış Antlaşması: Tarihsel Süreçte Lozan Algısı ve Tartışmalar	170
Tünay ARAS	

KIRILGANLIK ve İSTİKRAR: TÜRKİYE'NİN ÖDEMELER BİLANÇOSU DENGESİ ANALİZİ

Gülgün ÇİĞDEM*

Giriş

Günümüz küresel ekonomileri, giderek entegre bir hâle gelirken, ülkeler arasındaki ekonomik ilişkilerin dinamikleri de önemli bir mercək altına alınmaktadır. Bu bağlamda, Türkiye'nin ödemeler bilançosu, ülkenin uluslararası ekonomik ilişkilerinde kritik bir role sahiptir. Ödemeler bilançosu, bir ülkenin dünya ile olan ekonomik etkileşimini, mal ve hizmet ticaretinden finansal hareketlere kadar geniş bir perspektiften değerlendirmemizi sağlar. Ödemeler bilançosu, cari işlemler dengesi, sermaye hesabı ve finansal hesap gibi temel unsurlardan oluşan bir bütündür. Türkiye'nin ödemeler bilançosu, bu unsurları içerisinde barındırarak, ülkenin dış ticaret dengesi, yabancı sermaye girişleri, döviz rezervleri ve uluslararası yatırım pozisyonunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, Türkiye'nin ödemeler bilançosu, ekonominin sağlığını ve dayanıklılığını anlamak adına önemli bir araçtır. Bu çalışmada, Türkiye'nin ödemeler bilançosu dengesini anlama çabamız, geniş bir perspektifi kapsayacak. İlk olarak, ödemeler bilançosu kavramının temel unsurları ele alınacak, ardından Türkiye'nin ödemeler bilançosu analizi yapılacak ve bu analiz, ekonomik politika ve stratejilerin nasıl şekillendiğini anlamamıza olanak tanıyacaktır. Türkiye'nin ödemeler bilançosu, küresel ekonomik dalgalanmalar, jeopolitik riskler ve içsel dinamiklerle etkileşim içinde bulunarak, ekonominin genel sağlığına yönelik önemli bir gösterge sunmaktadır. Bu çalışma, bu

* Doç. Dr., İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler
Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve İşletmecilik Bölümü,
E-posta: gcioldem@gelisim.edu.tr ORCID: 0000-0001-5353-8638.

kompleks etkileşimleri anlamak ve gelecekteki ekonomik yönelimlere ilişkin önemli perspektifler sunmak amacıyla kaleme alınmıştır.

1. Ödemeler Bilançosu Dengesi

Ödemeler bilançosu, finansal ve ticari işlemler de dâhil olmak üzere, belirli bir zaman sürecinde, bir ülke ile diğer ülkeler arasında gerçekleştirilen tüm ekonomik işlemlerin kaydedildiği bir bilançodur. Bu bilanço, ülke ekonomisinin genel durumunu ve uluslararası ekonomideki rolünü yansıttığı ve dış borcunu değerlendirmeye yardımcı olduğu (Melvin ve Norrbin, 2023; Södersten ve Reed, 1994) için takip edilmesi gereken önemli bir göstergedir. Ödemeler dengesi, bir ülkenin ekonomik sağlığını ve uluslararası ekonomik ilişkilerdeki konumunu değerlendirmek için kritik bir araçtır. Bu denge, belirli bir zaman diliminde bir ülkenin diğer ülkelerle yaptığı mal ve hizmet ticaretini, yatırım akışlarını, gelir transferlerini ve diğer finansal işlemleri kaydeden bir bilanço olarak özetlenebilir. Ödemeler dengesi, bir ülkenin dışa açıklılık derecesini, dış borçlanma ve yatırım potansiyelini, döviz rezervlerini ve genel ekonomik performansını yansıtarak, ulusal ekonominin genel dengesini ortaya koyar. Bu denge, bir ülkenin ekonomik politikalarının etkinliğini ve sürdürülebilirliğini değerlendirmek adına önemli bir ölçüt sunar. Ayrıca, ödemeler dengesi, bir ülkenin uluslararası rekabet gücünü, dış ticaret dengesini ve yatırım çekme kapasitesini analiz etmek için kullanılır. Bir ülkenin ödemeler dengesindeki olumlu veya olumsuz değişimler, ekonomik karar alıcılarına, iş dünyasına ve yatırımcılara, ilgili politika düzenlemeleri yapma veya uygulama konusunda önemli bilgiler sunar. Bu nedenle, ödemeler dengesi, bir ülkenin ekonomik istikrarını ve sürdürülebilir büyümesini değerlendirmek adına vazgeçilmez bir analitik araçtır.

1.1. Cari İşlemler Dengesi

Cari işlemler hesabı, ödemeler bilançosundaki en önemli hesaptır. Cari işlemler, ekonominin mal ve hizmet alışverişini içerir, yani ihraç ve ithal edilen ürünler ve hizmetler bu kapsamda kayıtlıdır. Ödemeler dengesinin önemli bir bileşeni olan cari hesap, bir ülkenin dünyanın geri kalanıyla mal, hizmet ve finansal varlık ticaretinin kaydedilmesini ifade eder. Bu denge, hem özel hem de resmi işlemleri içerir ve çift girişli defter tutmaya dayanır (Badger, 1951; Chahar, 2022; Melvin ve Norrbin, 2023). Cari

hesap, eşit kredi ve borç girişleriyle iki yönlü işlemleri kaydederken, tek yönlü işlemler “bağışlar” veya “tek taraflı transferler” olarak tanımlanan bir başlık altındaki bir karşı girişle dengelenir (Chamberlin, 2009).

Cari hesap bakiyesi, cari hesabın alacak ve borç toplamları arasındaki farktır. Bu dengenin alacak ve borç taraflarının toplamları arasında denge olduğu durum, ekonominin cari işlemler bilançosunun dengede olduğunu gösterir. Bu sayede ekonomideki mal ve hizmet alışverişi dengesi anlaşılır ve izlenir. Cari işlemler dengesi, genellikle bir ülkenin ödemeler dengesinin bir ölçüsü olarak kullanılır ve dengeyi göstermek için sıfır değerine yaklaşma eğilimindedir. Ancak bazı yaklaşımlar uzun vadeli sıfır olmayan bir dengeyi bir denge durumu olarak kabul eder (Melvin ve Norrbin, 2023; Šíma, 2023; Baraldi, 2023). Cari dengesizlik ise, üretimin, tüketimin, yatırımın ve hükümetin harcamalarının mevcut düzeylerinden uzaklaşması olarak tanımlanır ve *cari açık* veya *cari fazla* şeklinde ortaya çıkar (Milesi-Ferreti ve Razin, 1996).

Cari işlemler hesabının dört temel bileşeni vardır. Mal ithalatı ve ihracatı dış ticaret hesabında yer alır. Hizmetler, hizmetler hesabı aracılığıyla ithal ve ihraç edilir. Hem yurtiçi hem de yurtdışı faiz ve kar transferleri ana gelir hesabına dahil edilir. İşçi geliri ve dış yardımlar ikincil gelir hesabına dâhil edilir. Tablo 1, cari işlemler hesabındaki kalemlerin detaylarını listelemektedir.

Tablo 1: Cari İşlemler Hesabı

A.DIŞ TİCARET DENGESİ	C.BİRİNCİL GELİR DENGESİ
1.Genel Mal Ticareti 1.1.İhracat 1.1.1.İhracat f.o.b. 1.1.2.Bavul Ticareti 1.1.3.Uyarlama: Diğer Mallar 1.2.İthalat 1.2.1.İthalat c.i.f. 1.2.2.Uyarlama: Navlun ve Sigorta 1.2.3.Uyarlama: Diğer Mallar	1. Ücret Ödemeleri 2.Yatırım Geliri 2.1.Doğrudan Yatırım 2.2.Portföy Yatırımları 2.3.Diğer Yatırımlar 2.3.1.Faiz Geliri 2.3.2.Faiz Gideri 2.3.2.1.Uzun Vade 2.3.2.1.1.Merkez Bankası 2.3.2.1.2.Genel Hükümet 2.3.2.1.3.Bankalar 2.3.2.1.4.Diğer Sektörler 2.3.2.2.Kısa Vade
2.Net Transit Ticaret Geliri	
3.Parasal Olmayan Altın	
B.HİZMETLER DENGESİ	D.İKİNCİL GELİR DENGESİ
1.İşlem Gören Mallar	1.Genel Hükümet
2.Tamir ve Bakım Hizmetleri	2.Diğer Sektörler
3.Taşımacılık 3.1.Navlun 3.2.Diğer Taşımacılık	2.1.Kişisel Transferler 2.1.1.İşçi Gelirleri 2.1.2.Diğer Kişisel Transferler
4.Seyahat	2.2.Diğer Transferler
5.İnşaat Hizmetleri	
6.Sigorta Hizmetleri	
7.Finansal Hizmetler	
8.Diğer Ticari Hizmetler	
9.Resmi Hizmetler	
10.Diğer Hizmetler	

Kaynak: TCMB

1.2. Sermaye Hesabı

Sermaye hesabı, finansal varlıkların akışına odaklanır ve bir ülkenin küresel finansal sisteme entegrasyonunu anlamak için çok önemlidir (Chahar ve Prohit, 2022). Ekonomiler, küresel olarak daha entegre hâle geldikçe sermaye hesabının yönetimi giderek daha fazla önem kazanmıştır (Melvin ve Norrbin, 2023). Ödemeler dengesini ve sermaye hesabını anlamak, bir ülkenin ekonomik istikrarını ve sürdürülebilirliğini analiz etmek için gereklidir.

1.3. Finans Hesabı

Finans hesabı, bir ülkenin dış finansal yükümlülük ile varlıklarındaki değişiklikleri kaydeder ve ödemeler bilançosunun önemli bir diğer parçasıdır. Bir ülke ile dünyanın geri kalanı arasındaki fon akışını ölçmeye yardımcı olur (Makarenko ve Ponomarenko, 2014) ve net

finansal varlık edinilmesi ile net finansal yükümlülüklerini gösterir; yatırım ve finansal varlıklarla ilgili işlemleri kapsar. Finans hesabının alt kategorilerini portföy yatırımları, yabancı doğrudan yatırımlar, türev araçlar, diğer yatırımlar ve rezervler oluşturmaktadır.

Finansal hesap, cari açığın karşılanmasında ve uluslararası rezervlerin artırılmasında telafi edici bir rol oynamaktadır (Beretta ve Cencini, 2020). Bununla birlikte, finansal hesapta makroekonomik uygunluğunu iyileştirmek ve tamamen istatistiksel bir yaklaşımın ötesine geçmek için reformlara ihtiyaç vardır (Melvin ve Norrbin, 2023). Reforme edilmiş bir ödemeler dengesi sistemi, işlemlerin daha doğru bir şekilde temsil edilmesini sağlayacak ve yeni bir uluslararası ödemeler sisteminin önünü açacaktır.

1.4. Net Hata Noksan

Net Hata Noksan Kalemi, ödemeler dengesindeki bir bileşen olarak genellikle beklenmeyen ve açıklanamayan ekonomik işlemleri ifade eder. Bu kalem, ödemeler dengesindeki diğer unsurların hesaplanması sırasında meydana gelen hatalar, eksiklikler veya belirsizliklerin bir sonucudur. Net Hata Noksan Kalemi, özellikle istatistiksel kayıtların ve ölçümlerin mükemmel olmadığı durumlarda ortaya çıkar. Cari İşlemler Hesabı ve Sermaye Hesabının toplamı, Finans Hesabı kalemiyle eşleşmelidir. Ancak, verilerin farklı yerlerden temin edilmesi, ölçülmesi, değerlemesi ve kaydedilme zamanındaki farklar bazen uyumsuzluklara neden olabilir. Bu uyumsuzluklar, sonuç olarak, Net Hata ve Noksan (NHN) kaleminde ortaya çıkan bir tür "kalıntı" olarak yazılır.

Net Hata Noksan Kalemi, ödemeler dengesini tam olarak açıklamakta zorlanılan durumları kapsayarak dengeyi sağlamaya yardımcı olur. Bu kalemin pozitif bir değeri, ödemeler dengesindeki diğer kalemlerden daha fazla kayıt hatası olduğunu veya beklenmedik bir ekonomik olayın meydana geldiğini gösterebilir. Negatif bir değer ise, ödemeler dengesindeki kayıtların, özellikle bir önceki döneme göre daha iyi olduğunu veya ekonomik tahminlerin ötesinde bir performans sergilendiğini işaret edebilir.

Net Hata Noksan Kalemi, ödemeler dengesinin tam bir resmini oluşturmak ve bilgi eksikliklerini dengelemek için önemlidir. Bu kalemin

analizi, ekonomistlere ve politika yapıcılara, ödemeler dengesinin ötesindeki ekonomik belirsizlikleri anlama ve değerlendirme konusunda rehberlik eder. Ayrıca, Net Hata Noksan Kalemi'nin değişimleri, ekonomik politikaların ve önlemlerin etkilerini daha iyi anlamak adına önemli bir gösterge sağlar.

1.5.Rezerv Varlıklar

Rezervler, ödemeler dengesinin kritik bir unsuru olarak, bir ülkenin döviz rezervlerini ve uluslararası varlık pozisyonunu yansıtan önemli bir bileşeni oluşturur. Döviz rezervleri, genellikle ulusal para birimine karşı değer kaybetme riskine karşı koruma sağlamak amacıyla tutulan yabancı para birimleri ve altın gibi varlıkları içerir. Bu rezervler, ülkenin dış ticaretteki dengesizliklere ve ekonomik dalgalanmalara karşı direncini artırarak finansal istikrarı destekler. Rezervlerin sağlıklı bir seviyede tutulması, bir ülkenin ödemeler dengesi üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Özellikle cari işlemler açığı yaşayan, dış borçlanmaya bağımlı olan ülkeler için rezervler, ödemeler dengesini dengeleme ve dış şoklara karşı koyabilme kapasitesini artırıcı bir role sahiptir. Döviz rezervleri, ulusal para biriminin değerini destekleyerek, döviz kurlarında istikrar sağlama amacına hizmet eder. Rezervler aynı zamanda uluslararası yatırımcılar ve kredi derecelendirme kuruluşları tarafından da yakından takip edilir. Güçlü bir rezerv pozisyonu, yatırımcılara ve piyasalara güven verir ve ülkenin ödemeler dengesi üzerindeki potansiyel riskleri hafifletir. Ancak, rezervlerin sürdürülebilir bir şekilde yönetilmemesi veya aşırı kullanılması, uzun vadeli ekonomik istikrarı tehdit edebilir. Sonuç olarak, rezervler, bir ülkenin mâli sağlığını güçlendiren, ekonomik dalgalanmalara karşı direncini artıran ve uluslararası finansal sisteme olan entegrasyonunu şekillendiren önemli bir ödemeler dengesi kalemidir.

2. Türkiye'nin Ödemeler Bilançosu Dengesine Bakış

Ödemeler dengesi, bir ülkenin uluslararası ekonomik ilişkilerini anlamak adına kritik bir araçtır. Bu karmaşık sistemde cari denge, sermaye hesabı, net hata ve noksan, rezerv ve finans hesabı gibi çeşitli bileşenler bulunmaktadır. Bu bileşenler arasındaki ilişkiler, Türkiye'nin iktisadi açıdan sağlığını ve uluslararası ticari performansını

değerlendirmek için önemli bir anahtardır. Ödemeler dengesi analizi için temel denklemin ifadesi şu şekildedir (Denklem 1):

$$\text{Cari Denge} + \text{Sermaye Hesabı} + \text{Net Hata ve Noksan} = \text{Rezerv} + \text{Finans Hesabı} \quad (1)$$

Bu denklem, Türkiye'nin uluslararası ekonomik faaliyetlerini incelemek ve değerlendirmek üzere kullanılır. Cari denge, ülkenin mal ve hizmet ticaretini, sermaye hesabı yatırımları ve finansal akışları temsil eder. Net hata ve noksan ise veri toplama ve kayıt süreçlerindeki uyumsuzlukları gösterir. Bu denklem, Türkiye'nin ödemeler dengesi üzerindeki etkileşimleri anlamak, ekonomik politikalarını şekillendirmek ve uluslararası finansal ilişkilerini yönetmek açısından önemli bir bakış sunar. Bu bölümde bu denklemden türetilen bilgiler ışığında Türkiye'nin ödemeler bilançosu dengesi detaylı bir şekilde incelenecektir.

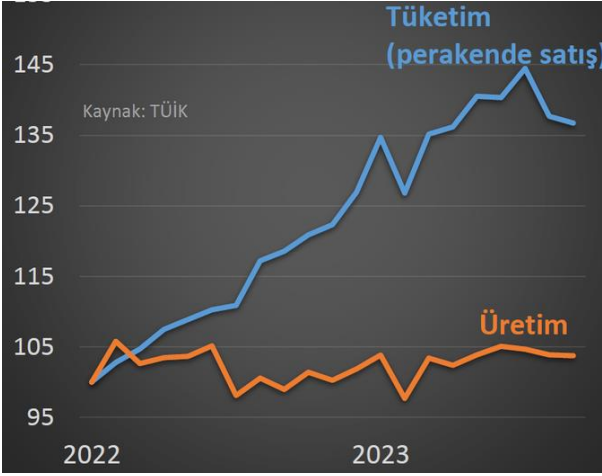
2.1.Cari İşlemler Dengesi, Sermaye Hesabı ve Net Hata Noksan

Türkiye'nin cari açık problemi, ülke ekonomisi için önemli bir sorundur. Açık, esas olarak ulusal tasarrufların düşük olmasından ve dış ticaretteki dengesizlikten kaynaklanmaktadır, bu da cari işlemler dengesini olumsuz etkilemektedir. Ayrıca ekonomik büyüme de kısa ve uzun vadede cari işlemler dengesi üzerinde olumsuz bir etki yaratmaktadır. Ancak ekonomik büyüme, açığı etkileyen tek faktör değildir. İç tasarruf, yatırımlar, araştırma ve geliştirme, üretimin yapısı, doğrudan yabancı sermaye, para politikası, maliye politikası gibi diğer değişkenler de dikkate alınmalıdır. Cari açık ile GSYİH arasındaki ilişki Türkiye genelinde farklılık göstermektedir; bazı bölgeler GSYİH'dan cari açığa tek yönlü nedensellik gösterirken, diğer bölgelerde tam tersi durum söz konusudur. Özellikle doğal gaz ithalatının cari açığa olumsuz etkisi olduğu gözlenmiştir. Bu bağlamda, enerji ithalatına olan dış bağımlılığın azaltılması, cari açığın hafifletilmesine yardımcı olacaktır. Türkiye'de cari açığın sürdürülebilirliği zayıftır ve uzun vadeli dengedeki kısa vadeli sapmalar her çeyrek dönemde %78 oranında düzeltilmektedir (Çatalbaş, 2022; Gençer vd., 2022; Doğan ve İlica, 2022; Doğan, 2022; Karahan, 2020).

Cari açık Türkiye'de özellikle son yıllarda önemli dalgalanmalar sergilemiştir. Ancak COVID-19 ve Rusya-Ukrayna Savaşı sonrasında

yaşanan enerji krizi gibi olaylar, bu dalgalanmaların gerçek eğilimini anlamayı zorlaştırmıştır. Savaşın neden olduğu enerji fiyatlarındaki âni artış, 2022'de enerji ithalatının milli gelire oranında önemli bir artışa yol açmıştır. Aynı şekilde, COVID-19 salgını, dış talep ve turizm gelirlerinde keskin bir düşüşe neden olmuş ve hizmet ihracatının beklenenden daha zayıf kalmasına yol açmıştır. Bu tür olağanüstü durumları tespit ederek analiz etmek, dış dengenin sağlıklı analizi açısından önemlidir.

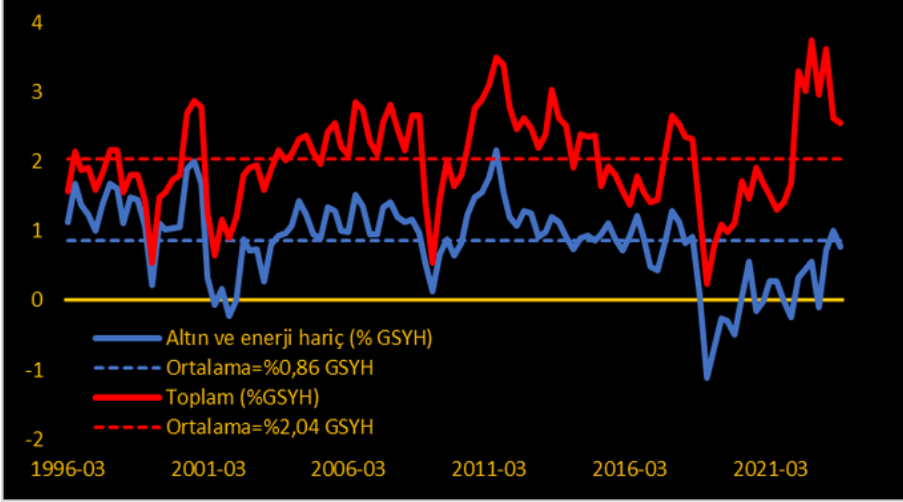
Şekil 1: Perakende Satış ve Sanayi Üretimi Endeksleri (2022 Ocak=100)

Kaynak: Kara, 2023d.

Günlük yaşamda tüketim alışkanlıklarının üretimden daha hızlı artması, ekonomik dengeler üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Tüketimdeki bu hızlı artış, yani *tasarruflardaki hızlı azalış*, dış ticaret açığının ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Gelişen ve değişen ihtiyaçlar, talebin üretimi aşmasına yol açar, bu durum da dışa bağımlılığı artırır. Tüketimdeki bu hızlı büyüme, ekonominin dış dünya ile olan ticaret dengesini etkileyerek dış açığın ortaya çıkmasına sebep olmaktadır (Kara, 2023d). Bu bağlamda, tüketim ve üretim arasındaki dengeyi korumak, sürdürülebilir bir ekonomik kalkınma için kritik bir öneme sahiptir. 2022 sonrasında ise bu denge bozulmuş gibi görünmekte, tüketimde üretimi aşan hızlı bir artış yaşanmaktadır (Şekil 1). Bu durum, ekonominin gelecekteki sürdürülebilirliği açısından dikkate alınması gereken önemli bir göstergedir.

Şekil 2: Dış Açık (% GSYİH) (1996:Q1-2023:Q3)

Kaynak: Özatay, 2023

Türkiye'deki dış ticaret açığı, sadece tasarruflardaki azalış ve tüketimdeki artışla sınırlı kalmayıp, aynı zamanda uygulanan faiz politikasının altın ithalatını artırıcı etkisiyle rekor seviyelere ulaşmıştır. 1996-2023 döneminde enerji ve altın hariç dış ticaret açığı, yılda ortalama 5,1 milyar doların üzerinde bir değere sahip iken faiz politikasının etkisiyle artan altın ithalatı, dış ticaret dengesini önemli ölçüde etkiledi ve dış ticaret açığını rekor seviyelere taşıdı (Özatay, 2023a; Özatay, 2023b) (Şekil 2).

Dış açık, cari açığın oluşumunda önemli bir etkidir; ancak temel sorun, ulusal tasarrufların düşük olmasıdır. Cari açık, toplam tasarruflar ile toplam yatırımlar arasındaki farktır (YASED, 2011). Düşük ulusal tasarruf oranı, yüksek tüketim eğilimi, ithal malları tüketme alışkanlığının artması ve ulusal kaynakların kapasitesinden daha hızlı büyüme hırsı, cari açığın temel nedenleridir. Cari açık veren ekonomiler, yetersiz tasarruflarını telafi etmek için varlıklarını satmaya çalışan ekonomilerdir. Cari açık verilmesinde asıl neden; genellikle tüketim odaklı bir ekonomik model ya da dış kaynaklara bağımlılıktır (Şahin, 2014). Yapılan araştırmalar, tasarrufların cari açığın temel nedeni olduğunu göstermiştir (Çiğdem ve Ülgen, 2017). Türkiye'de yapılan çalışmalar, tasarruf artışının cari açığı azalttığını ampirik olarak

kanıtlamıştır (Çiğdem ve Altaylar, 2020). 1992 ve 1994 yıllarında GSYİH'nin %18'ine kadar düşen ulaşan ulusal tasarruflar, 1986 düzeyine ulaşamamıştır (%38). Bu da tasarruf alışkanlığının Türkiye'de zayıf olduğunu ve tüketim odaklı bir toplum olduğunu göstermektedir (Şekil 3).

Şekil 3: Ulusal Tasarruf Oranları (GSYİH %'si)(1974-2022)

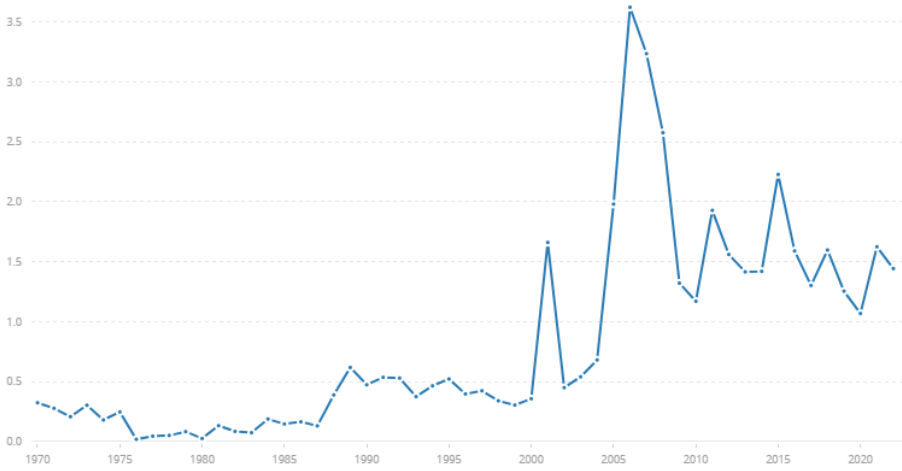

Kaynak: Worldbank

Gelirleri yetersiz, ulusal tasarrufları düşük ve kalkınma çabası içerisinde olan Gelişmekte Olan Ülkeler (G.O.Ü.), sürdürülebilir büyüme hedeflerine ulaşmada çeşitli zorluklarla karşılaşır. Bu ülkeler, açık vermeden büyüyemezler. Büyüme, cari işlemler açığının bir nedenidir (Çiğdem, 2019b). Oluşan bu açığı finanse etmek ve büyümeyi sürdürebilmek adına, G.O.Ü.'leri genellikle yabancı tasarruflara yönelirler. Yabancı tasarrufların iki temel akış şekli bulunmaktadır: *i.* Doğrudan Yatırımlar ve *ii.* Portföy Yatırımları. İdeal olan, doğrudan yatırımları çekmek ve yabancı sermayenin üretime ve istihdama katkı sağlamasını sağlamaktır. Ancak bunun için güven ve istikrar unsurlarının güvence altına alınması gereklidir. Bu güvencenin sağlanmadığı durumlarda, ülkeler genellikle "sıcak para" olarak adlandırılan portföy yatırımlarına yönelirler. Yüksek getiri hedefleyen portföy yatırımları,

faizin yüksek olduğu bölgelere akın eder, ancak en küçük bir olumsuzlukta hızla geri çekilir (sudden reversals). Bu durum, ekonomiye olan akışı durdurur (sudden stops) ve krizlere yol açabilir. 2001 Krizi'ni takip eden dönemde güçlendirilen finansal sistem, hızlı bir yabancı sermaye akışına tanıklık etti. Ancak, 2008 Krizi'nin etkisiyle bu girişler, 2006'da GSYİH'nın %3,6'sına ulaşmasına rağmen keskin bir düşüş yaşadı. 2010'da toparlanma sürecine girildiği düşünülse de aslında bir gerileme trendinin başladığı Şekil 4'den anlaşılmaktadır.

Şekil 4: Doğrudan Yabancı Yatırımlar (1970-2022)

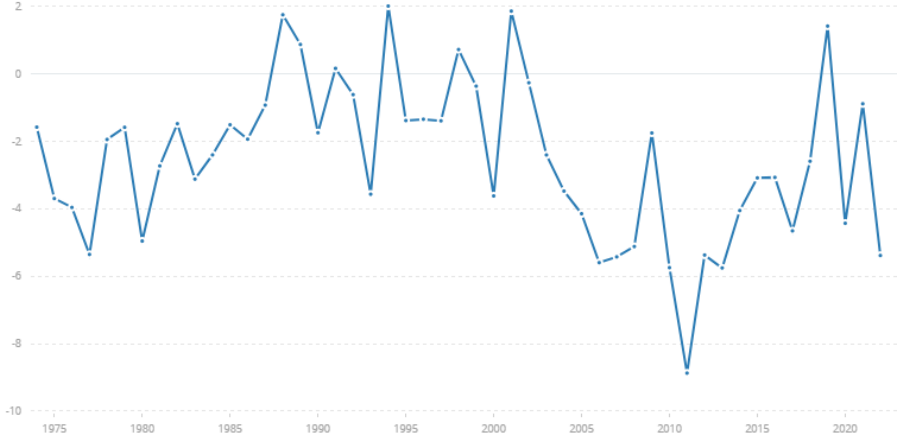

Kaynak: Worldbank

Cari açık/GSYİH oranı, ekonomik dengesizlikleri değerlendirmek için önemli bir gösterge olarak kabul edilir ve potansiyel kriz sinyallerini önceden belirleme konusunda etkilidir. Literatür, belirli eşik değerlerin kriz ile sonuçlandığını kanıtlayan çalışmalarla doludur. Ancak, cari açığın büyüklüğünden ziyade açığın sürdürülebilirliği daha kritik bir öneme sahiptir. Örneğin, Summers'ın genel kabul gören kuralına göre, GSYİH'nın %5'inin aşan açıklar "sürdürülemez" olarak kabul edilir ve bu açıklara özellikle dikkat edilmelidir. Portföy yatırımları ve rezervlerle karşılanan cari açıklar, bir "sorun"dur. Edwards (2005) ise bu oranı %6 olarak belirtmiştir. Ayrıca, Dornbusch Sınırı'na göre, sözkonusu oranın %4 olması kriz olasılığını artırabilir (Dornbush v.d., 1995). Türkiye'nin cari dengesi incelendiğinde, 1977, 1980, 2006, 2011, 2017, 2020, 2022

yıllarında sırası ile %5.4, %5, %5.6, %8.9, %4.7, %4.4, %5.4 oranında açık verildiği görülmektedir (Şekil 5).

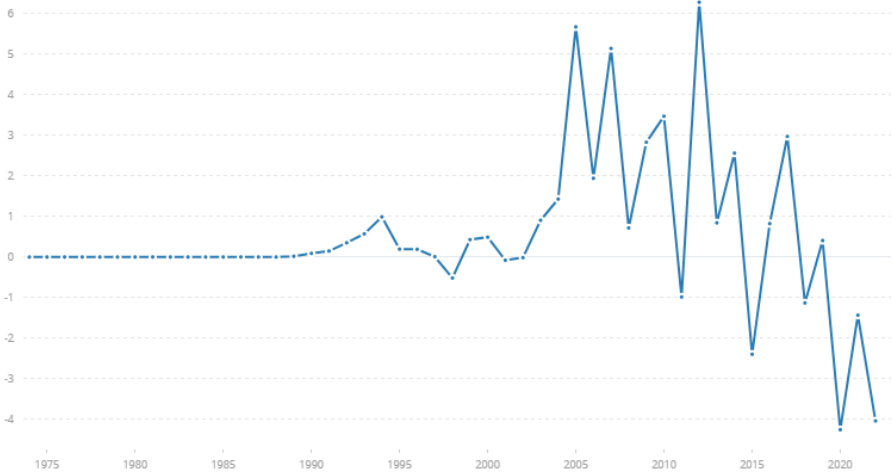
Şekil 5: Cari İşlemler Dengesi (1975-2022) (GSYİH %'si)

Kaynak: Worldbank

"Cari Açığın Sürdürülebilirliği" kavramı, temelde borçlanmanın sürdürülebilir olup olmadığını yansıtmaktadır. Bu durum, cari açığın, ekonomiye sağlanan borçların devamlılığını ifade eder. Yabancı yatırımcılar Borç vermeye istekli olan olduğu sürece, cari açık sürdürülebilir olarak kabul edilir (Labonte, 2010; Zanghieri, 2004). Ancak, "güven" unsuru oluşturmada başarılı olamayan Gelişmekte Olan Ülkeler (G.O.Ü.), genellikle doğrudan yabancı yatırımları çekmekte zorlanır ve genellikle daha ürkek ve riskli olan portföy yatırımlarına yönelirler, bu da ülke ekonomilerini kırılganlaştırabilir. 2001 Krizi'ni takip eden reformlar, dış tasarrufları Türkiye'ye çekmiş ve hızlı bir giriş yaşanmıştır. Ancak, portföy yatırımlarındaki net girişlerdeki azalış trendi dikkat çekicidir ve cari açığın finansmanında ciddi bir uyarıcı nitelik taşımaktadır (Şekil 6). Ancak, gerçekleştirilen iki yapısal kırılgan LM birim kök testinin sonuçları, Türkiye'de cari açığın sürdürülebilir olduğunu ortaya koymaktadır. Diğer bir deyişle, bulgular, dış borçların da sürdürülebilir olduğunu göstermektedir (Çiğdem, 2017).

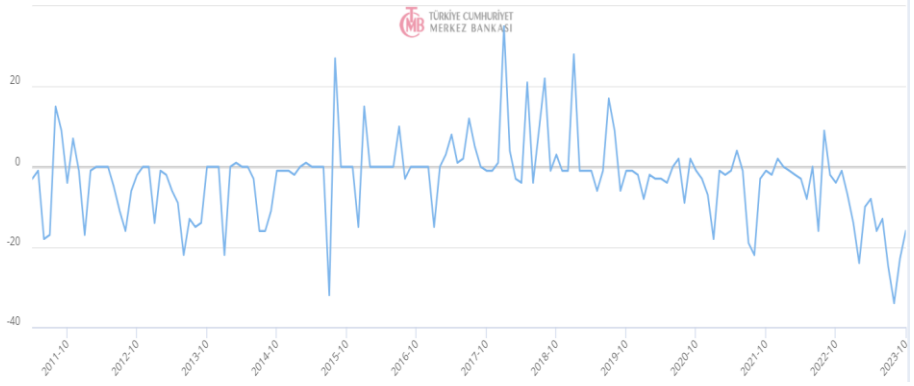
Şekil 6: Portföy özkaynakları, net girişler (BoP, cari ABD\$) – Türkiye (1974-2022)

Kaynak: Worldbank

Bu çerçevede, dış borcun cari açığı artırdığına dair ampirik kanıtlar mevcuttur (Çiğdem ve Altaylar, 2020). Portföy yatırımlarındaki her bir birimlik artış, dış ticaret açığında 1,70 birimlik bir kötüleşmeye neden olmaktadır. Net ticaret açığı, adeta dış tasarrufların belirleyicisi konumundadır, bu durum da cari açığı artırmaktadır (Çiğdem, 2019a). Bu kısır döngüyü kırmak için, dış borçlanmaya yönelik alternatif ulusal tasarrufları artırmaya odaklanan politikaların geliştirilmesi ve hayata geçirilmesi gerekmektedir.

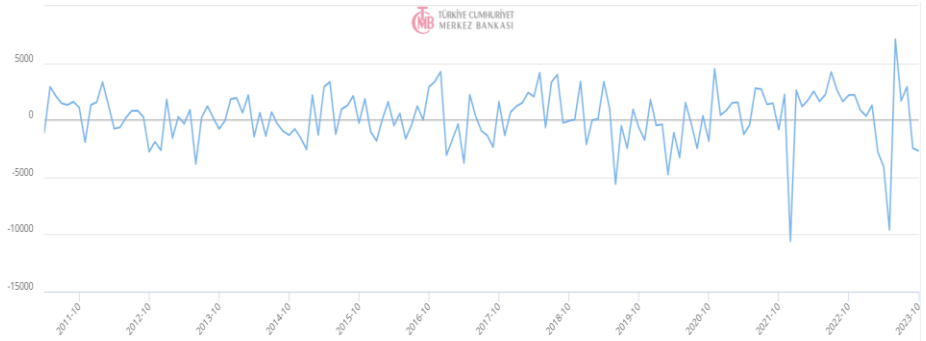
Şekil 7: Sermaye Hesabı

Kaynak: TCMB

2011 Nisan'dan 2023 Ekim'e kadar geçen dönemde, bilinmeyen kaynaklardan gelen net 43.9 milyar ABD Doları tutarındaki giriş, verilerin incelenmesiyle ortaya çıkmaktadır (Şekil 8). Cari denge, sermaye hesabı ve Net Hata Noksan kalemleri toplamı 2011:04-2023:10 dönemi 381.52 milyar ABD Dolarıdır.

Şekil 8: Net Hata ve Noksan vs Cari Açık

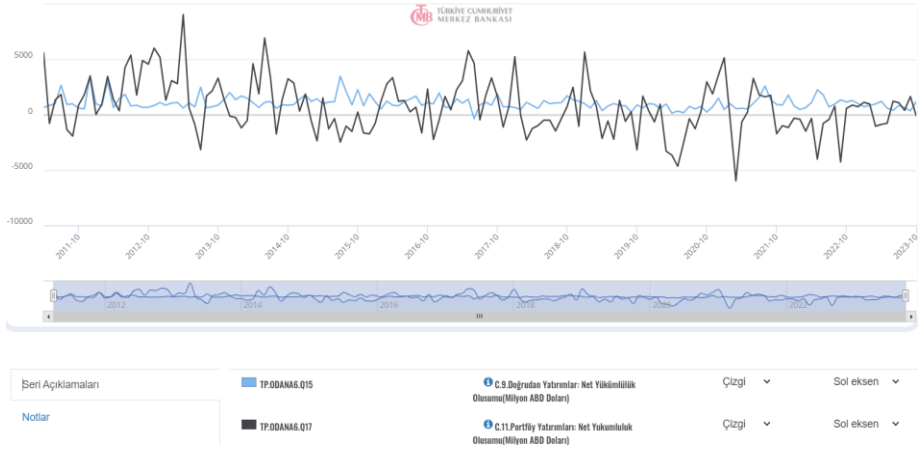
Kaynak: TCMB

Cari işlemler açığı, ekonominin içsel dengesizlikleri ve kaynak yönetimi konularında bir gösterge olarak önem taşır. Bu nedenle, ekonomik politika oluşturulurken cari dengenin dikkate alınması gereklidir.

2.2. Finans Hesabı & Rezerv Varlıklar

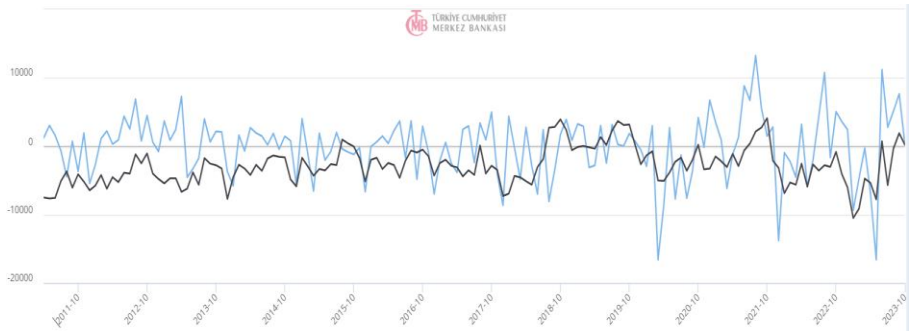
2011 Nisan'dan 2023 Ekim arası dönemde ortaya çıkan 381.52 milyar ABD Doları tutarındaki açık, Finans Hesabı ve Rezervlerle finanse edilmiştir. Bu açığın 161.17 milyar ABD Doları Doğrudan Yabancı Yatırımlar ile, 109.2 milyar ABD Doları ise portföy yatırımları ile finanse edilmiştir. Ayrıca, rezerv varlıklar, toplamda 539 milyon Amerikan Doları ile bu finansman sürecine destek sağlamıştır. Özellikle, portföy yatırımlarının kırılgenliği, Şekil 9'da açıkça gözlemlenebilir.

Şekil 9: Doğrudan Yatırımlar: Net Yükümlülük Olusumu (Milyon ABD Doları) ve Portföy Yatırımları Net Yükümlülük Olusumu(Milyon ABD Doları)

Kaynak: TCMB

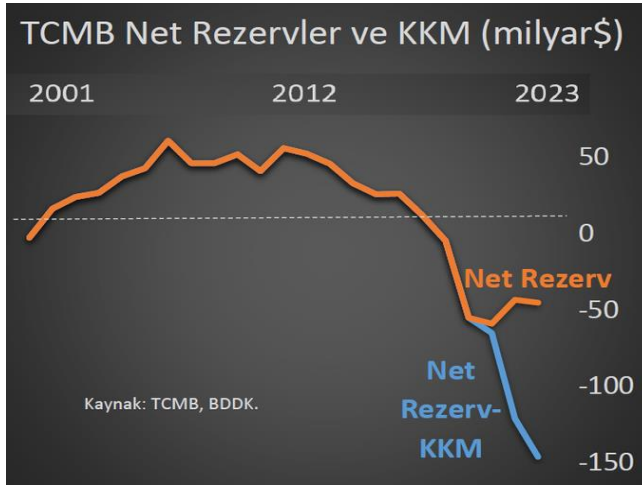
Şekil 10: Resmi Rezervler vs Cari Açık

Kaynak: TCMB

2021 yılından sonra Türkiye'nin net döviz rezervlerindeki düşüş (Şekil 10), belirli bir noktada durmuş gibi gözükse de, yapılan değerlendirmeler neticesinde, Kur Korunmalı Mevduat (KKM) hesapları dâhil edildiğinde toplam döviz riskinde bir artış yaşandığı ortaya çıkmaktadır (Kara, 2023a). Bu durumu daha net görmek adına Şekil 11'e bakıldığında, özellikle KKM'nin dâhil edilmesinin etkisinin anlaşılması mümkündür.

Şekil 11: TCMB Net Rezervler ve KKM (Milyar \$)

Kaynak: Kara, 2023a

Rezerv yeterliliği, bir ülkenin uluslararası rezervlerinin mali yükümlülüklerini yerine getirmek ve istikrarı korumak için yeterli olup olmadığını değerlendiren önemli bir göstergedir. Rezerv yeterliliğini değerlendirmek için kullanılan geleneksel yaklaşımlar, uluslararası rezervlerin optimal rezerv tutarıyla karşılaştırılmasını ve net uluslararası rezervlerin kısa vadeli dış borçla karşılaştırılmasını içerir. Türkiye üzerinden yapılan analizler, geleneksel değerlendirme yöntemine göre rezervlerin yeterli olduğunu ortaya koyarken, kısa vadeli dış borç ile karşılaştırıldığında yetersiz olduğunu göstermektedir (Kılıcı, 2019a; Kılıcı, 2019b). Rezerv yeterliliği belirleme süreci statik değildir ve finansal krizler, dışsal şoklar gibi faktörlere bağlı olarak değişebilir. Bu değerlendirme sürecinde, potansiyel krizlerin doğası ve ihracat rekabet gücü ile döviz amortismanının potansiyel bilanço etkilerini dengede

tutmak da oldukça önemlidir (Krupenev vd., 2017). Türkiye'nin rezerv yeterliliği, bu dinamik unsurların karmaşıklığını anlamak ve gelecekteki finansal istikrarı güvence altına almak açısından sürekli bir gözlem ve değerlendirme gerektirir. Şekil 12, Türkiye'nin rezerv yeterliliğindeki kırılma noktalarını göstermektedir.

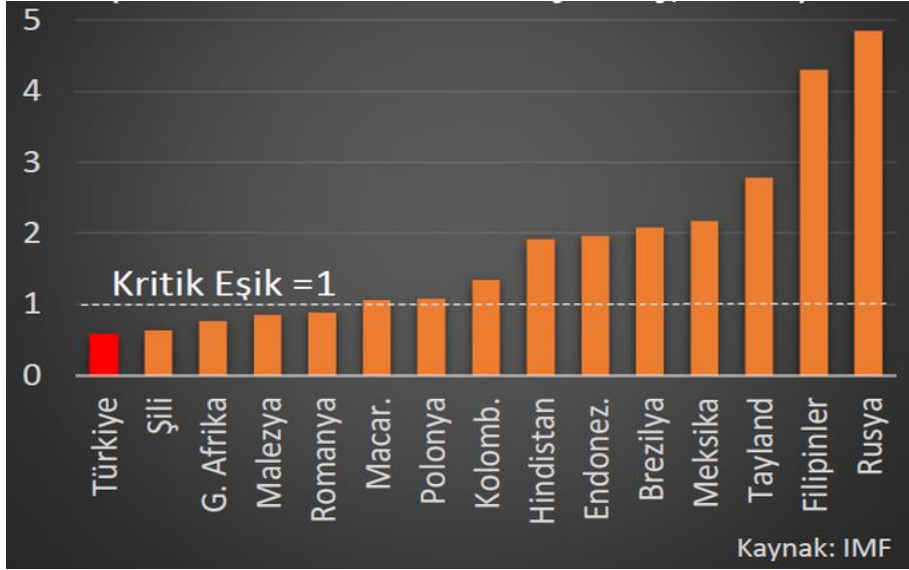
Şekil 12: Rezerv Yeterliliği (Toplam Rezerv/Kısa Vadeli Dış Borç)

Kaynak: Kara, 2023b.

Rezerv yeterliliği konusunda Türkiye'yi G.O.Ü. ile karşılaştırdığımızda, Türkiye'nin kritik eşiğin oldukça altında olduğunu gözlemliyoruz (Şekil 13). Bu durum, ülkenin uluslararası rezervlerinin, mâli yükümlülükleri yerine getirmek ve ekonomik istikrarı sürdürmek konusunda potansiyel bir zorlukla karşılaşabileceğini işaret etmektedir. Rezerv yeterliliği, ekonomik açıdan belirsiz zamanlarda daha da önemli hâle gelirken, Türkiye'nin bu alandaki zayıf performansı, finansal istikrar ve uluslararası ticaret dengesini sağlama çabalarını etkileyebilir. Bu bağlamda, Türkiye'nin rezerv politikalarını gözden geçirmesi ve ihtiyaç duyulduğunda uyum sağlama, gelecekteki ekonomik zorluklara daha etkili bir şekilde yanıt vermesine yardımcı olabilir.

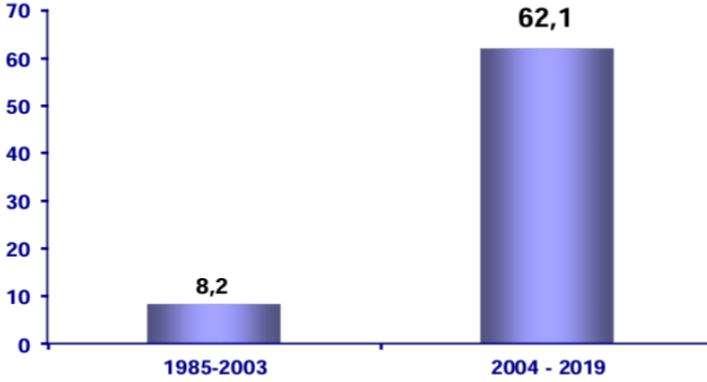
Şekil 13: Rezerv Yeterliliği Göstergesi (Toplam Rezerv/Kısa Vadeli Dış Borç)

Kaynak: Kara, 2023c

Türkiye, 2001 krizi ve önceki istikrar çabaları sırasında makroekonomik dengeyi sağlamak için çeşitli önlemleri devreye sokmuştur. Avrupa Birliği (AB) üyeliği ve IMF programı gibi güçlü dış desteklerle birlikte, daraltıcı maliye ve para politikaları uygulanmıştır. Para politikası olarak, 2002 ile 2005 yılları arasındaki dönemde örtük enflasyon hedeflemesi rejimi uygulamaya konulmuştur, ardından açık enflasyon hedeflemesine geçilmiştir. İstikrar programının bir parçası olarak, dış ticaretin daha fazla serbestleştirilmesi, artan özelleştirmeler (Şekil 14), finans sektörüne yönelik düzenlemeler ve iş dünyası dostu işgücü piyasası politikaları gibi unsurlar da hayata geçirilmiştir. 2001 krizinden sonra, ekonomik ve sosyal alanlarda gerçekleşen bu yeniden yapılanmalar, sermaye girişlerinde, işgücü verimliliğinde ve kapasite kullanımında önemli kazançlar elde edilmesine yol açmıştır (Ersoy, 2016). Bu çabalar, Türkiye'nin istikrarını yeniden tesis etme sürecinde önemli bir rol oynamıştır.

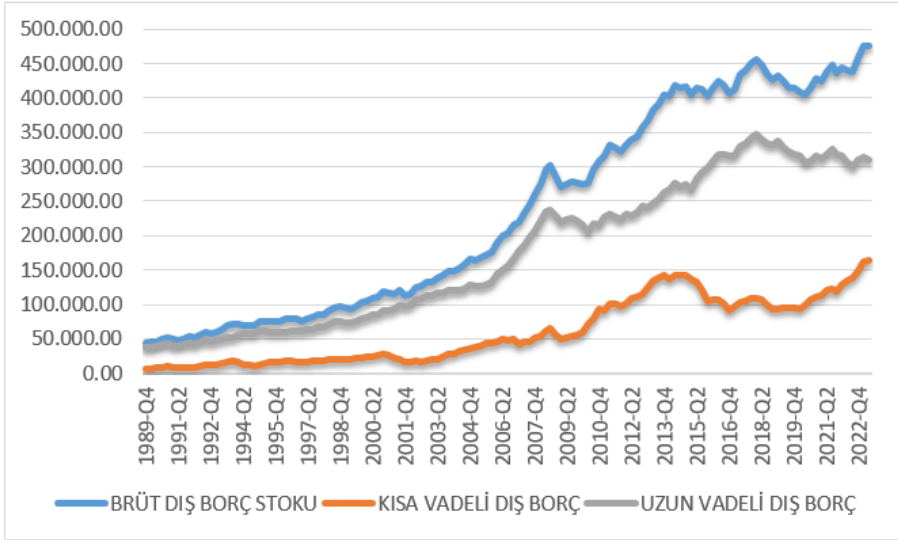
Şekil 14: Özelleştirme Uygulamaları (Milyar \$)

Kaynak: Özelleştirme İdaresi Başkanlığı

Türkiye'nin zayıf ihracat performansı, ekonominin dış açığını daha fazla sermaye girişiyle kapatma eğiliminde olduğunu gösteriyor. Bu durum, ekonomistler arasında genel bir görüş birliği yaratıyor: Yabancı sermaye girişleriyle finanse edilen sürekli ve yüksek bir dış ticaret açığı, dış borç birikimine yol açabilir ve uzun vadede sürdürülemez bir durum oluşturabilir. Türkiye'nin toplam dış borcu zaman içinde artmış ve finansal kırılganlığın bir belirtisi olarak ortaya çıkmıştır. 1989'da 43.910 milyar dolar olan toplam dış borç stoku, 2023'ün üçüncü çeyreğinde 475.768 milyar dolara ulaşmıştır, ayrıca borçlanma vadeleri kısalmıştır. Özellikle kısa vadeli dış borçlardaki artış trendi, 2002'den bu yana dikkat çekmektedir. Bu durum, finansal kırılganlığın artışının bir göstergesidir (Şekil 15). Türkiye'nin dış borçlarının bu şekilde hızla büyümesi, ekonominin gelecekteki mâli istikrarını değerlendirirken dikkate alınması gereken önemli bir faktördür.

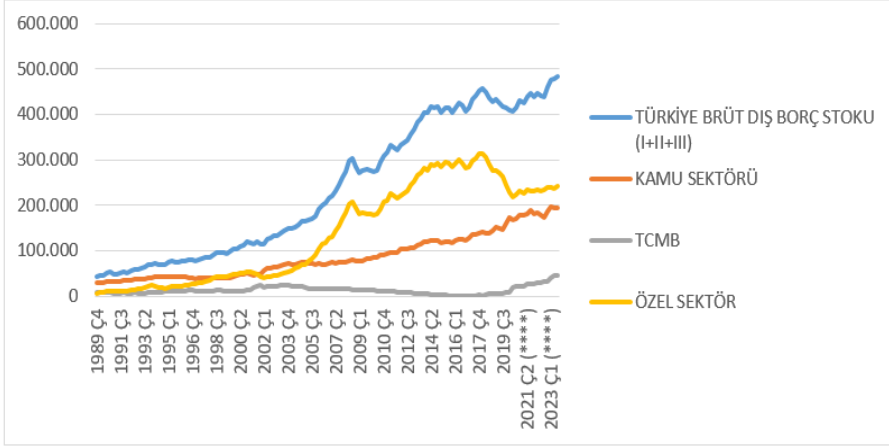
Şekil 15: Dış Borç Stoku, Türkiye (1989:Q3-2023:Q2)

Kaynak: TCMB verileri ile Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Kamu net borç stokunda 2017 yılında trendin yukarı yönlü kırılması dikkat çekicidir, 2021 sonunda bir belirsizlik şoku ile başlayan, önce bir sağlık krizi, sonra da iktisadi krize evrilen COVID-19 sürecinde tüm ülkeler gibi Türkiye'nin de salgının yayılma ve yaşama tutunma çabalarını finanse edebilmek üzere yoğun borçlanması Şekil 15'de açıkça görülmektedir. Pandemi sürecini takiben yaşanan afetler ve savaşlar (Rusya-Ukrayna ve İsrail-Filistin) da bu noktada etkili olmuştur.

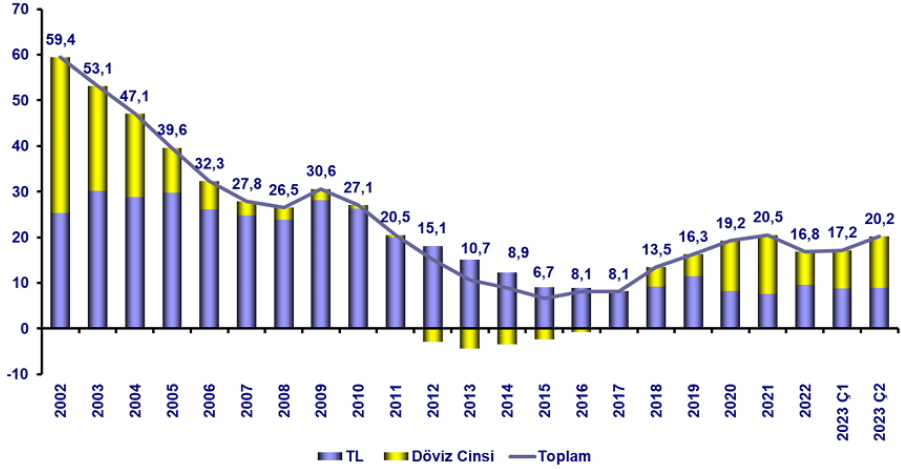
Şekil 16: Türkiye Brüt Dış Borç Stoku (Milyar TL), Türkiye (1989:Q4-2023:Q3)

Kaynak: TCMB EVDS

2002 yılı sonrası süreçte, 2015’de minimum seviyelere inen kamu net borç stoku, dövizle borçlanmadaki artış ile beraber yükseliş trendine girdi (Şekil 17). 2002 yılında başlayan özel sektör borçlanmasındaki artış, 2005 yılı üçüncü çeyreğinde kamu borçlanmasını aşarak bir dönüm noktası oluşturdu. Bu durum, borç yükünün kamudan özel sektöre doğru kaydığını göstermektedir ki bu durum beraberinde potansiyel riskleri barındırmaktadır. Kamu borçlarını ödeme yeteneği genellikle devletin parasal araçlarıyla desteklendiğinden daha güvende olsa da, özel sektörde meydana gelebilecek bir kriz veya iflaslar daha geniş bir etki yaratma potansiyeline sahiptir (Şekil 16).

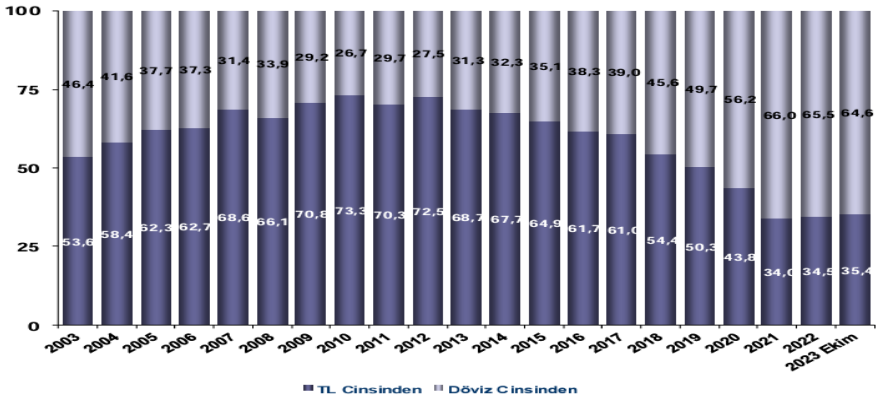
Şekil 17: Kamu Net Borç Stoku (Milyar TL), Türkiye (2002-2023:Q2)

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı

Borçlanma süreçlerinde dövizin payı, 2010 yılında %26,7 seviyesine düşürülmüş olsa da, 2023 Ekim Ayı itibariyle bu oran giderek artarak %64,6'ya yükselmiştir (Şekil 18). Bu durum, dövizin borç yapısındaki etkileyici bir artışı temsil etmektedir. Bu artış, ekonominin dışa olan bağımlılığını ve döviz kurlarındaki dalgalanmalara olan duyarlılığını vurgulayarak finansal istikrar açısından dikkat gerektiren bir gelişmedir.

Şekil 18: Merkezi Yönetim Brüt Borç Stokunun Döviz Dağılımı (%)

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı

Dönemin başında GSYH'ye oranla %8 olan kısa vadeli borçların payı, 2015 yılı itibarıyla %15'e yükselmiştir. Benzer şekilde, kısa vadeli dış borcun rezervlere oranı da 2009'un ortalarından itibaren artış göstermiş ve 2013'e kadar %100'ün altında seyretmiştir. Ancak, 2013 yılından itibaren bu oran %100'ün üzerine çıkarak, 2015 yılında %129'a ulaşmıştır. Son iki oran, ekonomistlerin çoğunluğu tarafından finansal kriz sinyali olarak kabul edilmektedir. Ayrıca, finansal kırılganlık ile borç vadesinin kısalması arasında bir tür kendini gerçekleştirme ilişkisi kristalleşmeye başlamıştır. Bu dönemde, borcun kötüleşen yapısı finansal kırılganlığı daha da arttırmıştır.

Sonuç

Ödemeler dengesi, bir ülkenin küresel ekonomik ilişkilerini anlamak ve değerlendirmek için kritik bir araçtır. Bu karmaşık sistemde cari denge, sermaye hesabı, net hata noksan, rezerv hesabı ve finans hesabı olmak üzere çeşitli bileşenler bulunmaktadır. Bu bileşenler arasındaki ilişkiler, Türkiye'nin iktisadi sağlığını ve uluslararası ticari performansını değerlendirmek için önemli bir anahtar rol oynamaktadır. Ödemeler dengesi analizi, Cari Denge, Sermaye Hesabı ve Net Hata ve Noksanın toplamının Rezerv ve Finans Hesabına eşit olduğu temel denklem üzerinden gerçekleştirilir. Bu denklem, Türkiye'nin uluslararası ekonomik faaliyetlerini anlamak, ekonomik politikalarını şekillendirmek ve uluslararası finansal ilişkilerini yönetmek açısından kapsamlı bir bakış sunar.

Ödemeler dengesi analizi, ekonominin sağlığını ve sürdürülebilirliğini değerlendirmek için önemli bir araç olup, bu analiz, ekonomik politika yapıcılarının ulusal tasarrufları artırma, dış ticaret dengesini iyileştirme ve cari açığı sürdürülebilir seviyelere çekme konusunda rehberlik sağlar. Ancak, ödemeler dengesi analizi yalnızca bir araçtır ve geniş bir perspektife dayanmalıdır. Diğer ekonomik göstergeler, para politikası, mali politika ve yapısal reformlar gibi faktörler de dikkate alınmalıdır. Ayrıca, küresel ekonomik koşullar, ticaret ortaklarındaki gelişmeler ve jeopolitik faktörler de ödemeler dengesi üzerinde etkili olabilir. Bu nedenle, kapsamlı bir ekonomik analiz için ödemeler dengesi analizi diğer bilgilerle birleştirilmelidir.

Ödemeler dengesi bileşenlerinden olan Cari İşlemler Dengesi, Sermaye Hesabı, Net Hata ve Noksan incelendiğinde, Türkiye'de cari açığın ulusal tasarrufların düşüklüğünden, dış ticaret dengesizliğinden ve ekonomik büyümenin cari açığı olumsuz etkilemesinden kaynaklandığı görülmektedir. Özellikle enerji ithalatı, cari açığı olumsuz etkilemektedir, bu nedenle enerji ithalatına olan dış bağımlılığın azaltılması cari açığın hafifletilmesine yardımcı olabilir. Ek olarak, tüketim alışkanlıklarındaki hızlı artış da ekonominin dışa bağımlılığını artırarak cari açığı olumsuz etkilemektedir. Bu durum, ekonominin sürdürülebilirliği açısından önemli bir göstergedir. Özellikle tüketim ile üretim arasındaki denge, ekonomik kalkınma için kritik bir öneme sahiptir, ancak 2022 sonrasında bu denge bozulmuş gibi görünmekte, tüketimdeki hızlı artış ekonominin gelecekteki sürdürülebilirliği açısından endişe verici bir gösterge olarak ortaya çıkmaktadır.

Yapılan araştırmalar, tasarruflardaki artışın cari açığı azalttığını, ancak Türkiye'de tasarruf alışkanlığının zayıf olduğunu ve tüketim odaklı bir toplum olduğunu göstermiştir. Cari açığın sürdürülebilirliği, dış borçlanmanın sürdürülebilir olmasına bağlıdır. Yabancıların borç vermeye istekli olmamaları durumunda borçlanma ve dolayısı ile cari açık sürdürülebilir olamayacaktır. Bıçak sırtında olmak, bu riski taşımak yerine borç yönetimi politikalarının gözden geçirilmesi ve sürdürülebilir bir finansal yapı oluşturmak için etkili önlemlerin alınması, kritik öneme sahiptir. Döviz cinsinden borçlanmanın kontrol altına alınması, kısa vadeli borçların sınırlanması ve rezervlere oranla dış borcun dengelenmesi gibi adımlar, ekonominin sağlıklı bir finansal zemin üzerinde ilerlemesine yardımcı olabilir. Bu önlemler, ekonominin gelecekteki finansal kararlılığını güçlendirmek ve olası risklere karşı direncini artırmak adına önemli bir rol oynayabilir. Ek olarak, Türkiye'nin dış borçlanmaya alternatif ulusal tasarrufları artırmaya odaklanan politikalar geliştirmesi önemlidir.

Dış dengenin ve dolayısıyla cari açığın sağlığı açısından fiyat istikrarını hedefleyen bir para politikası ile uygun bir rezerv ve kur politikasının uygulanması, riske odaklanan bir makro ihtiyati çerçevenin oluşturulması ve verimliliği baz alan yapısal düzenlemeler yapılması gereklidir. Ayrıca, cari açık sorununun çözümüne yönelik olarak aşağıdaki politika önerileri de değerlendirilmelidir:

a) *Üretim Yönelik Yatırımlarda AR&GE Payının Artırılması*: Üretim sektöründeki yatırımlarda AR&GE payının artırılması, yenilikçi ürün ve süreçlerin geliştirilmesini teşvik ederek rekabet avantajı sağlayabilir. Bu sayede, ürünlerin katma değeri artabilir ve dış ticaret dengesi olumlu yönde etkilenebilir.

b) *Üretimde Yüksek Teknolojinin Payının Artırılması*: Yüksek teknoloji kullanımının teşvik edilmesi, daha verimli ve rekabetçi üretim süreçlerini beraberinde getirebilir. Eğitim ve altyapı yatırımlarıyla birlikte, bu adım Türkiye'nin küresel değer zincirinde daha üst sıralara çıkmasına yardımcı olabilir.

c) *Katma Değeri Yüksek Üretim Modeline Geçişin Hızlandırılması*: Üretimde katma değeri yüksek ürünlere odaklanmak, ekonominin daha sürdürülebilir bir büyüme patikasına girmesini sağlayabilir. Bu doğrultuda, sektörel stratejilerin belirlenmesi ve ilgili sektörlerle yönelik desteklerin artırılması önemli olacaktır.

d) *Yatırımların Daha Fazla Desteklenmesi*: Üretim alanında yapılan yatırımların teşvik edilmesi, hem yerli hem de yabancı yatırımcıları çekerek ekonomik büyümeyi destekleyebilir. Vergi avantajları, altyapı olanakları ve diğer teşviklerle yatırımların artırılması hedeflenebilir.

e) *Finansal Piyasaların İstikrarına ve Derinleşmesine Yönelik Uygulamalar*: Tasarrufları teşvik etmek için finansal piyasaların istikrarlı ve derin olması önemlidir. Bu bağlamda, finansal okuryazarlık programları, güvenilir finansal araçların sağlanması ve piyasaların etkin regülasyonu ile finansal istikrar sağlanabilir.

Bu politika önerileri, Türkiye'nin cari açık sorununu çözüme yolunda önemli bir kılavuz sunmaktadır. Ancak, bu tavsiyelerin etkisini maksimize etmek için sadece bir anlık çaba değil, aynı zamanda koordineli ve istikrarlı bir işbirliği ile uzun vadeli stratejilerin güçlü bir şekilde benimsenmesi gerekmektedir. Bu, ekonominin sürdürülebilir bir büyüme patikasına girmesini sağlamak ve Türkiye'nin uluslararası ekonomik sahnede daha güçlü bir konumda yer almasına olanak tanımak için kritik bir adımdır. Bu çerçevede, bu önerilerin hayata geçirilmesi, hem bugünkü hem de gelecek nesillerin ekonomik refahını güvence altına alarak ülkenin iktisadi ve finansal sağlığını güçlendirecektir.

KAYNAKÇA

- Badger, D. G. (1951). *The Balance of Payments: A Tool of Economic Analysis*. Journal of Finance (Blackwell Publishing Ltd), 2(1): 86-197.
- Baraldi, C. (2023). Balance of Payments and National Income Accounting. İçinde: *International Economics: An Introduction to Theory and Policy* (2nd edn), Ed. Rajat Acharyya. 423-436. Doi: <https://doi.org/10.1093/oso/9780192865144.003.0020>.
- Beretta, E. ve Cencini, A. (2020). Double-entry bookkeeping and balance of payments: the need for developing a new approach. *Insights into Regional Development*, 2(3):610-629.
<https://doi.org/10.9770/IRD.2020.2.3>
- Chamberlin, G. (2009). The Balance of Payments. Available from: <https://typeset.io/papers/the-balance-of-payments-58huc2ushz>
- Chahar, Y. ve Prohit, H. (2022). A Study of Capital Account of India's Balance of Payment from 2010 to 2020. *International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology (IJARSCT)*, 2(1), 23-28.
- Çatalbaş, N. (2022). Testing for the Relationship Between Economic Growth and Current Account Deficit in Turkey: ARDL Bound Test Approach. *Journal of the Human and Social Science Researches*, 11(2):880-904. Doi: <https://doi.org/10.15869/itobiad.1053296>.
- Çiğdem, G. (2017). Sustainability of Current Account Deficit in Turkey and an Ampirical Analysys for Unit Root Test with Two Structural Breaks. *International Journal of Economics and Finance*; 9(12):253-259. Doi: 10.5539/ijef.v9n12p253.
- Çiğdem, G. (2019a). Is There a Relationship between Short-Term Capital Movements and Balance of Foreign Trade? An Empirical Study on Turkey. *Akademik Hassasiyetler*, 6(11):353-366.
- Çiğdem, G. (2019b). Cari Açık Açısından İktisadi Büyüme Bir Sorun Mudur? Kısır Döngüye Ampirik Bir Bakış: Türkiye Örneği. *Diyalektolog*, 21(21):215-227. Doi:10.29228/diyalektolog.37316

- Çiğdem, G. ve Altaylar, M. (2020). Cointegration Evidences from the New Fragile Five. *Journal of Life Economics*, 7(3):269-282. Doi: <https://orcid.org/0000-0001-5413-5048>.
- Çiğdem, G. ve Ülgen, G. (2017). Is the Inadequacy of National Savings the Reason of Current Account Deficit? Empirical Analysis in Fragile Eight. *The Empirical Economics Letters*, 16(4):297-310.
- Doğan, B. (2022). The Impact of Natural Gas Imports on the Current Account Deficit in Turkey. *International journal of social science and public policy*, 4(2). Doi: <https://doi.org/10.33642/ijsspp.v4n2p2>.
- Doğan, B. ve Ilıca, N.(2022). Perspectives regarding Current Account Deficit, Interest Rates, Inflation and Exchange Rates; Turkey Example1. *International journal of business and applied social science*, 8(3). Doi: <http://dx.doi.org/10.33642/ijbass.v8n3p1>.
- Dornbusch, R., Goldfajn, I., ve Valdes, R. O. (1995). Currency Crises and Collapses. *Brookings Papers on Economic Activity*, No:2, 276-285.
- Edwards, S. (2005). The End of Large Current Account Deficits, 1970-2002, Are There Lessons for the United States?, *NBER (National Bureau of Economic Research) Working Paper Series*, No:11669.
- Ersoy, E. (2016). The Chronic Balance of Payments Constraint on Economic Growth in Turkey. *Review of Social Studies (RoSS)*, 3(1):93-112.
- Gençer, İ., Keleş Bozkurt, B., Bozkurt, L., ve Zeren, F. (2022). The Relationship of Current Account Deficit and Economic Growth on Regional Basis: the Case of Turkey. *Uluslararası Batı Karadeniz Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 6(1):77-97. Doi: <https://doi.org/10.46452/baksoder.1113262>.
- Kara, H. (2023a). TCMB Net Rezervler ve KKM. Erişim: 18.12.2023, https://twitter.com/ali_hakan_kara/status/1733836575648190815.
- Kara, H. (2023b). Rezerv Yeterliliği. Erişim: 19.12.2023, https://twitter.com/ali_hakan_kara/status/1727218231327273143.
- Kara, H. (2023c). Rezerv Yeterliliği Göstergesi. Erişim: 18.12.2023, https://twitter.com/ali_hakan_kara/status/1713502605593240019.

- Kara, H. (2023d). Perakende Satış ve Sanayi Üretimi Endeksleri. Erişim:
https://twitter.com/ali_hakan_kara/status/1723993373650845936
- Karahan. Ö. (2020). Sustainability of Current Account Deficit in Turkey. *International Journal of Business and Economic Sciences Applied Research*. Doi:10.25103/ijbesar.132.05
- Kılıcı, E. N. (2019a). A Study on Assessment of the Reserve Adequacy: Evidence from Turkey. In: Procházka, D. (eds) Digitalization in Finance and Accounting. ACFA 2019. Springer Proceedings in Business and Economics. Springer, Cham. 121-127. Doi:
https://doi.org/10.1007/978-3-030-55277-0_11
- Kılıcı, E. N. (2019b). Reserve adequacy in turkey: a study on comparison of the reserves with imports and short-term external debt. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(4), 578-588. Doi:<https://doi.org/10.25287/ohuibf.579905>
- Krupenev, D., Lebedeva, L., Kovalev, G., Belyaev, N., Egorov, A., ve Gromov, R. (2017). Analysis of the reserve generating capacity in unified power system of Russia in terms of adequacy assessment. E3S Web Conferences, 25, 1-6. Doi:
<https://doi.org/10.1051/e3sconf/20172501008>.
- Labonte, M. (2010). Is the U.S. Current Account Deficit Sustainable?. Congressional Research Service Report, No:7-5700, (Çevrimiçi)
<http://fpc.state.gov/documents/organization/141590.pdf>,
- Makarenko, M., ve Ponomarenko, O. (2014). Ukraine's Financial Account Balance of Payments as Indicator of the Economic Stability. *Social Science Research Network*. Available from:
https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2539554
- Melvin, M. ve Norrbin, S. (2023). The Balance of Payments. İçinde: *International Money and Finance (Tenth Edition)*, Academic Press. 49-71. Doi: <https://doi.org/10.1016/B978-0-323-90621-0.00003-X>.
- Milesi-Ferreti, G.M., ve Razin, A. (1996). Current-Account Sustainability. *Princeton University*, No:81, p.9.
- Özatay, F. (2023a). Erişim:
<https://twitter.com/OzatayFatih/status/1729796039798931607>

Özatay, F. (2023b). Erişim:

<https://twitter.com/OzatayFatih/status/1729768298726748262>.

Šíma, O. (2023). Development of Balance of Payments Concept and Theoretical Approach to Its Equilibrium (with the Emphasis on the Current Account). *Statistika: Statistics and Economy Journal*, 103(1), 89-100. Doi: <https://doi.org/10.54694/stat.2022.26>.

Södersten, B. ve Reed, G. (1994). *International Economics* (3. Basım). Basingstoke: Macmillan.

Şahin, H. (2014). *Türkiye Ekonomisi*, 14.bs., Bursa, Ezgi Kitapevi Yayınları.

Uluslararası Yatırımcılar Derneği (YASED). (2011). *Türkiye'nin Cari Açığı: Makro ve Mikro Açından Nedenleri ve Çözüm Önerileri*. İstanbul.

Zanghieri, P. (2004). Current Account Dynamics in New EU Members: Sustainability and Policy Issues. *D'Etudes Prospectives Et D'Informations Internationales (CEPII) Working Papers*, No:2004-07, 1-51.

YÖK'ÜN KURULMASINDAN SONRA PAZARLAMA ALANINDA YAZILMIŞ LİSANSÜSTÜ TEZLERİN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ (1982-2022): TÜRKİYE'DE CUMHURİYET DÖNEMİNDE AÇILAN İLK BEŞ ÜNİVERSİTE ÖRNEĞİNDE BİR ÇALIŞMA

Adnan DUYGUN*

Giriş

İşletmelerin önemli fonksiyonlarından biri olan pazarlama, hem pazarlama profesyonellerinin hem de pazarlama alanında çalışan akademisyen ve araştırmacıların ilgisini çekmiş ve çekmeye de devam etmektedir. Bu açıdan bakıldığında pazarlama alanında yapılan araştırma ve çalışmalar gerek iş dünyasına gerekse de akademik hayata katkı sağlamaktadır.

Akademik açıdan yapılan çalışmaları genel olarak; makaleler, kitaplar, kitap bölümleri, bilimsel konferanslar, bilimsel projeler ve son olarak lisansüstü tez çalışmaları şeklinde sıralamak mümkündür. Yapılmış çalışmaları incelemek, mevcut alan yazına ya da diğer adıyla literatüre hâkim olma açısından önem taşımaktadır.

Mevcut çalışmaları incelemek aynı zamanda literatürde nelerin yapılmadığına, nelerin yapılması gerektiğine de ışık tutmakta, akademisyen ve araştırmacıları yönlendirmektedir. Hâlihazırdaki çalışmaları incelemek, aynı zamanda literatürde hangi konularda çalışmalar yapıldığına dair bir genel bir fikir verebilmektedir. Bunun için kullanılacak yöntemlerden birisi ise bibliyometrik analizdir.

* Doç. Dr., İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, E-posta: aduygun@gelisim.edu.tr ORCID: 0000-0003-4026-4054.

Bibliyometri kavramı ilk olarak 1969 yılında Pritchard tarafından kullanılmıştır. Pritchard (1969: 349) bibliyometri kavramını; matematiksel ve istatistiksel yöntemlerin kitaplara ve diğer iletişim araçlarına uygulanması, şeklinde ifade etmiştir.

Bu çalışmada da bibliyometrik analiz yöntemi yardımıyla Yükseköğretim Kurulu (YÖK) kurulduktan sonra, Türkiye'de Cumhuriyet döneminde kurulmuş ilk beş üniversitede, pazarlama alanında yazılmış lisansüstü tezler bibliyometrik analize tabi tutulmuştur.

1. Literatür

Pek çok alanda kullanılabilen bibliyometrik analiz çalışmaları ile benzer nitelikteki çalışmalara, Türkiye'de yapılmış ulusal çalışmalarda da rastlamak mümkündür. Pazarlama da bu alanlardan biridir. Tablo 1'de ulusal literatüre kazandırılmış, pazarlama alanındaki çalışmalardan örnekler yer almaktadır. Çalışmaların ortak özelliği ulusal literatürdeki yayınları analize tabi tutmalarıdır. Ulusal literatürde yer almasına rağmen uluslararası yayınları inceleyen çalışmalar kapsam dışı tutulmuştur. Tablo 1'de yer alan örnek çalışmalar yayımlandıkları tarihlere göre sıralanmışlardır.

Tablo 1. Pazarlama Alanında Ulusal Literatürde Yapılmış Bibliyometrik Analiz Çalışmalarından ve Benzer Çalışmalardan Örnekler

Yazar(lar)	Çalışma Türü	Çalışmanın Başlığı	Yıl Aralığı
Bozyiğit ve Yaşa (2012)	Bildiri	"Araştırmacıların Pazarlama Alanına Bilimsel Katkıları: Pazarlama Konusunda Yapılan Lisansüstü Tezlere İlişkin Bir Araştırma"	2003-2012
Özel ve Kozak (2012)	Makale	"Turizm Pazarlaması Alanının Bibliyometrik Profili (2000-2010) ve Bir Atıf Analizi Çalışması"	2000-2010
Bakır (2013)	Makale	"Pazarlama Alanında Yapılan Doktora Tezlerinin Kategorik Olarak Değerlendirilmesi (1994-2012)"	1994-2012
Atrek ve Madran (2017)	Makale	"Tüketici Perspektifli Sürdürülebilir Tüketim Çalışmaları: Ulusal Alanyazındaki Çalışmalar Üzerine Sistemantik Derleme Çalışması"	1999-2016
Hoşgör ve Hoşgör (2017a)	Makale	"İlişkisel Pazarlamaya Genel Bir Bakış ve Bu Konuda Yapılmış Tez Profillerinin İncelenmesi (2000-2016)"	2000-2016

Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yıl Dönümüne Armağan: İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler
Çerçevesinde Araştırmalar

Hoşgör ve Hoşgör (2017b)	Makale	"The Investigation of Master and Doctoral Theses Written Field of Current Marketing Approaches in Turkey (2007-2016)"	2007-2016
Çatı ve Özel (2018)	Makale	"Türkiye'de Pazarlama ile İlgili Yayınlanan Makalelerin Bibliyometrik İncelenmesi"	2004-2016
Çetinkaya Bozkurt ve Gürbüz (2018)	Makale	"Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi'nin Bibliyometrik Analizi"	2008-2016
Duygun (2018)	Kitap Bölümü	"Ulakbim Sosyal Bilimler Veri Tabanında Yayınlanan Pazarlama Makalelerinin Bibliyometrik Analizi (2008-2017)"	2008-2017
Özgüven Tayfun ve Yanar Bayam (2018)	Makale	"Türkiye'de İçsel Pazarlama ile İlgili Yapılan Lisansüstü Tez Çalışmalarına Yönelik Bir İnceleme"	1999-2017
Çatı ve Alpay (2019)	Makale	"Türkiye'de İnternet Aracılı Pazarlama Kavramları Konusunda Yazılan Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Analiz Yöntemi İle İncelenmesi"	1997-2018
Çelik ve Canoğlu (2019)	Makale	"Ulakbim Veri Tabanında Sürdürülebilir ve Çevreci Pazarlama Konusunda Yayınlanmış Makalelerin Bibliyometrik Analizi"	2003-2019
Gülmez vd. (2019)	Makale	"Türkiye'de Pazarlama Alanında Yazılan Doktora Tezlerinin İncelenmesi"	1980-2018
Levent vd. (2019)	Makale	"Bir Konumlandırma Aracı Olarak Duyusal Pazarlama ve Turizm Uygulamaları: Yapılan Çalışmalar Üzerine Bir Bibliyometrik Analiz"	2002-2019
Öcel (2019)	Makale	"Türkiye'de Marka ile İlgili Yazılan Doktora Tezlerinin Bibliyometrik İncelenmesi"	1995-2018
Şahin vd. (2019)	Makale	"Türkiye'de Pazarlama Alanında Yapılan Lisansüstü Tezlerin Analitik İncelenmesi (2013-2018)"	2013-2018
Kavak ve Kazancı Sunaoglu (2020)	Makale	"Pazarlama Bilim Dalında Yazılmış Yüksek Lisans ve Doktora Tezlerinin Bibliyometrik Profilinin İncelenmesi"	2010-2020
Yıldırım ve Cerit (2020)	Makale	"Ulusal Pazarlama Kongresi Yayınlarında Stratejik Pazarlama Yazını Analizi"	1995-2018
Zengin ve Serdaroglu (2020)	Makale	"Sosyal Medya Pazarlaması Konusundaki Lisansüstü Tezlerin İçerik Analiziyle Değerlendirilmesi"	2010-2019
Zeren ve Kaya (2020)	Makale	"Dijital Pazarlama: Ulusal Yazının Bibliyometrik Analizi"	2003-2019

Aslan (2021)	Makale	"Türkiye'de Siyasal Pazarlama Alanında Yayınlanan Tezlerin Bibliyometrik Analizi"	1998-2020
Baş ve Aksoy (2021)	Makale	"Marka Yönetimi ile İlgili Yazılan Ulusal Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Analizi"	2005-2020
Bişkin ve Pektaş (2021)	Makale	"Turizm Pazarlaması Alanında Hazırlanmış Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Profili"	1990-2020
Gider ve Duygun (2021)	Makale	"Pazarlama Yaklaşımları Açısından Güncel Bir Bibliyometrik Analiz Çalışması: Dergipark Platformu Örneği"	2018-2020
Kıymalıoğlu ve Aydın Ünal (2021)	Makale	"Türkiye'deki Pazarlama Yazınına Dair Bir İnceleme"	2008-2019
Bozkurt (2022)	Makale	"Pazarlama Konulu Çalışmaların Literatür Taraması"	2018-2021
Çelik ve Aydın (2022)	Kitap Bölümü	"Ulusal Sürdürülebilir Pazarlama Literatürünün Bibliyometrik Analizi"	2008-2022
Geçti (2022)	Makale	"Mobil Pazarlama: Türkiye'deki Lisansüstü Tezlere İlişkin İçerik Analizi (2007-2022)"	2007-2022
Saygı (2022)	Yüksek Lisans Tezi	"Nöropazarlama Alanında Yapılan Tez Çalışmalarının Bibliyometrik Analizi (2012-2022)"	2012-2022
Türkoğlu vd. (2022)	Makale	"Türkiye'de E-Ticaret Üzerine Yapılmış Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Analizi"	2000-2021
Bahar (2023)	Makale	"Ulusal Pazarlama Yazınında Sosyal Medya Pazarlaması Konulu Çalışmaların Bibliyometrik Analizi"	2010-2022
Demirtaş (2023)	Makale	"Ulusal Yazında Deneyimsel Pazarlama: Lisansüstü Tezlere Yönelik Bibliyometrik Bir Analiz"	2009-2022
Erdoğan (2023)	Makale	"Uluslararası Pazarlama Konulu Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Analizi"	1982- 2022
Erdoğan (2023)	Yüksek Lisans Tezi	"Türkiye'de Pazarlama İletişimi Alanında Hazırlanmış Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Analizi"	1994-2021
Haseki vd. (2023)	Makale	"Ulakbim Veri Tabanında Endüstri 4.0 ve Pazarlama Alanlarında Yayınlanmış Makalelerin Bibliyometrik Analizi"	2003-2022
Ögel Aydın ve Aydın (2023)	Makale	"Geçmişten Bugüne Akademik Bir Yolculuk: Sosyal Pazarlama Konulu Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Analizi"	1989-2022

Tablo 1'den de anlaşılacağı üzere ulusal literatürde pazarlama alanında yapılmış bibliyometrik analiz çalışmaları ile benzer çalışmalardan, yeterli olarak nitelendirilebilecek sayıda örnek mevcuttur. Yapılan çalışmalarda bibliyometrik analiz yönteminden yararlanan çalışmaların ağırlıkta olduğu anlaşılacakla beraber bibliyometrik analiz yerine içerik analizi yöntemini kullanan çalışmaların da ulusal literatürde yer aldığı görülmüştür.

2. Yöntem

Bu başlık altında sırasıyla; çalışmanın amacı ve soruları, evren ve örneklem ile kapsam ve kısıtlar, çalışmanın varsayımları ve son olarak veri toplama aracı ve analizi başlıklarına yer verilmiştir.

3. Çalışmanın Amacı ve Soruları

Bu çalışmada YÖK Ulusal Tez Merkezi'nde (YÖK Ulusal Tez Merkezi, 2023a), YÖK'ün kurulmasından sonra Cumhuriyet döneminde açılan ilk beş üniversite yazılan, pazarlama alanındaki lisansüstü tezlerin bibliyometrik analiz yöntemiyle incelenmesi amaçlanmıştır.

Ortaya konan amaç doğrultusunda aşağıdaki sorulara yanıtlar aranmaktadır:

- Lisansüstü tezlerin yıllara göre dağılımı nasıldır?
- Lisansüstü tezlerin türlerine göre dağılımları ne şekildedir?
- Lisansüstü tezlerin konularına göre dağılımı ne durumdadır?
- Lisansüstü tezlerin üniversiteler bazında dağılımı nasıldır?
- Lisansüstü tezlerin enstitülere göre dağılımları ne durumdadır?
- Lisansüstü tezlerin anabilim dalları açısından dağılımı nasıldır?
- Lisansüstü tezlere ait danışmanların, unvanlarına göre dağılımı nasıldır?
- Lisansüstü tezlerin sayfa sayıları açısından dağılımları ne durumdadır?
- Lisansüstü tezlerin yazıldığı dillere göre nasıl dağılmaktadır?

4. Evren ve Örneklem ile Kapsam ve Kısıtlar

Çalışmanın evrenini, Türkiye'deki tüm üniversitelerde, pazarlama alanında yazılmış lisansüstü tezler oluşturmaktadır. Türkiye'de YÖK verilerine göre 208 üniversite yer almaktadır (YÖK, 2023b). Türkiye'deki

tüm üniversiteler, devlet ve vakıf üniversiteleri ile vakıf meslek yüksekokulları (vakıf MYO) da dahil olmak üzere (YÖK, 2023b; YÖK Akademik, 2023b) Türkiye'deki tüm yükseköğretim kurumlarıdır.

Türkiye'deki tüm üniversiteleri zaman açısından incelemek mümkün görünmediğinden, Türkiye'de Cumhuriyet döneminde açılan ilk beş üniversitede yazılmış, pazarlama alanındaki lisansüstü tezler, çalışmanın örnekleme olarak belirlenmiştir. Çalışmanın kapsamına, Cumhuriyet döneminde açılan ilk beş üniversitede, pazarlama alanında yazılmış lisansüstü tezlerin dahil edilmesi, aynı zamanda kısıtlayıcı bir unsur olarak göze çarpmaktadır.

Çalışmanın kapsamında yer alan, Türkiye'de Cumhuriyet döneminde açılmış ilk beş üniversiteyi belirlemek için YÖK Akademik internet sayfasından yararlanılmıştır. Söz konusu ilk beş üniversite, açılış tarihlerine göre aşağıdaki şekilde sıralanmaktadır (YÖK Akademik, 2023b):

- İstanbul Üniversitesi (Açılış tarihi: 1933)
- İstanbul Teknik Üniversitesi (Açılış tarihi: 1944)
- Ankara Üniversitesi (Açılış tarihi: 1946)
- Karadeniz Teknik Üniversitesi (Açılış tarihi: 1955)
- Ege Üniversitesi (Açılış tarihi: 1955)

Çalışma kapsamına alınan tarih aralığı YÖK'ün kuruluşundan sonraki yıl olan 1982 ile başlamıştır. "Yükseköğretim, 1981'de çıkarılan 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu ile akademik, kurumsal ve idari yönden yeniden yapılanma sürecine girmiştir. Bu kanunla ülkemizdeki tüm yükseköğretim kurumları Yükseköğretim Kurulu (YÖK) çatısı altında toplanmış, akademiler üniversitelere, eğitim enstitüleri eğitim fakültelerine dönüştürülmüş ve konservatuvarlar ile meslek yüksekokulları üniversitelere bağlanmıştır." (YÖK, 2023a). Ayrıca 2023 yılı sona ermediği ve lisansüstü tez girişlerinin devam ettiği göz önüne alındığında, 2023 yılına ait pazarlama alanında yazılmış lisansüstü tezler, analiz kapsamında yer almamıştır. Dolayısıyla analiz kapsamına 1982-2022 yıllarını kapsayan tarih aralığı dâhil edilmiştir.

Son olarak çalışma kapsamında değerlendirilen pazarlama alanına ilişkin konu başlıklarının belirlenmesi için yine YÖK Akademik internet sitesinde yer alan anahtar kelimelerden yararlanılmıştır. Buna göre konu başlıkları aşağıdaki gibi sıralanmaktadır (YÖK Akademik, 2023a):

- Dijital Pazarlama
- Endüstriyel Pazarlama
- Girişimcilik ve Pazarlama
- Hizmet Pazarlaması
- Müşteri İlişkileri Yönetimi
- Pazarlama Araştırmaları
- Pazarlama Etiği
- Pazarlama İletişimi
- Reklam
- Satış Yönetimi
- Sayısal Analiz
- Sosyal Pazarlama ve Sürdürülebilirlik
- Tarımsal Pazarlama
- Tüketici Davranışları
- Uluslararası Pazarlama
- Ürün Tasarımı
- Ürün ve Marka Yönetimi

Bu çalışmada, Erdoğan (2023) tarafından yapılan çalışma haricinde, Tablo 1'de yer alan çalışmalara nazaran daha kapsayıcı ve geniş bir zaman aralığı tercih edilmiştir. Erdoğan (2023), ortaya koyduğu çalışmada, bu çalışmada analize tabi tutulan zaman aralığını kullanmış, diğer bir ifadeyle 1982 ile 2022 yılları arasındaki lisansüstü tezleri bibliyometrik analize tabi tutmuştur. En önemli farkı ise Erdoğan (2023) tarafından yapılan çalışmada, sadece "Uluslararası Pazarlama" konusunda yazılan lisansüstü tezler incelenmiştir. Bu çalışmada ise konu başlıkları daha kapsayıcı niteliktedir.

Yukarıda bahsi geçen konu başlıklarına göre üniversite bazında, gelişmiş tarama özelliği kullanılarak arama yapılmıştır (YÖK Ulusal Tez Merkezi, 2023b). 1982-2022 yılları arasında, izinli ve onaylanmış

lisansüstü tezler çalışma kapsamında bibliyometrik analiz yardımıyla incelenmiştir (YÖK Ulusal Tez Merkezi, 2023c).

5. Çalışmanın Varsayımları

Çalışma varsayımlarını şu şekilde ifade etmek mümkündür:

- Cumhuriyet döneminde açılan ilk beş üniversitenin, köklü geçmişleri de göz önüne alındığında, pazarlama alanında yazılan lisansüstü tez sayısı açısından pek çok üniversiteden önde olabileceği ve elde edilen sonuçların Türkiye genelini yansıtabileceği varsayılmıştır.

- Analiz kapsamına alınan YÖK Ulusal Tez Merkezi'nde yer alan lisansüstü tezlere ait bilgilerin, doğru, eksiksiz ve zamanında girildiği varsayılmıştır.

- Her ne kadar 2023 yılı lisansüstü tezleri kapsam dışında tutulmuş olup, geçmiş dönemlere ait lisansüstü tezler kapsam dahilinde ele alınmış olsa da internet sitelerinin ve veri tabanlarının güncel tutulma olasılığı göz önüne alınarak, YÖK Ulusal Tez Merkezi'nde yer alan tezlerin aratılması ve indirilmesi belirli bir tarihte yapılmıştır. Dolayısıyla ulaşılan tezlere ilişkin güncel durumun, 20.09.2023-21.09.2023 tarihleri itibarıyla yansıtıldığı varsayılmıştır.

- Pazarlama alanında değerlendirilebilecek, farklı disiplinlerde veya alanlarda yazılmış lisansüstü tezlerin de olabileceği varsayılmıştır.

6. Veri Toplama Aracı ve Analizi

Çalışma verileri 20.09.2023-21.09.2023 tarihleri arasında YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edilmiştir (YÖK Ulusal Tez Merkezi, 2023a). Verilerin analizi için ise bibliyometrik analiz yönteminden yararlanılmıştır.

Çalışmada, bilimsel araştırma ve yayın etiğine uygun hareket edilmiştir. TR Dizin yardım masasında yazan "Ne tür bir çalışma etik kurul incelemesi gerektirmez?" başlıklı açıklama, "Düzenli olarak yayınlanan çalışma türlerinden sistematik derlemeler, tartışma makaleleri ve uygun şekilde anonimleştirilmiş veri setlerinin ikincil analizleri etik kurul incelemesi gerektirmez. Ancak, bu tür çalışmalarda makalenin yöntemler bölümünde etik hususlara ilişkin durumu açıkça belirtilmelidir." şeklindedir (TR Dizin Yardım Masası, 2023). Bu

açıklamadan yola çıkarak, çalışmada kullanılan verilerin elde edildiği YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanı, kamuya açık olduğundan etik kurul onayına ihtiyaç duyulmamıştır.

7. Bulgular

Çalışmanın bu kısmında, Türkiye'de Cumhuriyet döneminde açılan ilk beş üniversitede pazarlama alanında yazılan lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizinde; yıl, tez türü, tez konusu, üniversite, enstitü, anabilim dalı, tez danışmanı unvanı, tezin sayfa sayısı ve tezin yazıldığı dil dağılımları üzerinde durulmuştur.

Tablo 2. Lisansüstü Tezlerin Yıllara Göre Dağılımı

Yıl	Frekans	%
1982 - 1999	25	6,1
2000 - 2005	37	9,1
2006 - 2008	60	14,7
2009 - 2011	68	16,7
2012 - 2014	42	10,3
2015 - 2017	65	16,0
2018	21	5,2
2019	35	8,6
2020	15	3,7
2021	20	4,9
2022	19	4,7
Toplam	407	100,0

Tablo 2'de çalışma kapsamına dâhil edilen 407 lisansüstü tezin yıllara göre dağılımı yer almaktadır. Son yıllarda artan çalışmaların varlığı dikkat çekmektedir. Özellikle 2006-2008 yılları arasında lisansüstü tezlerin sayısında belirgin bir artış olduğu anlaşılmaktadır. Son beş yıl (2018, 2019, 2020, 2021 ve 2022) ayrıca incelenmiş, son beş yılda toplam 110 (%27,1) lisansüstü tezin yazıldığı görülmüştür.

Tablo 3. Lisansüstü Tezlerin Türlerine Göre Dağılımı

Lisansüstü Tez Türü	Frekans	%
Yüksek Lisans	279	68,6
Doktora	127	31,2
Tıpta Uzmanlık	1	0,2
Toplam	407	100,0

Tablo 3'te lisansüstü tezlerin, türüne göre dağılımı ortaya konmaktadır. Yüksek lisans tezlerinin sayısı 279 (%68,6), doktora tezlerinin sayısı 127 (%31,2) ve son olarak tıpta uzmanlık tez sayısı ise 1 (%0,2) şeklinde sıralanmaktadır.

Tablo 4. Lisansüstü Tezlerin Yıllar Bazında Türlerine Göre Dağılımı

Yıl	Yüksek Lisans	Doktora	Tıpta Uzmanlık	Frekans	%
1982 - 1999	18	7		25	6,1
2000 - 2005	28	9		37	9,1
2006 - 2008	50	10		60	14,7
2009 - 2011	43	25		68	16,7
2012 - 2014	22	20		42	10,3
2015 - 2017	43	21	1	65	16,0
2018	12	9		21	5,2
2019	29	6		35	8,6
2020	6	9		15	3,7
2021	14	6		20	4,9
2022	14	5		19	4,7
Toplam	279	127	1	407	100,0

Tablo 4'te lisansüstü tezlerin yazıldığı yıllar bazında türlerine göre dağılımı bulunmaktadır. Tablo 2 ve Tablo 3'te yer alan verilerin birlikte yer aldığı Tablo 4'e göre son beş yılda (2018, 2019, 2020, 2021 ve 2022) yazılan 110 lisansüstü tez, 75 yüksek lisans ve 35 doktora şeklinde dağılmaktadır.

Tablo 5. Lisansüstü Tezlerin Konularına Göre Dağılımı

Konu	Frekans	%
Dijital Pazarlama	5	1,2
Endüstriyel Pazarlama	0	0,0
Girişimcilik ve Pazarlama	1	0,2
Hizmet Pazarlaması	1	0,2
Müşteri İlişkileri Yönetimi	26	6,3
Pazarlama Araştırmaları	0	0,0
Pazarlama Etiği	0	0,0
Pazarlama İletişimi	29	7,0
Reklam	212	51,2
Satış Yönetimi	1	0,2
Sayısal Analiz	1	0,2
Sosyal Pazarlama ve Sürdürülebilirlik	0	0,0
Tarımsal Pazarlama	2	0,5
Tüketici Davranışları	44	10,7
Uluslararası Pazarlama	9	2,2

Ürün Tasarımı	50	12,1
Ürün ve Marka Yönetimi	33	8,0
Toplam	414	100,0
Not: 7 lisansüstü tez, arama sonuçlarına göre ikişer konuya dâhil olduğundan, çoklu sayım yapılmıştır.		

Tablo 5'te lisansüstü tezlerin konularına göre dağılımı görülmektedir. Toplamda 407 lisansüstü tez olmasına rağmen 7 lisansüstü tez, arama sonuçlarına göre ikişer konuya dâhil olduğundan, çoklu sayım yapılmıştır. En fazla çalışılan konunun "Reklam" (212, %51,2) olduğu belirlenmiştir. Sonrasında en çok çalışılan iki konu ise "Ürün Tasarımı" (50, %12,1) ve "Tüketici Davranışları" (44, %10,7) olarak sıralanmaktadır.

Tablo 6. Lisansüstü Tezlerin Üniversiteler Bazında Dağılımı

Üniversite	Yüksek Lisans	Doktora	Tıpta Uzmanlık	Frekans	%
İstanbul Üniversitesi	97	42		139	34,2
İstanbul Teknik Üniversitesi	53	20		73	17,9
Ankara Üniversitesi	34	15	1	50	12,3
Karadeniz Teknik Üniversitesi	13	5		18	4,4
Ege Üniversitesi	82	45		127	31,2
Toplam	279	127	1	407	100,0

Tablo 6'da lisansüstü tezlerin, üniversiteler bazında dağılımı ortaya konmaktadır. En çok lisansüstü tezin İstanbul Üniversitesi'nde (139 tez, %34,2) yazıldığı tespit edilmiştir. Ardından sırasıyla; Ege Üniversitesi (127 tez, %31,2), İstanbul Teknik Üniversitesi (73 tez, %17,9), Ankara Üniversitesi (50 tez, %12,3) ve Karadeniz Teknik Üniversitesi (18 tez, %4,4) gelmektedir.

Tablo 7. Lisansüstü Tezlerin Üniversiteler Bazında Konularına Göre Dağılımı

Konu	Üniversite	Tez sayısı	Toplam	%
Dijital Pazarlama	İstanbul Üniversitesi	5	5	1,2
Girişimcilik ve Pazarlama	İstanbul Üniversitesi	1	1	0,2
Hizmet Pazarlaması	İstanbul Üniversitesi	1	1	0,2
Müşteri İlişkileri Yönetimi	İstanbul Üniversitesi	16	26	6,3
	İstanbul Teknik Üniversitesi	3		
	Ankara Üniversitesi	2		
	Karadeniz Teknik Üniversitesi	1		
	Ege Üniversitesi	4		
Pazarlama İletişimi	İstanbul Üniversitesi	9	29	7,0
	İstanbul Teknik Üniversitesi	1		
	Ankara Üniversitesi	1		
	Ege Üniversitesi	18		
Reklam	İstanbul Üniversitesi	75	212	51,2
	İstanbul Teknik Üniversitesi	14		
	Ankara Üniversitesi	36		
	Karadeniz Teknik Üniversitesi	4		
	Ege Üniversitesi	83		
Satış Yönetimi	İstanbul Üniversitesi	1	1	0,2
Sayısal Analiz	İstanbul Üniversitesi	1	1	0,2
Tarımsal Pazarlama	Ege Üniversitesi	2	2	0,5
Tüketici Davranışları	İstanbul Üniversitesi	16	44	10,7
	İstanbul Teknik Üniversitesi	1		
	Ankara Üniversitesi	8		
	Karadeniz Teknik Üniversitesi	9		
	Ege Üniversitesi	10		
Uluslararası Pazarlama	İstanbul Üniversitesi	3	9	2,2
	İstanbul Teknik Üniversitesi	1		
	Karadeniz Teknik Üniversitesi	1		
	Ege Üniversitesi	4		
Ürün Tasarımı	İstanbul Üniversitesi	1	50	12,1
	İstanbul Teknik Üniversitesi	46		
	Ankara Üniversitesi	1		

	Karadeniz Teknik Üniversitesi	1		
	Ege Üniversitesi	1		
Ürün ve Marka Yönetimi	İstanbul Üniversitesi	12	33	8,0
	İstanbul Teknik Üniversitesi	7		
	Ankara Üniversitesi	2		
	Karadeniz Teknik Üniversitesi	2		
	Ege Üniversitesi	10		
Toplam		414	414	100,0
Not: 7 lisansüstü tez, arama sonuçlarına göre ikişer konuya dâhil olduğundan, çoklu sayım yapılmıştır.				

Tablo 7’de ise lisansüstü tezlerin üniversiteler bazında konularına göre dağılımı yer almaktadır. “Dijital Pazarlama”, “Girişimcilik ve Pazarlama”, “Hizmet Pazarlaması”, “Satış Yönetimi” ve “Sayısal Analiz” konularının sadece İstanbul Üniversitesi bünyesinde, “Tarımsal Pazarlama” konu başlığının ise yalnızca Ege Üniversitesi’nde çalışıldığı görülmüştür. En çok lisansüstü tezin yazıldığı “Reklam” konusunda, en fazla lisansüstü tez yazılan iki üniversite ise Ege Üniversitesi (83 tez) ve İstanbul Üniversitesi (75 tez) şeklindedir. “Ürün Tasarımı” konusunda ise İstanbul Teknik Üniversitesi’nin (46 tez) diğer üniversitelere nazaran önde olduğu anlaşılmıştır.

Tablo 8. Lisansüstü Tezlerin Üniversiteler Bazında Yıllara ve Tez Türlerine Göre Dağılımı

Yıl	Üniversite	Yüksek Lisans	Doktora	Tıpta Uzmanlık	Üniversite Bazında Toplam	Yıllara Göre Toplam	%
1982 - 1999	İstanbul Üniversitesi	8	5		13	25	6,1
	İstanbul Teknik Üniversitesi	2	1		3		
	Ankara Üniversitesi	3			3		
	Karadeniz Teknik Üniversitesi	1			1		
	Ege Üniversitesi	4	1		5		
2000 - 2005	İstanbul Üniversitesi	12	4		16	37	9,1
	İstanbul Teknik Üniversitesi	1			1		
	Ankara Üniversitesi	2	2		4		

Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yıl Dönümüne Armağan: İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler
Çerçevesinde Araştırmalar

	Karadeniz Teknik Üniversitesi	2			2		
	Ege Üniversitesi	11	3		14		
2006 - 2008	İstanbul Üniversitesi	16	3		19	60	14,7
	İstanbul Teknik Üniversitesi	9	1		10		
	Ankara Üniversitesi	14	2		16		
	Karadeniz Teknik Üniversitesi	1	1		2		
	Ege Üniversitesi	10	3		13		
2009 - 2011	İstanbul Üniversitesi	11	4		15	68	16,7
	İstanbul Teknik Üniversitesi	11	5		16		
	Ankara Üniversitesi	2	4		6		
	Karadeniz Teknik Üniversitesi	1			1		
	Ege Üniversitesi	18	12		30		
2012 - 2014	İstanbul Üniversitesi	4	7		11	42	10,3
	İstanbul Teknik Üniversitesi	9	3		12		
	Ankara Üniversitesi	1			1		
	Karadeniz Teknik Üniversitesi	1	1		2		
	Ege Üniversitesi	7	9		16		
2015 - 2017	İstanbul Üniversitesi	17	9		26	65	16,0
	İstanbul Teknik Üniversitesi	11	1		12		
	Ankara Üniversitesi	4	2	1	7		
	Karadeniz Teknik Üniversitesi	3	2		5		
	Ege Üniversitesi	8	7		15		
2018	İstanbul Üniversitesi	4	2		6	21	5,2
	İstanbul Teknik Üniversitesi	3	4		7		
	Ankara Üniversitesi		1		1		

Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yıl Dönümüne Armağan: İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler
Çerçevesinde Araştırmalar

	Karadeniz Teknik Üniversitesi	2			2		
	Ege Üniversitesi	3	2		5		
2019	İstanbul Üniversitesi	12	2		14	35	8,6
	İstanbul Teknik Üniversitesi	4			4		
	Ankara Üniversitesi	4			4		
	Karadeniz Teknik Üniversitesi	1	1		2		
	Ege Üniversitesi	8	3		11		
2020	İstanbul Üniversitesi	1	3		4	15	3,7
	İstanbul Teknik Üniversitesi		1		1		
	Ankara Üniversitesi	2	2		4		
	Karadeniz Teknik Üniversitesi				0		
	Ege Üniversitesi	3	3		6		
2021	İstanbul Üniversitesi	6	3		9	20	4,9
	İstanbul Teknik Üniversitesi	2	2		4		
	Ankara Üniversitesi				0		
	Karadeniz Teknik Üniversitesi	1			1		
	Ege Üniversitesi	5	1		6		
2022	İstanbul Üniversitesi	6			6	19	4,7
	İstanbul Teknik Üniversitesi	1	2		3		
	Ankara Üniversitesi	2	2		4		
	Karadeniz Teknik Üniversitesi				0		
	Ege Üniversitesi	5	1		6		
Toplam		279	127	1	407	407	100,0

Tablo 8'de lisansüstü tezlerin üniversiteler bazında yıllara ve tez türlerine göre dağılımı bulunmaktadır. En çok lisansüstü tezin yazıldığı

İstanbul Üniversitesi (139 tez, %34,2) yıl bazında; 1982-1999 (13 tez), 2000-2005 (16 tez), 2006-2008 (19 tez), 2015-2017 (26 tez), 2019 (14 tez), 2021 (9 tez) ve 2022 (6 tez, Ege Üniversitesi ile birlikte) önde yer almaktadır. Ege Üniversitesi ise yıllara göre 2009-2011 (30 tez), 2012-2014 (16 tez), 2020 (6 tez) ve 2022 (6 tez, İstanbul Üniversitesi ile birlikte) lisansüstü tez sayısında başı çekmektedir. Son olarak, İstanbul Teknik Üniversitesi bünyesinde 2018 yılında, 7 lisansüstü tez ile diğer üniversitelere nazaran daha fazla lisansüstü tez yazılmıştır.

Tablo 9. Lisansüstü Tezlerin Enstitülere Göre Dağılımı

Enstitü (Alfabetik)	Frekans	%
Bilişim Enstitüsü	1	0,2
Deniz Bilimleri ve İşletmeciliği Enstitüsü	1	0,2
Eğitim Bilimleri Enstitüsü	2	0,5
Fen Bilimleri Enstitüsü	85	20,9
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü	7	1,7
Sağlık Bilimleri Enstitüsü	3	0,8
Sosyal Bilimler Enstitüsü	307	75,5
Tıp Fakültesi	1	0,2
Toplam	407	100,0

Tablo 9'da lisansüstü tezlerin enstitülere göre dağılımı görülmektedir. En çok lisansüstü tez yazılan ilk üç enstitü sırasıyla; Sosyal Bilimler Enstitüsü (307 tez, %75,5), Fen Bilimleri Enstitüsü (85 tez, %20,9 ve Lisansüstü Eğitim Enstitüsü (7 tez, %1,7) şeklindedir.

Tablo 10. Lisansüstü Tezlerin Anabilim Dallarına Göre Dağılımı

Anabilim Dalı (Sayıya Göre)	Yüksek Lisans	Doktora	Tıpta Uzmanlık	Toplam Sayı	%
Halkla İlişkiler ve Tanıtım	68	36		104	25,5
İşletme	49	20		69	17,0
Endüstri Ürünleri Tasarımı	34	5		39	9,6
Reklamcılık	20	15		35	8,6
Radyo Televizyon ve Sinema	12	6		18	4,4
Diğer	96	45	1	142	34,9
Toplam	279	127	1	407	100,0

Tablo 10'da lisansüstü tezlerin anabilim dallarına göre dağılımı ortaya konmaktadır. Diğer kategorisi hariç tutulduğunda, en fazla "Halkla İlişkiler ve Tanıtım" anabilim dalında (104 tez, %25,5) lisansüstü tezin yazıldığı görülmektedir. Yine diğer kategorisi hariç tutularak ardından "İşletme" (69 tez, %17,0), "Endüstri Ürünleri Tasarımı" (39 tez, %9,6), "Reklamcılık" (35 tez, %8,6) ve "Radyo Televizyon ve Sinema" (18, %4,4) gelmektedir.

Tablo 11. Lisansüstü Tezlerin Danışman Unvanlarına Göre Dağılımı

Unvan	Yüksek Lisans	Doktora	Tıpta Uzmanlık	Frekans	%
Prof. Dr.	117	95		212	52,1
Doç. Dr.	95	24		119	29,2
Dr. Öğr. Üyesi	13	3		16	3,9
Yrd. Doç. Dr.	50	5	1	56	13,8
Dr.	4	0		4	1,0
Toplam	279	127	1	407	100,0

Tablo 11'de lisansüstü tezlerin danışman unvanlarına göre dağılımı yer almaktadır. Danışman unvanlarına göre lisansüstü tez sayıları; Prof. Dr. (212 tez, %52,1), Doç. Dr. (119 tez, %29,2), Dr. Öğr. Üyesi (16 tez, %3,9), Yrd. Doç. Dr. (56 tez, %13,8) ve son olarak Dr. (4 tez, %1,0) şeklindedir. Tıpta Uzmanlık tezinin ise Yrd. Doç. Dr. Danışmanlığında yazıldığı görülmektedir. Ayrıca 6 Mart 2018 tarihli 30352 sayılı Resmi Gazete'ye göre "Yükseköğretim Kanunu ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun", "MADDE 1- 27/7/1967 tarihli ve 926 sayılı Türk Silâhlı Kuvvetleri Personel Kanununun ek 4 üncü maddesinin birinci fıkrasında yer alan "yardımcı doçent" ibaresi "doktor öğretim üyesi" şeklinde değiştirilmiştir." (Yükseköğretim Kanunu ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, 2018). Buradan yola çıkarak, Dr. Öğr. Üyesi ve Yrd. Doç. Dr. unvanlı lisansüstü tez danışmanlarının sayılarını da birleştirmek mümkündür. Söz konusu iki unvan danışmanlığında, 72 tez (%17,7) (Dr. Öğr. Üyesi, 16 tez, %3,9 ve Yrd. Doç. Dr., 56 tez, 13,8) yazılmıştır.

Tablo 12. Lisansüstü Tezlerin Sayfa Sayıları Açısından Dağılımları

Sayfa Sayısı	Frekans	%
0 – 100	27	6,6
101 – 200	206	50,6
201 – 300	104	25,6
301 – 400	48	11,8
401 – 500	15	3,7
501 ve üzeri	7	1,7
Toplam	407	100,0

Tablo 12’de lisansüstü tezlerin sayfa sayıları açısından dağılımları bulunmaktadır. 0-100 sayfa arası tez sayısı 27 (%6,6), 101-200 sayfa arası tez sayısı 206 (%50,6), 201-300 sayfa arası tez sayısı 104 (%25,6), 301-400 sayfa arası tez sayısı 48 (%11,8), 401-500 sayfa arası tez sayısı 15 (%3,7) ve son olarak 501 sayfa ve üzeri tez sayısı ise 7 (%1,7) olarak sıralanmaktadır.

Tablo 13. Lisansüstü Tezlerin Yazıldığı Dillere Göre Dağılımı

Yazım Dili	Frekans	%
Almanca	1	0,2
İngilizce	34	8,4
Türkçe	372	91,4
Toplam	407	100,0

Son olarak Tablo 13’te lisansüstü tezlerin yazıldığı dillere ya da yazım diline göre dağılımı görülmektedir. Büyük bir çoğunlukla, en çok kullanılan yazım dilinin Türkçe (372 tez, %91,4) olduğu anlaşılmaktadır. Türkçe yazılan tezlerin ardından sırasıyla; İngilizce (34 tez, %8,4) ve Almanca (1 tez, %0,2) gelmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada, YÖK’ün kurulmasından sonra Cumhuriyet döneminde açılan ilk beş üniversite yazılan, pazarlama alanındaki lisansüstü tezler bibliyometrik analiz yöntemiyle incelenmiştir. Lisansüstü tezlere ilişkin

verilere YÖK Ulusal Tez Merkezi'nden ulaşılmıştır (YÖK Ulusal Tez Merkezi, 2023a).

Çalışmanın amacı doğrultusunda lisansüstü tezler; yıl, tez türü, tez konusu, üniversite, enstitü, anabilim dalı, tez danışmanı unvanı, tezin sayfa sayısı ve tezin yazıldığı dil dağılımlarına göre incelenmiştir. YÖK'ün kurulmasından sonraki dönemi kapsayan 1982-2022 yılları arasında, YÖK Ulusal Tez Merkezi'nde kayıtları bulunan, izinli ve onaylanmış, pazarlama alanında yazılmış lisansüstü tezler çalışmanın kapsamına dâhil edilmiştir.

Tezlerin yıllara göre dağılımına bakıldığında, özellikle 2006-2008 yılları arasında lisansüstü tezlerin sayısında belirgin bir artış olduğu görülmektedir. Son beş yıl (2018, 2019, 2020, 2021 ve 2022) ayrıca incelenmiş, son beş yılda toplam 110 (%27,1) lisansüstü tezin yazıldığı belirlenmiştir. Bakır (2013: 3), 1994-2012 yılları arasındaki doktora tezlerini incelemiştir. Özellikle 2007 itibariyle pazarlama alanındaki doktora tez sayısındaki artışın, bu çalışmada ortaya çıkan 2006-2008 yılları arasında yaşanan artışla paralel bir sonuç ortaya koyduğunu ve benzeştigini söylemek mümkündür. Yine benzer bir sonuç olarak Gülmez vd. (2019: 63) tarafından yapılan çalışmada da doktora tez sayısındaki artışın yaşanmaya başladığı yıl aralığının 2000-2009 olduğu saptanmıştır. 2007 yılına, diğer bir ifadeyle 2006 yılı sonrasına, işaret eden bir başka çalışma ise Bozyiğit ve Yaşa (2012: 65) tarafından ortaya konmuştur.

Pazarlama alanındaki lisansüstü tezlerin, türlerine göre dağılımında, yüksek lisans tezlerinin sayısının 279 (%68,6), doktora tezlerinin sayısının 127 (%31,2) ve son olarak tıpta uzmanlık tez sayısının ise 1 (%0,2) şeklinde olduğu görülmüştür. Kavak ve Kazancı Sunaoğlu (2020: 3003) tarafından ortaya konan çalışmada, pazarlama alanında, 2010-2020 yılları arasında yazılmış yüksek lisans ve doktora tezleri incelenmiş, doktora tez sayısı 85 (%15,2) ve yüksek lisans tez sayısı 473 (%84,8) olarak belirlenmiştir. Yüksek lisans tez sayısının fazlalığı bu çalışmada elde edilen sonuç ile paralellik göstermektedir. Benzer bir sonuç Bozyiğit ve Yaşa (2012: 63) tarafından ortaya konmuş, 2003-2012 yılları arasında pazarlama alanında devlet üniversitelerinde yazılmış yüksek lisans tez sayısı oranının %80,1 ve doktora tez sayısı oranının ise %19,9 olduğu

ifade edilmiştir. Şahin vd. (2019: 263) tarafından da yapılan çalışmada da benzer bir sonuç bulunmuş, pazarlama alanında 2013-2018 yılları arasında devlet üniversitelerinde yazılmış 451 yüksek lisans tezi ve 131 doktora tezi olduğu ortaya konmuştur.

Lisansüstü tezlerin, üniversiteler bazında dağılımı açısından en çok lisansüstü tezin İstanbul Üniversitesi'nde (139 tez, %34,2) yazıldığı tespit edilmiştir. Ardından, Ege Üniversitesi (127 tez, %31,2), İstanbul Teknik Üniversitesi (73 tez, %17,9), Ankara Üniversitesi (50 tez, %12,3) ve Karadeniz Teknik Üniversitesi (18 tez, %4,4) sıralanmaktadır. Kavak ve Kazancı Sunaoğlu (2020: 3003) tarafından gerçekleştirilen çalışmada, İstanbul Üniversitesi (48 tez, %8,6)) en çok yüksek lisans ve doktora tezi yazılan üçüncü üniversite konumundadır. İstanbul Üniversitesi'nde ilk sırada yer alan Marmara Üniversitesi (56 tez, %10,0) ile Gazi Üniversitesi'ne (51 tez, %9,1) yakın sayıda tez yazılmıştır. Bu sonuç, çalışma kapsamına alınan İstanbul Üniversitesi'ne ait sonuç ile yakın olarak nitelendirilebilir. Ege Üniversitesi ise 20 tez (%3,6) ile on ikinci (12.) sıradadır (Kavak ve Kazancı Sunaoğlu,2020: 3004). Bu sonuç ise çalışmada elde edilen sonuç ile örtüşmemektedir. Ortaya çıkan durumu, açılan ilk beş üniversite arasında yer alan Ege Üniversitesi'nde, 2010 öncesinde de çok fazla sayıda lisansüstü tez yazıldığı ve dolayısıyla sonucun örtüşmediği şeklinde yorumlamak mümkündür.

Lisansüstü tezlerin konularına göre dağılımları göz önüne alındığında, en fazla çalışılan üç konunun; "Reklam" (212, %51,2), "Ürün Tasarımı" (50, %12,1) ve "Tüketici Davranışları" (44, %10,7) olduğu belirlenmiştir. Konu dağılımlarının üniversiteler bazında dağılımına bakıldığında, "Dijital Pazarlama", "Girişimcilik ve Pazarlama", "Hizmet Pazarlaması", "Satış Yönetimi" ve "Sayısal Analiz" konularının sadece İstanbul Üniversitesi bünyesinde yazıldığı, "Tarımsal Pazarlama" konu başlığının ise yalnızca Ege Üniversitesi'nde çalışıldığı ortaya çıkmıştır. Sayı olarak en çok lisansüstü tezin yazıldığı "Reklam" konusunda, en fazla lisansüstü tez yazılan iki üniversite ise Ege Üniversitesi (83 tez) ve İstanbul Üniversitesi (75 tez) şeklindedir. "Ürün Tasarımı" konusunda ise İstanbul Teknik Üniversitesi'nin (46 tez) diğer üniversitelere nazaran önde yer almıştır.

Benzer çalışmalardaki konu bazında dağılım sıraları ise şu şekildedir:

- 1- “Tüketici Davranışı”, 2- “Reklam-Marka” ve 3- “Hizmet” (Bozyiğit ve Yaşa, 2012: 63)
- 1- “Pazarlama İletişimi”, 2- “Tüketici Davranışları” ve 3- “Marka ve Marka Yönetimi” ile “Perakendecilik” (Bakır, 2013: 4)
- 1- “E-Pazarlama/Dijital Pazarlama”, 2- “Pazarlama İletişimi” ve 3- “Pazarlama Stratejileri” (Gülmez vd., 2019: 64)
- 1- “Tüketici Davranışı”, 2- “Bütünleşik Pazarlama İletişimi” ve 3- “Pazarlama Alt Çalışma Alanları” (Şahin vd., 2019: 265)
- 1- “Tüketici Davranışları”, 2- “Marka ve Marka Yönetimi” ve 3- “Pazarlama İletişimi” (Kavak ve Kazancı Sunaoğlu, 2020: 3004)

Yukarıdaki benzer çalışmalardan da görülebileceği gibi konu dağılımında “Tüketici Davranışları” genel olarak ilk üç sırada yer almaktadır. Dolayısıyla çalışmada elde edilen sonucun, “Tüketici Davranışları” açısından benzer çalışmalar ile örtüştüğünü söylemek mümkündür.

Pazarlama alanında yazılmış lisansüstü tezlerin enstitülere göre dağılımı incelendiğinde, en çok lisansüstü tez yazılan ilk üç enstitü; Sosyal Bilimler Enstitüsü (307 tez, %75,5), Fen Bilimleri Enstitüsü (85 tez, %20,9 ve Lisansüstü Eğitim Enstitüsü (7 tez, %1,7) şeklinde sıralanmaktadır.

Lisansüstü tezlerin anabilim dallarına göre dağılımında ise diğer kategorisi hariç tutulduğunda, en fazla “Halkla İlişkiler ve Tanıtım” anabilim dalında (104 tez, %25,5) lisansüstü tezin yazıldığı görülmektedir. Yine diğer kategorisi hariç olmak üzere, ardından “İşletme” (69 tez, %17,0), “Endüstri Ürünleri Tasarımı” (39 tez, %9,6), “Reklamcılık” (35 tez, %8,6) ve “Radyo Televizyon ve Sinema” (18, %4,4) gelmektedir.

Pazarlama alanında yazılmış lisansüstü tezlerin danışman unvanlarına göre dağılımı açısından tez sayıları; Prof. Dr. (212 tez, %52,1), Doç. Dr. (119 tez, %29,2), Dr. Öğr. Üyesi (16 tez, %3,9), Yrd. Doç. Dr. (56 tez, %13,8) ve son olarak Dr. (4 tez, %1,0) olarak sıralanmaktadır. Tıpta Uzmanlık tezi ise Yrd. Doç. Dr. Danışmanlığında yazılmıştır. İlave

olarak, daha önce Dr. Öğr. Üyesi unvanı yerine kullanılan Yrd. Doç. Dr. unvanlı lisansüstü tez danışmanlıklarını eşdeğer kabul ederek, birleştirmek de mümkündür. Söz konusu iki unvan danışmanlığında, 72 tez (%17,7) (Dr. Öğr. Üyesi, 16 tez, %3,9 ve Yrd. Doç. Dr., 56 tez, 13,8) yazılmıştır. Kavak ve Kazancı Sunaoğlu (2020: 3003) tarafından gerçekleştirilen çalışmada, tez danışmanlarının unvanları Prof. Dr. (269 tez, %48,2), Doç. Dr. (168 tez, %30,1), Dr. Öğr. Üyesi (Yrd. Doç. Dr.) (116 tez, %20,8) ve son olarak Öğr. Gör. Dr. (5 tez, %0,9) şeklindedir. Bu durum, çalışmada ortaya konan sonuç ile çok benzer niteliktedir.

Lisansüstü tezlerin sayfa sayıları açısından dağılımları göz önüne alındığında, lisansüstü tezlerin yaklaşık yarısının, 101-200 sayfa aralığında (206 tez, %50,6) olduğu ortaya çıkmıştır. Kavak ve Kazancı Sunaoğlu (2020: 3003) tarafından yapılan çalışmada, yüksek lisans ve doktora tezlerinin en çok 101-150 sayfa aralığı (241 tez, %43,2) ile 151-200 sayfa aralığında (119 tez, %21,3) yoğunlaştığı görülmektedir. Bu durum, çalışmadaki sonuç ile benzerlik göstermektedir.

Son olarak lisansüstü tezlerin yazıldığı dillere göre dağılımda, büyük bir çoğunlukla, en çok kullanılan yazım dilinin Türkçe (372 tez, %91,4) olduğu belirlenmiştir. Kavak ve Kazancı Sunaoğlu (2020: 3003) tarafından ortaya konan çalışmada, yüksek lisans ve doktora tezlerinde kullanılan yazım dilinin en çok Türkçe (482 tez, %86,4) olduğu belirlenmiştir. Bozyiğit ve Yaşa (2012: 66) da gerçekleştirdikleri çalışmada, hem yüksek lisans (%95) hem de doktora (%61,9) tez çalışmalarında yazım dili olarak en çok Türkçe kullanıldığını ortaya koymuşlardır. Görüldüğü üzere bu sonuçlar çalışmada ulaşılan sonuçlar ile oldukça yakındır.

Ayrıca benzer çalışmalar yapmak isteyen konunun ilgililerine önerilerde de bulunmak mümkündür. Çalışmada her ne kadar benzer ulusal çalışmalarla kıyaslandığında büyük bir zaman aralığında (1982-2022) analiz yapılmış olsa da çalışma kapsamına alınan üniversite sayısını Türkiye'deki tüm üniversiteleri kapsayacak şekilde genişletmek, daha kapsamlı bir çalışma yapmak adına yararlı olacaktır.

Çalışmada konu dağılımında, analize tabi tutulan konu başlıklarının belirlenmesi için YÖK Akademik veri tabanında (YÖK Akademik, 2023a) yer alan anahtar kelimelerden yararlanılmıştır. Bu bağlamda, pazarlama

alanında yer aldığı ya da alabileceği halde, çalışmanın kapsamı dışında kalmış pazarlama konuları olabilir. Dolayısıyla pazarlama konusunda yazılmış tüm lisansüstü tezler incelenerek, konu dağılımı tekrar yapılabilir.

Bu çalışmada gelişmiş tarama özelliği kullanılmış, 1982-2022 yılları arasında, izinli ve onaylanmış lisansüstü tezler çalışma kapsamında değerlendirilmiştir. Çalışmada kullanılan arama kriterleri ya da özellikleri değiştirilerek, genişletilerek ya da daraltılarak, çalışma tekrarlanabilir ve ortaya çıkan sonuçlar, bu çalışmada elde edilen sonuçlar ile kıyaslanabilir.

Yurtdışında pazarlama alanında yazılmış lisansüstü tezler de bibliyometrik analize tabi tutulup, elde edilen sonuçlar karşılaştırılabilir. Böylece Türkiye'de pazarlama alanında yazılan lisansüstü tezlerdeki, özellikle konu bazında tercihlerin, yurtdışındaki lisansüstü tezler ile benzerlik ya da farklılıkları ortaya çıkarılabilir.

KAYNAKÇA

- Aslan, R. (2021). Türkiye'de Siyasal Pazarlama Alanında Yayınlanan Tezlerin Bibliyometrik Analizi. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (39), 698-721.
- Atrek, B. ve Madran, C. (2017). Tüketici Perspektifli Sürdürülebilir Tüketim Çalışmaları: Ulusal Alanyazındaki Çalışmalar Üzerine Sistemik Derleme Çalışması. *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, (19), 1-31.
- Bahar, R. (2023). Ulusal Pazarlama Yazınında Sosyal Medya Pazarlaması Konulu Çalışmaların Bibliyometrik Analizi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(15), 115-131.
- Bakır, O. B. (2013). Pazarlama Alanında Yapılan Doktora Tezlerinin Kategorik Olarak Değerlendirilmesi (1994-2012). *Öneri*, 10(40), 1-13.
- Baş, M. ve Aksoy, G. (2021). Marka Yönetimi ile İlgili Yazılan Ulusal Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Analizi. *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 7(1), 193-207.

- Bişkin, F. ve Pektaş, Ç. (2021). Turizm Pazarlaması Alanında Hazırlanmış Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Profili. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20(4), 2075-2095.
- Bozkurt, T. (2022). Pazarlama Konulu Çalışmaların Literatür Taraması. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(1), 1-24.
- Bozyiğit, S. ve Yaşa, E. (2012). Araştırmacıların Pazarlama Alanına Bilimsel Katkıları: Pazarlama Konusunda Yapılan Lisansüstü Tezlere İlişkin Bir Araştırma. *17. Ulusal Pazarlama Kongresi Bildiri Kitabı*, Balıkesir Üniversitesi, 18-21 Ekim 2012, 55-74.
- Çatı, K. ve Alpay, C. (2019). Türkiye’de İnternet Aracılı Pazarlama Kavramları Konusunda Yazılan Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Analiz Yöntemi İle İncelenmesi. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 375-392.
- Çatı, K. ve Öcel, Y. (2018). Türkiye’de Pazarlama ile İlgili Yayınlanan Makalelerin Bibliyometrik İncelenmesi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 10(3), 508-519.
- Çelik, Z. ve Aydın, İ. (2022). Ulusal Sürdürülebilir Pazarlama Literatürünün Bibliyometrik Analizi. D. Keleş (Ed.), *İşletmecilik Alanındaki Çalışmaların Bibliyometrik Analizi (Muhasebe ve Finansman, Yönetim ve Organizasyon, Üretim Yönetimi ve Pazarlama Boyutlarıyla)* içinde (s. 311-335), Ankara, Gazi Kitabevi Tic. Ltd. Şti..
- Çelik, O. ve Canoğlu, M. (2019). Ulakbim Veri Tabanında Sürdürülebilir ve Çevreci Pazarlama Konusunda Yayınlanmış Makalelerin Bibliyometrik Analizi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28(3), 25-36.
- Çetinkaya Bozkurt, Ö. ve Gürbüz, C. (2018). Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi’nin Bibliyometrik Analizi. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(3), 1-23.
- Demirtaş, M. C. (2023). Ulusal Yazında Deneyimsel Pazarlama: Lisansüstü Tezlere Yönelik Bibliyometrik Bir Analiz. *Girişimcilik İnovasyon ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 7(13), 25-46.
- Duygun, A. (2018). Ulakbim Sosyal Bilimler Veri Tabanında Yayınlanan Pazarlama Makalelerinin Bibliyometrik Analizi (2008-2017). M.

Reyhanoğlu (Ed.), *Araştırmalar Işığında Pazarlama, Turizm ve İletişimde Güncel Konular* içinde (s. 25-38), 1. Basım, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti..

Erdoğan, U. (2023). Uluslararası Pazarlama Konulu Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Analizi. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 58(3), 2249-2261.

Erdoğan, F. (2023). Türkiye’de Pazarlama İletişimi Alanında Hazırlanmış Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Analizi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Maltepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.

Geçti, F. (2022). Mobil Pazarlama: Türkiye’deki Lisansüstü Tezlere İlişkin İçerik Analizi (2007-2022). *Bucak İşletme Fakültesi Dergisi*, 5(2), 154-175.

Gider, A. ve Duygun, A. (2021). “Pazarlama Yaklaşımları Açısından Güncel Bir Bibliyometrik Analiz Çalışması: Dergipark Platformu Örneği. *Güncel Pazarlama Yaklaşımları ve Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 26-40.

Gülmez, M., Yalçıntaş, D., Kurtulgan, A. ve Özbay, M. (2019). Türkiye’de Pazarlama Alanında Yazılan Doktora Tezlerinin İncelenmesi. *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(1), 59-69.

Haseki, M. İ., Köklü, Y. ve Çelik, O. (2023). Ulakbim Veri Tabanında Endüstri 4.0 ve Pazarlama Alanlarında Yayımlanmış Makalelerin Bibliyometrik Analizi. *Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(2), 71-78.

Hoşgör, D. G. ve Hoşgör, H. (2017a). İlişkisel Pazarlamaya Genel Bir Bakış ve Bu Konuda Yapılmış Tez Profillerinin İncelenmesi (2000-2016). *The Journal of Academic Social Science Studies*, (56), 521-536.

Hoşgör, H. ve Hoşgör, D. G. (2017b). The Investigation of Master and Doctoral Theses Written Field of Current Marketing Approaches in Turkey (2007-2016). *Akademik Bakış Dergisi*, (63), 327-351.

Kavak, B. ve Kazancı Sunaoglu, Ş. (2020). Pazarlama Bilim Dalında Yazılmış Yüksek Lisans ve Doktora Tezlerinin Bibliyometrik

Profilinin İncelenmesi. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 55(4), 2997-3021.

Kıymalıoğlu, A. ve Aydın Ünal, D. (2021). Türkiye'deki Pazarlama Yazınına Dair Bir İnceleme. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(1), 161-172.

Levent, S., Uygun, E. ve Özkul, E. (2019). Bir Konumlandırma Aracı Olarak Duyusal Pazarlama ve Turizm Uygulamaları: Yapılan Çalışmalar Üzerine Bir Bibliyometrik Analiz. *Uluslararası Marmara Fen ve Sosyal Bilimler Kongresi (Bahar) 2019 Sosyal Bilimler Bildiriler Kitabı*, Kocaeli Üniversitesi, 26-28 Nisan 2019, 732-743.

Öcel, Y. (2019). Türkiye'de Marka ile İlgili Yazılan Doktora Tezlerinin Bibliyometrik İncelenmesi. *USOBED Uluslararası Batı Karadeniz Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 3(1), 38-49.

Ögel Aydın, S. ve Aydın, S. (2023). Geçmişten Bugüne Akademik Bir Yolculuk: Sosyal Pazarlama Konulu Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Analizi. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (33), 327-348.

Özel, Ç. H. ve Kozak, N. (2012). Turizm Pazarlaması Alanının Bibliyometrik Profili (2000-2010) ve Bir Atıf Analizi Çalışması. *Türk Kütüphaneciliği*, 26(4), 715-733.

Özgüven Tayfun, N. ve Yanar Bayam, B. (2018). Türkiye'de İçsel Pazarlama ile İlgili Yapılan Lisansüstü Tez Çalışmalarına Yönelik Bir İnceleme. *Journal of Business in The Digital Age*, 1(1), 10-21.

Pritchard, A. (1969). Statistical Bibliography or Bibliometrics. *Journal of Documentation*, 25(4), 348-349.

Saygı, N. S. (2022). Nöropazarlama Alanında Yapılan Tez Çalışmalarının Bibliyometrik Analizi (2012-2022). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Tarsus Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarsus.

Şahin, E. T., Karaaslanoğlu, F. ve Akınet, M. (2019). Türkiye'de Pazarlama Alanında Yapılan Lisansüstü Tezlerin Analitik İncelenmesi (2013-2018). *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(3), 260-269.

- TR Dizin Yardım Masası (2023). *Ne tür bir çalışma etik kurul incelemesi gerektirmez?*. Erişim adresi
<https://confluence.ulakbim.gov.tr/pages/viewpage.action?pageId=100433973> (15.10.2023).
- Türkoğlu, M., Duran, G. ve Yetişen, S. (2022). Türkiye'de E-Ticaret Üzerine Yapılmış Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Analizi. *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), 462-476.
- Yıldırım, C. ve Cerit, A. G. (2020). Ulusal Pazarlama Kongresi Yayınlarında Stratejik Pazarlama Yazını Analizi. *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, (26), 379-408.
- YÖK (2023a). *Tarihçe*. Erişim adresi
<https://www.yok.gov.tr/kurumsal/tarihce>, (15.09.2023).
- YÖK (2023b). *Üniversiteler*. Erişim adresi
<https://www.yok.gov.tr/universiteler/universitelerimiz>, (11.11.2023).
- YÖK Akademik (2023a). *Pazarlama Anahtar Kelimeler*. Erişim adresi
<https://akademik.yok.gov.tr/AkademikArama/view/searchResultviewListAuthorAndScFields.jsp>, 16.09.2023).
- YÖK Akademik (2023b). *Üniversiteler*. Erişim adresi
<https://akademik.yok.gov.tr/AkademikArama/view/universityListview.jsp>, (15.09.2023).
- YÖK Ulusal Tez Merkezi (2023a). Erişim adresi
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>, (20.09.2023-21.09.2023)
- YÖK Ulusal Tez Merkezi (2023b). *Gelişmiş Tarama*. Erişim adresi
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tarama.jsp>, (20.09.2023-21.09.2023)
- YÖK Ulusal Tez Merkezi (2023c). *Gelişmiş Tarama Sonuçları*. Erişim adresi
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>, (20.09.2023-21.09.2023)
- Yükseköğretim Kanunu ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun. (2018, 06

Mart). Resmi Gazete (Sayı: 30352). Erişim adresi
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/03/20180306.pdf>,
(20.11.2023).

Zengin, B. ve Serdaroğlu, Y. (2020). Sosyal Medya Pazarlaması
Konusundaki Lisansüstü Tezlerin İçerik Analiziyle Değerlendirilmesi.
Gaziantep University Journal of Social Sciences, 19(4), 1562-1579.

Zeren, D. ve Kaya, N. (2020). Dijital Pazarlama: Ulusal Yazının
Bibliyometrik Analizi. *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(1),
35-52.

100 YILIN DIŞ TİCARET HİKÂYESİ: ATATÜRK'ÜN ÇOK DEĞERLİ ANISINA

Ebru Gül YILMAZ*

Giriş

Uluslararası ticaret, yüzyıllardır beraberinde getirdiği uzmanlaşma ve rekabet gibi temel iki faktörün sağladığı verimlilik ile, kısıtlı olan ekonomik kaynakların daha etkin kullanılmasına destek vermiştir. Bu yönüyle de dünya ülkelerinin neredeyse tamamının dış ticarete açık bir ekonomik düzeni tercih ediyor oluşu söz konusudur. Kapalı ekonomik düzeni tercih etmiş olan kısıtlı sayıdaki ülkeler dahi tam kapalı ekonomiler olarak kabul edilemezler. Zira en azından bir ya da birkaç ürünü ithal ya da ihraç ediyor durumdadırlar. 2020 yılında yaşanan pandemi süreci dahi uluslararası ticareti tamamen durma noktasına getirememiştir. Dolayısıyla dünyanın bugün geldiği globalleşme düzeyinde uluslararası ticaret, tüm dünya ülkelerinin üzerinde etkin stratejiler geliştirmelerini zorunlu kılan bir noktadadır. Dünya genelinde uluslararası ticarete meydana gelen önemli tarihsel süreçlere çok kısaca göz atıldığında; Sanayi Devrimi sonrası ivmelenen dış ticaret hacimlerinin, I. Dünya Savaşı, Büyük Buhran ve II. Dünya Savaşı sonrası yavaşlama trendine girdiği söylenebilir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra, 1944 yılında dünya ticaretini canlandırmak amacıyla ve 44 ülkenin katılımıyla, Bretton Woods toplantısı yapılmıştır. Toplantıda, dünya ticaretinin serbestleşmesi ve ivmelenmesini sağlayacak pek çok sayıda karar alınmıştır.

* Doç. Dr., İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü,
E-posta: egyilmaz@gelisim.edu.tr ORCID: 0000-0002-3610-4982.

Bretton Woods anlaşması sonrasında dünya ekonomisinde canlanma yaratmak; dış ticarete dönük korumacı ve kısıtlayıcı anlayışı bertaraf etmek amacıyla 1947 yılında General Agreement on Tariffs and Trade-GATT imzalamış, 1944 yılında kurulan Dünya Bankası ve International Monetary Fund-IMF ile piyasa ekonomisi uygulanmasının alt yapısı oluşturulmuştur. Bu tarihlerden sonra dünya genelinde dış ticaret hacimlerinde önemli artışlar yaşanmaya başlamıştır. Türkiye ise küresel ekonomiye daha fazla entegre olma yolundaki en önemli adımlarından birisini 1959 yılında Avrupa Ekonomik Topluluğu'na başvuruda bulunarak atmıştır. 1960-1980 yılları arasında ithal ikameci yaklaşımı benimseyen ülke, 1980 yılında 24 Ocak Kararları ile birlikte ihracata dayalı sanayi stratejisi uygulanmaya başlanmıştır. Çalışmada, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bugüne Türk dış ticari yapısının çok yönlü olarak analiz edilmesi; güçlü yanların yanı sıra gelişim alanı yaratan hususların tespiti ve bu hususlara yönelik çözüm önerileri geliştirilmesi hedeflenmiştir.

1. Dönemler İtibarıyla Rakamlarla Türk Dış Ticareti

Günümüz ekonomik düzeni içerisinde, 2022 verileriyle, Türkiye, 906 milyar USD tutarındaki GSYİH'sı, 85,3 milyonluk nüfusu, 618 milyar USD'a ulaşmış dış ticaret hacmi ile diğer ülkeler için önemli bir pazar konumundadır. Bu noktaya gelene kadar, konjonktürün getirileri, ülkenin ihtiyaçları, politikacıların öngörülleri doğrultusunda farklı dış ticaret politikaları uygulanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Sanayi Devrimi sonrası döneminde ağırlıklı olarak ithalatı artırıp, ihracatı kısıtlayıcı Cumhuriyet döneminin başından itibaren Türk dış ticaretini incelemek üzere kaleme alınan çalışmada, ilk olarak bahsi geçen dönemi özellikleri itibarıyla doğru yorumlayabilmek adına, cumhuriyet öncesi dönemi oluşturan Osmanlı İmparatorluğu dönemi de, detaylara girilmemekle birlikte kapsama alınmıştır.

1.1. Osmanlı İmparatorluğu Sanayi Devri Sonrası Dönem Dış Ticareti

Sanayi Devrimi sonrası, meydana gelen buluşlarla birlikte öncelikle İngiltere daha sonra da diğer Avrupa ülkeleri elinde bulunan üretim fazlasını değerlendirebileceği farklı pazar arayışlarına girmişlerdir. Küreselleşmenin başlaması ve hızlanması da bu yolla başlamıştır.

Bununla birlikte üretim fazlasının satışıyla daha da artan sermaye birikiminin bir kısmı Avrupa civarındaki tarım ağırlıklı ülkelere borç olarak verildi. Bu yolla Avrupa civarı ülkelerde ticaretin genişlemesine yardımcı olacak, liman, demiryolu, karayolları gibi alt yapı yatırımları hızlanmaya başladı (Pamuk, 2007: 194). Osmanlı İmparatorluğu bu dönemlerde hem ucuz hammadde tedarik edilebilecek hem de ürün satışı gerçekleştirilebilecek bir pazar konumundaydı. Ayrıca diğer Avrupa ülkelerinin korumacı dış ticaret politikaları güderek İngiliz mallarını ülkelere sokmuyor oluşları da İngiltere için farklı pazar arayışını zorunlu kılıyordu. Böyle bir ekonomik tablo içerisinde Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihinde dış ticarete ilişkin olarak en önemli olay kuşkusuz 1838 yılında imzalanan Baltalimanı Antlaşması olmuştur. Bu antlaşmanın imzalanmasının ardındaki güdü İngiltere'nin hem Osmanlı İmparatorluğu'nu kontrol altında tutma isteği, hem de sanayi devrimi sonrası elindeki üretim fazlasını eritecek pazar arayışında oluşudur (Kalyoncu, Sevim ve Sezgin, 2013: 40; Aslan, 2023: 787). Baltalimanı Antlaşmasının ardından aynı yıl içerisinde Fransa ve diğer Avrupa ülkeleri ile benzer içerikte anlaşmalar imzalanmaya devam edilmiştir. Baltalimanı Antlaşması ile her ne kadar ülke gümrük vergilerini indirmemiş olsa da vergileri belirlerken İngiltere'yle daha sonraki anlaşmalarla ise diğer Avrupa ülkeleriyle birlikte karar alma noksanında bağımlı bir hale gelmiş oluyordu (Pamuk, 2007:205). Anlaşma öncesi ithalat ve ihracata uygulanan %3 gümrük vergisi uygulanıyordu. Buna ilaveten ülke sınırları içerisinde malın bir noktadan başka bir noktaya nakli için %8 oranında ekstra bir iç gümrük vergisi söz konusu idi. Baltalimanı Antlaşması ile ihracat üzerinden alınan vergi %12'ye, ithalat üzerinden alınan vergi ise 5'e çıkarılmış; ithalat lehine 7 puanlık bir makas uygulanmıştır. Yerli tüccarlar %5 oranında iç vergi öderken, yabancı tüccarlar için bu vergi sıfırlanmıştır 1860-61 yıllarında ise ihracata uygulanan gümrük vergisi %1'e indirilmiştir. İmparatorluk 1. Dünya Savaşı'ndan sonra antlaşmanın etkilerini bertaraf ederek daha bağımsız bir dış ticaret politikası güdebilmeye başlamıştır (Pamuk, 2007:205-206). İthalat lehine uygulanmış ve yabancılara, yerli tüccarlara göre çok fazla imtiyaz tanıyan koşullar altında dış ticaret hacimlerinde önemli ivmelenmeler yaşanmıştır. Her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak kayıpları yaşaması sebebiyle net rakamlar

ortaya konulamıyor olsa da Pamuk 2007 yılında kaleme aldığı eserinde, 18. yy boyunca dış ticaret hacmi sadece 1 kat artan İmparatorluğun, 1920-1. Dünya Savaşı arasındaki periyotta dış ticaret hacimlerinin 10 kattan fazla arttığını ifade etmiştir (Pamuk, 2007:210).

1.2. Cumhuriyet Dönemi Dış Ticaret

Cumhuriyet ile birlikte ülkede yapısal pek çok köklü değişiklik ve gelişme yaşanmaya başlamış, bu durum ülkenin diğer ülkelerle olan ekonomik ilişkilerine de doğal olarak yansımıştır. Cumhuriyet sonrası dış ticaret literatürde; 1923-1929 Dünya Büyük Buhran, 1930-1950 Karma Ekonomi, 1950-1960 Yeniden Liberal Dönem, 1960-1980 Planlı Dönem, 1980-1990 Liberalleşme, 2000 Kriz Sonrası Dönem olarak ayrıştırılmaktadır.

Bahsi geçen dönemlerde geçerli olan temel kabul, uygulama ve anlaşmalar kısaca şu şekildedir:

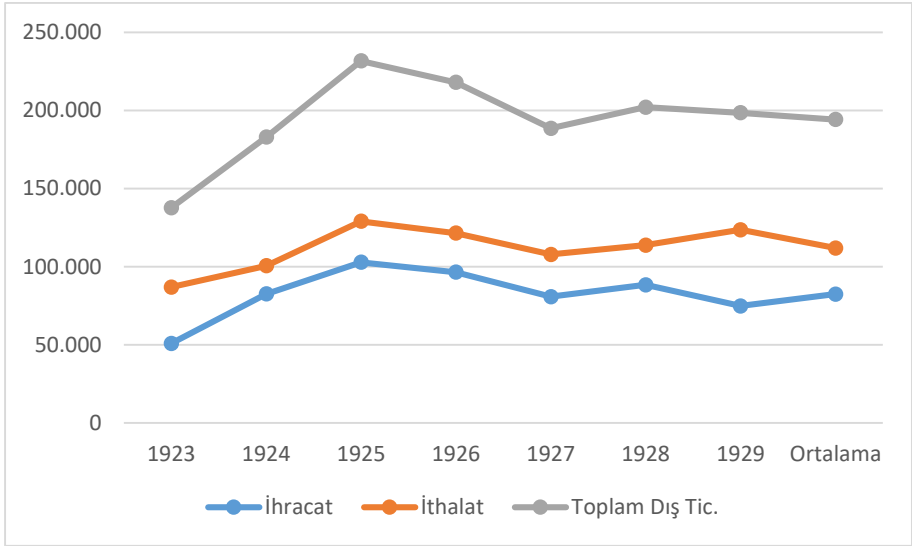
1.2.1. Dünya Büyük Buhran Dönemi (1923-1929)

1923'de cumhuriyetin ilanı ile birlikte, ülkenin elinde Osmanlı İmparatorluğu döneminde imzalanan kapitülasyon anlaşmalarının yol açtığı dışa bağımlılık ve bunun da neticesinde artan dış açık, bu açığı kapamak üzere artan dış borçları içeren bir mali tablo söz konusuydu. Cumhuriyetin ilanından kısa bir süre önce, Şubat 1923'de düzenlenen İzmir İktisat Kongresi'nde, yeni kurulacak cumhuriyetin ekonomik temellerinin oluşturulması hedeflenmiş, kapitülasyonların yol açtığı olumsuz tablonun yapısal olarak düzeltilmesine yönelik bir takım kararlar alınmıştır. 1923 yılında İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar doğrultusunda ülke sanayi yoluyla kalkınma yolunu seçmiştir. Bununla birlikte 24 Temmuz 1923'de Lozan Barış Antlaşması ile gümrük tarifeleri noktasında, Osmanlı İmparatorluğu dönemi 1 Eylül 1916'da yürürlüğe giren Osmanlı Gümrük tarifesi esaslarının 5 yıl boyunca uygulanması konusunda mutabık kalınmıştır (Kurnaz Şahin, 2018). Bu da cumhuriyet döneminin başlangıcında, ülkeyi dış ticaret noktasında sınırlayıcı bir unsur olmuştur. Ülkenin daha serbest dış ticaret politikaları uygulayabilmesi ancak belirlenen 5 yıllık dönemin son bulmasını takiben 1 Temmuz 1929'da 1499 sayılı 'Gümrük Tarifesi Kanunu' ile olmuştur. 1923 cumhuriyetin ilanından 1929 Büyük Buhran'a kadar olan dönem

boyunca geçerli olan başlıca kararlar; milli bankaların kurulması, sanayi üretiminin önemsenmesi, yerli malı kullanımına teşvik olarak sayılabilir (Özdemir, Yiğit ve Oral, 2016: 154; Gürbüz, Türkoğlu ve Bekçi, 2023).

Dönem boyunca alınan kararların dış ticaret rakamlarına etkisi ölçümlendiğinde; 1923 yılında 50,8 milyon USD olan ihracatın 1929 yılında 74,8 milyon USD'a, 86,8 milyon USD olan ithalatın ise 123,5 milyon USD'a yükseldiği görülmektedir (TUIK, 2023). Dış ticaret hacminde %44 oranında artış yaşanmasına karşın dışa olan bağımlılığı azaltma hedefini realize etmede başarılı olunamadığı; 1923 yılında 58,5% olan ihracatın ithalatı karşılama oranının 1929 yılında sadece %2,1 oranında bir iyileşmeyle sadece %60,6'ya ulaşması sonucuna dayanarak söylenebilir.

Grafik 1: İthalat, İhracat, Toplam Dış Ticaret Hacimleri (1923-1929)

Kaynak: Dünya Bankası verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Özetle dönem, serbest dış ticaret politikasının benimsendiği ancak uygulamaya bakıldığında, gerek Lozan Antlaşması ile 1916'da imzalanan anlaşmanın şartlarının 5 yıl boyunca devam ettirilmesi konusunda mutabık kalınması, gerek özel sektörün elinde yeterli sermaye birikiminin inolmayışı gerekse Büyük Buhran etkisiyle, dış ticaret hacimleri beklenen

düzye ivmelenememiştir. Dönem başlangıcı 1923'de dış ticaret hacminin GSYİH oranı %24,1 iken, tüm bu fakörlerin etkisiyle, 1929 yılında bu oran %19'a gerilemiştir.

Tablo:1 Dış Ticaret Hacimsel Veriler (1923-1929)

	Dış Tic. Dengesi (Milyon \$)	İhr. İth.ı Karşılama Oranı (%)	Dış Tic. Hacmi (Milyon \$)	İhracatın GSMH İçindeki Payı (%)	İthalatın GSMH İçindeki Payı (%)
1923	-36,1	58,5	137,7	8,9	15,2
1924	-18	82,1	182,9	11,4	13,9
1925	-26,3	79,6	231,7	11,2	14,1
1926	-25	79,4	217,8	9,8	12,3
1927	-27	74,9	188,5	9,2	12,3
1928	-25,4	77,6	202	10,7	13,8
1929	-48,7	60,6	198,4	7,2	11,8

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

1.2.2. Karma Ekonomi Dönemi (1930-1950)

Büyük Buhran'dan en çok etkilenen ülkeler küresel ekonomi içerisindeki payı nispeten yüksek olan ülkeler olmuştur. Türkiye, cumhuriyet sonrası dış ticarete yeni ivmelenmeye başladığından küresel krizden görece daha az etkilenmiştir (Özdemir, vd., 2016: 154).

Karma ekonomi döneminin en önemli özelliği Büyük Buhran'a kadar olan dönemde teşviklerle desteklenen lakin beklenen başarıyı gösteremeyen özel sektörün, yeni dönemde karma ekonomik sistemin benimsenmesine yol açıdır. Dönem boyunca, özel sektör desteklenmeye devam edilmekle birlikte ülke kalkınmasına yönelik büyük yatırımların

devlet eliyle gerçekleştirilmesi esası kabul görmüştür (Doğan, 2013: 213).

1929'da yaşanan dünya genelindeki ekonomik buhran sonrasında ise dışa bağımlılığı azaltmak ana hedef haline gelmiştir. Karma ekonomik sistemin bankacılık sektörü üzerindeki yansımaları ise kamu bankalarının sayısal olarak artması şeklinde olmuştur. Dönem içerisinde Merkez Bankası 1931 yılında, sanayi sektörüne kredi sağlamak amacıyla Sanayi Kredi Bankası 1932 yılında, Sümerbank, devlet sermayesi ile kurulacak kuruluşların fizibilitelelerini hazırlamak, yatırımları gerçekleştirmek, ilgili kuruluşlara kredi vermek amacıyla 1933 yılında kurulmuştur (Coşkun, vd., 2012: 7 ; Özdemir vd., 2016: 154).

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın başarıya ulaşmasıyla, 1936 yılında, 1938-1943 dönemi için İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın hazırlıkları başlatılmış ancak 1939 yılında II. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla uygulamaya geçirilememiştir (Metintaş ve Kayıran, 2008: 157-160).

Celal Bayar'dan sonra Dr. Refik Saydam döneminde tekrar devletçi-halkçı bir siyasi ve ekonomik sistem gündeme gelmiştir. 27 Ocak 1939'da Dr. Refik Saydam tarafından açıklanan İktisadi Savunma Planı yürürlüğe konmuştur (Tokgöz, 2009: 82).

Tablo 2: Dış Ticaret Hacimleri 1930-1950

Dönem	İhracat (Bin \$)	İthalat (Bin \$)	Toplam Dış Tic. (Bin \$)	Denge (Bin \$)	İhr. İth. Karşılama Oranı (%)
1930	71.380	69.540	140.920	1.840	102.6
1931	60.226	59.935	120.161	291	100.5
1932	47.972	40.718	88.690	7.254	117.8
1933	58.065	45.091	103.156	12.974	128.8
1934	73.007	68.761	141.768	4.246	106.2
1935	76.232	70.635	146.867	5.597	107.9
1936	93.670	73.619	167.289	20.051	127.2
1937	109.225	90.540	199.765	18.685	120.6
1938	115.019	118.899	233.918	-3.880	96.7
1939	99.647	92.498	192.145	7.149	107.7

1940	80.904	50.035	130.939	30.869	161.7
1941	91.056	55.349	146.405	35.707	164.5
1942	126.115	112.879	238.994	13.236	111.7
1943	196.734	155.340	352.074	41.394	126.6
1944	177.952	126.230	304.182	51.722	141.0
1945	168.264	96.969	265.233	71.295	173.5
1946	214.580	118.889	333.469	95.691	180.5
1947	223.301	244.644	467.945	-21.343	91.3
1948	196.799	275.053	471.852	-78.254	71.5
1949	247.825	290.220	538.045	-42.395	85.4
1950	263.424	285.664	549.088	-22.240	92.2

Kaynak: TÜİK, (2023). 100. Yılın Göstergeleri

Türkiye, 2. Dünya Savaşı'na katılmamış olsa da savaşın etkileri ülkeye yansımıştır. 7 Aralık 1946'da TL %53,6 oranında devalüe olmuştur (Alkin, 2004: 120). 2. Dünya Savaşı sonrası, 1944 yılında Bretton Woods toplantısıyla dönemin önde gelen ülkeleri olan İngiltere ve Amerika'nın önderliğinde dünyada dış ticareti destekleyici pek çok karar alınmış ve uygulamaya konulmuştur. Bu kararlardan bazıları IMF- Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası gibi gelişmekte olan ülkeleri finansal olarak destekleyecek organizasyonların kurulmasıdır. Bu kuruluşlar gelişmekte olan ülkeleri destekleyerek, bu ülkeleri pazarları haline getirmeyi hedeflemişlerdir. Türkiye de incelenen dönem içerisinde; 1947 yılında, Uluslararası Para Fonu (IMF)'e ve Dünya Bankası'na üye olmuştur.

Tüm bu gelişmelerin ülkenin dış ticaret hacimlerine etkisi değerlendirildiğinde ise 1930 yılında 140,9 milyon USD olan toplam dış ticaret hacminin %289 oranında artış ile 1950 yılında 549 milyon USD'a ulaştığı görülmekte ve dönem boyunca sadece 1938, 1947, 1948, 1949 ve 1950 yıllarında dış ticaret açığı verilmiş olması dikkat çekici bulunmaktadır. Açık verilen yılların neredeyse tamamının ilgili kuruluşlara üyelik tarihinden sonrasına denk gelmesi dikkat çekicidir.

İhracatın ithalatı karşılama oranı 1930 yılında %102,6 iken, 1950 yılında gerileyerek %92,2 olarak gerçekleşmiştir. Dönem içerisinde

ihracatın ithalatı karşılama oranı 1945 yılında %173, 1946 yılında %180 olmak üzere zirveye ulaşmıştır (Tablo 2).

1933 yılında dönemin İktisat Bakanı Celal Bayar, mecliste yaptığı konuşmasında, ülkenin kalkınma stratejisini esasen ithal ikameci politikaya da paralel olan, hammaddeyi ülkede bulunan sanayi tesislerinin kuruluşu olarak belirtmiştir (Evsile, 2018:110).

Dönemi global olarak değerlendirdiğimizde, ithalatın %40'ını yatırım mallarının, %24'ünü tüketim mallarının, %36'sını ise ara malların oluşturduğu görülmektedir. Esasen savaştan çıkmış, yeniden yapılanma süreci içerisinde olan bir ülke için bu yapı beklenen bir tablo olarak kabul edilmektedir.

1.2.3. Yeniden Liberal Dönem (1950-1960)

Söz konusu dönem 2. Dünya Savaşı sonrası dönem olarak da değerlendirilebilir. Dünya genelinde Bretton Woods toplantısında alınan kararlar doğrultusunda küresel ticaret hacminde artış trendi Türkiye için de geçerli olmuştur. 1950'li yıllarda özel sektörün, üretim ve ticaret içerisindeki payının artması yönünde politikalar uygulanmış, devletin ise büyük yatırımları gerçekleştirmesi planlanmıştır. 1950 -1955 yılları arasında serbest ticaret rejimi uygulanmış olmakla birlikte 1952 yılında ithalat kısıtlamaları söz konusu olmuş, 1955 yılında ise ithal ikameci sisteme geri dönülmüştür. Gerçekleşen bu strateji değişikliklerinin ithalat rakamlarına yansımaları Tablo 4'den izlenebilir. İlgili tabloda da görülebileceği gibi 1952 kararları ve ithal ikameci düzen, ithalatta 1958 yılının sonuna kadar düzenli bir düşüş trendini beraberinde getirmiştir.

1950 sonrası 10 yıl içerisinde dış ticaret hacmi %43,7 artarak 788,9 milyon USD'a ulaşmıştır. Ülke dönem boyunca her yıl dış ticaret açığı vermiştir. Dönemin sonunda ise ihracatın ithalatı karşılama oranı %75,3'e gerilemiştir (Tablo 3).

Tablo: 3 Dış Ticaret Hacimsel Veriler (1950-1960)

Dönem	İhracat (Bin \$)	İthalat (Bin \$)	Toplam Dış Tic. (Bin \$)	Denge (Bin \$)	İhr. İth. Karşılama Oranı (%)
1950	263.424	285.664	549.088	-22.240	92.2
1951	314.082	402.086	716.168	-88.004	78.1
1952	362.914	555.920	918.834	-193.006	65.3
1953	396.061	532.533	928.594	-136.472	74.4
1954	334.924	478.359	813.283	-143.435	70.0
1955	313.346	497.637	810.983	-184.291	63.0
1956	304.990	407.340	712.330	-102.350	74.9
1957	345.217	397.125	742.342	-51.908	86.9
1958	247.271	315.098	562.369	-67.827	78.5
1959	353.799	469.982	823.781	-116.183	75.3
1960	320.731	468.186	788.917	-147.455	68.5

Kaynak: TÜİK, (2023). 100. Yılın Göstergeleri

1.2.4. Planlı Dönem (1960-1980)

Türkiye dış ticaret hacminde genişlemeyi hedefleyerek 1959 yılında Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (AET) üyelik başvurusunda bulunmuştur. AET tarafından ise Türkiye'nin üyelik koşullarını yerine getirme sürecinde ticari iş birliğine yönelik bir ortaklık anlaşması önerilmiş ve 12 Eylül 1963 tarihinde söz konusu anlaşma; Ankara Anlaşması imzalanmış ve 1 Aralık 1964 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Ülke ilk IMF borçlanmasını 1961 yılında gerçekleştirmiştir (Özdemir, vd., 2016: 159).

Planlı dönemde ekonomik büyümenin tabanı ithal ikameci yaklaşıma dayandırılmıştır. 1970 yılına kadar iç pazara yönelik üretim teşvik edilmiş, 1970 yılında gerçekleştirilen planlı devalüasyon ile ihracatın artırılması hedeflenmiştir. Döneme damgasını vuran 1973 Petrol Krizi ve 1974 yılı Kıbrıs Barış Harekâtı olmuştur. Kıbrıs Barış Harekâtı ile birlikte Türk mallarına uygulanan ambargo, cari dengede onarılması güç hasarlar yaratacak bir yapıyı getirmiştir. 1975 yılında ihracatın ithalatı karşılama oranı %29,6'ya gerilemiştir (Tablo 4). Tüm bu olayların etkisiyle, 1960 yılında 788,9 milyon USD olan dış ticaret hacmi %1271 artarak 1980 yılında 10,8 milyar USD'a ulaşmıştır. Aynı dönemler için ihracatın ithalatı

karşılama oranı ise %68,5'ten %36,8'e gerilemiştir. 1960 yılında dış ticaret açığının dış ticaret tutarı içerisindeki payı %18,6 iken 1980 yılında bu oran %46,2'ye yükselmiştir. 1980 yılı itibarıyla tarım ürünlerinin ihracat içerisindeki payı gerileyerek %56 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 4: Dış Ticaret Hacimsel Veriler (1960-1980)

Dönem	İhracat	İthalat	Toplam Dış Tic.	Denge	İhr. İth.ı Karşılama Oranı (%)
1960	320.731	468.186	788.917	-147.455	68.5
1961	346.740	507.205	853.945	-160.465	68.4
1962	381.197	619.447	1.000.644	-238.250	61.5
1963	368.087	687.616	1.055.703	-319.529	53.5
1964	410.771	537.229	948.000	-126.458	76.5
1965	463.738	571.953	1.035.691	-108.215	81.1
1966	490.508	718.269	1.208.777	-227.761	68.3
1967	522.334	684.669	1.207.003	-162.335	76.3
1968	496.419	763.659	1.260.078	-267.240	65.0
1969	536.834	801.236	1.338.070	-264.402	67.0
1970	588.476	947.604	1.536.080	-359.128	62.1
1971	676.602	1.170.840	1.847.442	-494.238	57.8
1972	884.969	1.562.550	2.447.519	-677.581	56.6
1973	1.317.083	2.086.216	3.403.299	-769.133	63.1
1974	1.532.182	3.777.501	5.309.683	-2.245.319	40.6
1975	1.401.075	4.738.558	6.139.633	-3.337.483	29.6
1976	1.960.214	5.128.647	7.088.861	-3.168.433	38.2
1977	1.753.026	5.796.278	7.549.304	-4.043.252	30.2
1978	2.288.163	4.599.025	6.887.188	-2.310.862	49.8
1979	2.261.195	5.069.432	7.330.627	-2.808.237	44.6
1980	2.910.122	7.909.364	10.819.486	-4.999.242	36.8

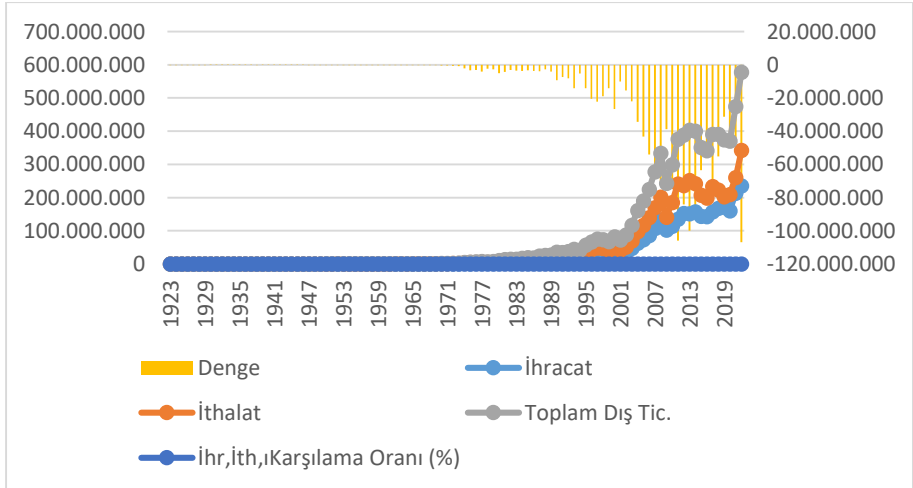
Kaynak: TÜİK, (2023). 100. Yılın Göstergeleri

1.2.5. 1980 ve sonrası

1980 yılıyla birlikte dünya genelinde yaygınlaşan ekonomik liberalleşme hareketine paralel olarak dış ticaret hacimleri de hızla artmaya başlamıştır. Döneme damgasını vuran en önemli gelişme 24 Ocak Kararları olarak değerlendirilebilir. 24 Ocak 1980 Kararları ile

birlikte devlet müdahalesini minimize eden, piyasa dinamiklerinin hâkim olduğu bir yapı söz konusu olmuş, ihracata dayalı büyüme modeli benimsenmiştir (Boratav, 2005:159). Söz konusu dönem içerisinde dış ticaret politikaları açısından en önemli gelişmelerden bir diğeri 1995 yılında imzalanıp 1 Ocak 1996 tarihinde yürürlüğe konan Türkiye-AB Ortaklık Konseyi kararı olmuştur. Bu karar 1963 yılında imzalanan Ankara Anlaşması'nın devamı şeklinde değerlendirilebilir. İlgili konsey kararı ile birlikte Türkiye-AB Gümrük Birliği kapsamında işlenmiş tarım ürünleri için özel tarife uygulanmaya başlanmış, sanayi ürünleri için ise vergi muafiyeti getirilmiştir. Bu kararın ülke dış ticaretine olan etkilerine yönelik bazı ampirik çalışmalar Gümrük Birliği öncesi 20 yıllık dönemde ülkenin ihracatla büyürken, birlik sonrası 20 yılda ithalatla büyümeye başladığını ortaya koymuştur (Yılmaz, 2022). Ülke dönem boyunca gerek bölgesel gerekse genel uluslararası işbirliklerini sürdürerek, 1985 yılında Ekonomik İşbirliği Örgütü, 1992 yılında Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü, 1995 yılında Dünya Ticaret Örgütü, 1997 yılında D-8, 1999 yılında ise G-20 Ülkeleri ekonomik kuruluşlarına üye olmuştur (Keskingöz, 2017: 17).

Grafik 2: Dış Ticaret Verileri (1923-2022)

Kaynak: Dünya Bankası verilerinden yararlanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 5: Dış Ticaret Hacimsel Veriler (1980-2022)

	İhracat	İthalat	Toplam Dış Tic.	Denge	İhr, İth'ı Karşılama Oranı (%)	GSYİH	Denge/ GSYİH
1981	4.702.934	8.933.374	13.636.308	-4.230.440	52,6	71.040.286	-6%
1985	7.958.010	11.343.376	19.301.386	-3.385.366	70,2	67.234.938	-5%
1990	12.959.288	22.302.126	35.261.414	-9.342.838	58,1	150.676.195	-6%
1995	21.637.041	35.709.011	57.346.052	-14.071.970	60,6	169.319.354	-8%
2000	27.774.906	54.502.821	82.277.727	-26.727.915	51	274.294.843	-10%
2005	73.476.408	116.774.151	190.250.559	-43.297.743	62,9	506.314.677	-9%
2010	113.883.219	185.544.332	299.427.551	-71.661.113	61,4	776.967.458	-9%
2015	143.838.871	207.234.359	351.073.230	-63.395.488	69,4	864.313.960	-7%
2020	160.565.652	209.534.325	370.099.977	-48.968.673	76,6	720.288.812	-7%
2021	213.598.369	260.682.218	474.280.587	-47.083.849	81,9	819.034.484	-6%
2022	235.247.081	342.209.949	577.457.030	-106.962.868	68,7	905.987.824	-12%

Kaynak: Dünya Bankası verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 6: Cumhuriyet Dönemi Türkiye'nin Üyelik Aldığı Uluslararası Organizasyonlar

Uluslararası İktisadi Kuruluşlar	Kuruluş Yılı	Türkiye Üyelik Tarihi
G-20	1999	1999
Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü-OECD	1961	1961
Gümrük Birliği	1993	1995
İslam İşbirliği Teşkilatı-OIC	1969	1969
Karadeniz Ekonomik İşbirliği-BSEC	1992	1992
Ekonomik İşbirliği Örgütü-ECO	1985	1985
D-8 Ekonomik İşbirliği Teşkilatı	1997	1997
Dünya Ticaret Örgütü-WTO	1995	1995
Uluslararası Para Fonu-IMF	1945	1947
Dünya Bankası	1944	1947
Şanghay İşbirliği Örgütü	1996	2012

Kaynak: Yazar tarafından derlenmiştir.

2. Türk Dış Ticareti Seçilmiş Yıllar İtibarıyla Genel Değerlendirme

Türkiye, cumhuriyet döneminde seçilmiş bazı yıllar itibarıyla, dış ticaretin gelişimi irdelendiğinde öncelikli olarak, hacimsel ivmelenmenin yadsınamaz durumda olduğu görülmektedir. 1923 yılında 50,8 milyon USD olan ihracat hacmi, 2022 yılı itibarıyla 235 milyar USD'a, 86,9 milyon USD olan ithalat rakamı ise 342 milyar USD'a ulaşmıştır (Grafik 2). Yine dış ticaret toplamının milli gelir içerisindeki payı, 1923 yılında %24 iken bu oran 2022 yılı itibarıyla %64'e yükselerek ilk kez dünya dış ticaret/GSYİH oranı ortalamasının üzerine çıkmıştır. Kişi başına ihracat rakamı değerlendirildiğinde 1923 yılında 4 USD olan rakamın, 2022 yılında 2.738 USD'a yükseldiği görülmektedir. Öte yandan ülke, 100 yıl boyunca sadece 16 yıl dış ticaret fazlası verebilmiştir. Bu yıllar ise 1930-1946 yılları arasındaki dönem içerisinde gerçekleşmiştir (Tablo 7). 1946 yılından günümüze kadar Türkiye aralıksız olarak dış ticaret açığı

vermiştir. Seçilmiş yıllar dikkate alındığında en yüksek dış ticaret açığı/GSYİH oranı 2022 yılında %11,8 olarak realize edilmiştir. 1938 yılında %40 olan yatırım malı ithalat oranı 1940'li ve 1950'li yıllarda dönem dönem %50'nin üzerine çıkmıştır. İthalatın yapısı cumhuriyetin kuruluşunun akabinde yatırım ve tüketim malı ağırlıklı bir yapı sergiliyor iken günümüzde yarı mamul ağırlıklı bir yapıya evrilmiştir (EK:1)

Tablo 7: Seçilmiş Yıllar Dış Ticaret Hacimleri

Dönem	İhracat (Bin \$)	İthalat (Bin \$)	Toplam Dış Tic. (Bin \$)	Denge (Bin \$)	İhr.İth. Karşılama Oranı (%)	GSMH/GSYH (Bin \$)	Nüfus (Bin)	Toplam Dış Tic/GSYH- Türkiye (%)	Toplam Dış Tic/GSYH- Dünya (%)	Dış Tic. Dengesi/ GSYH	Kişi Başına İhracat \$
1923	50.790	86.872	137.662	-36.082	58.5	577.000	12.822	24	N/A	-6,3	4
1938	115.019	118.899	233.918	-3.880	96.7	1.507.000	16.926	16	N/A	-0,3	7
1950	263.424	285.664	549.088	-22.240	92.2	3.469.000	20.850	16	N/A	-0,6	13
1960	320.731	468.186	788.917	-147.455	68.5	9.932.000	27.506	8	N/A	-1,5	12
1970	588.476	947.604	1.536.080	-359.128	62.1	18.825.000	35.321	8	25	-1,9	17
1980	2.910.122	7.909.364	10.819.486	-4.999.242	36.8	67.457.000	44.438	16	37	-7,4	65
1990	12.959.288	22.302.126	35.261.414	-9.342.838	58.1	149.195.000	56.203	24	38	-6,3	231
2000	27.774.906	54.502.821	82.277.727	-26.727.915	51.0	265.367.000	64.269	31	51	-10,1	432
2010	113.883.219	185.544.332	299.427.551	-71.661.113	61.4	777.426.000	73.142	39	57	-9,2	1.557
2020	160.565.652	209.534.325	370.099.977	-48.968.673	76.6	777.111.000	83.385	48	52	-6,3	1.926
2022	235.247.081	342.209.949	577.457.030	-106.962.868	68.7	906.000.000	85.917	64	56	-11,8	2.738

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

3. Türk Dış Ticareti Güncel Değerlendirme

Türkiye'nin dış ticareti güncel rakamlarla değerlendirildiğinde 2022 yılı itibarıyla 617,9 milyar USD tutarındaki dış ticaret hacmiyle bir önceki yıla göre %24,4 oranında bir artış yakaladığı görülmektedir. Dünya ihracat rakamından alınan pay %1,02'dir. Cumhuriyetin 100 yıllık tarihi boyunca ve tamamı 1946 öncesine ait dönemde sadece 16 yıl dış ticaret fazlası verebilmiş ülke için dış ticaret açığı kronikleşmiş bir husus haline gelmiştir. Lakin 2022 yılı itibarıyla, dış ticaret açığının, GSYH'ya oranı, 1980 sonrası dönem ortalaması olan %7'nin çok üzerinde %12 olarak realize edilmişti. Ve bu oran dönem içerisinde, 2011 yılından sonra en yüksek seviyesindedir.

Türkiye İhracatçılar Meclisi tarafından her yıl yayınlanan İlk 1000 İhracatçı 2023 Raporu verilerine göre, 2022 yılı itibarıyla ilk 1000 ihracatçı, 161,9 milyar USD hacim ile toplam ihracatın %64'ünü gerçekleştirmektedir. Toplam ihracatçı sayısının 83 bin adet olduğu göz

önüne alındığında, ilk 1000 firmada önemli oranda yoğunlaşma olduğu göze çarpmaktadır. İlk 1000 firma içerisinde 149 adedinin yabancı ortaklığı bulunmaktadır ve söz konusu firmaların toplam yıllık ihracat içerisindeki payı %12,4'dür. 1 milyar USD üzeri ihracat gerçekleştiren firma sayısı 21'dir. Bu firmalardan 5'inin yabancı ortaklığı bulunmaktadır (TİM, 2023).

Katma değerli ürün ihracatı ülkelerin sürdürülebilir büyüme hedeflerine giden yolun önemli yapı taşlarından biridir. Ülkeler küreselleşmenin hız kazanması ile birlikte katma değer yaratmak adına yüksek teknoloji ürünlerin üretim ve ihracatına hız vermeye başlamışlardır (Güneş ve Akın, 2019:1) Dünya genelinde yüksek teknoloji ürün ihracatının toplam imalat ihracatı içerisindeki payı 2021 yılı itibarıyla %20'dir. Türkiye için ise söz konusu oran %3 düzeyindedir. Türkiye bu oran ile verisi bulunan 95 ülke arasında 68. Sıradadır (Dünya Bankası, 2023).

ICT-Bilgi ve İletişim Teknolojileri ürünlerinin ihracatının toplam ihracat içerisindeki payı analiz edildiğinde ise 2021 yılı itibarıyla dünya genelindeki ortalamasının %13 olduğu görülmektedir. Türkiye ise dönemler itibarıyla bu alanda pay kaybetmiş; 2001 yılında %3,7 olan rakam, 2021 yılı itibarıyla %0,9'a gerilemiştir. Bununla birlikte ICT ürünleri ihracat payı, tüm dönemler itibarıyla dünya ortalamasının altında seyretmiştir.

Dijital açığın serbest piyasa koşullarında kendiliğinden kapanması mümkün olmadığını, açığın kapatılmasına yönelik olarak eğitim, işgücünün nitelik kazanması, sanayi ve ticaret politikalarında öncelikli olarak yer alma ve alt yapının sağlanması hususunda ulusal politikalar belirlemenin dijital açığın kapatılmasında çok önemli olduğuna dair bilimsel çalışmalar mevcuttur (Campbell, 2001).

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nun Sanayi Devrimi sonrası döneminde ağırlıklı olarak, ithalatı teşvik edici ve ihracatı kısıtlayıcı bir dış ticaret politikası güden ülke, cumhuriyetin ilanından sonra sanayi yoluyla kalkınma yolunu seçmiştir. Bu yolda ilerlerken, serbest ticaret politikası güdülmeye çalışılmış, özel sektörün elindeki sermaye birikiminin darlığı, 1916'da imzalanan kısıtlayıcı antlaşmanın Lozan Antlaşması ile 5 yıl

süreyle uygulanmasına karar verilmesi ve global kriz sebepleriyle, bu politika başarılı olamayınca, Büyük Buhran sonrası, ithal ikameci bir dış ticaret politikası ile ilerlemiştir. Süreç boyunca kalkınma malları ithalatı ağırlıklı bir yapıdan günümüze gelindiğinde ara-malı ağırlıklı bir yapıya evrilmiş söz konusu olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden dönemde ülke IMF, Dünya Bankası gibi kuruluşlara üye olmuş, Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması'nı da kabul etmiştir. 1950 ile birlikte liberal ekonomi politikası kabul edilmiş, bu da hem ticaret hacimlerinde hem de dış ticaret açığında artışa sebebiyet vermiştir. Ülke 1955 yılında ithal ikameci düzene geçmiştir. Ülke için neredeyse en önemli aşamalardan biri de 1980 ekonomik liberalleşme ile olmuştur. TPKK 32 sayılı kararın kabulü, serbest kambiyo rejiminin benimsenmesi, ülkenin yerel parasının konvertibl oluşu yine 1980 sonrasında gerçekleşen önemli gelişmelerdir.

Cumhuriyet tarihinin tamamı dış ticaret açısından değerlendirildiğinde, dünya genelinde geçerli olan trende paralel olarak dış ticaret hacimlerinde 1980 sonrası ivmelenme yaşandığı gözlemlenmektedir. Hacimsel artış olumlu karşılanmakla birlikte ülkenin gelecek dış ticaret stratejilerine ışık tutması açısından güncel durum çok iyi irdelenmeli ve sorunlar samimiyetle kabul edilerek, etkin çözüm önerileri geliştirilmelidir. Mevcut yapı incelendiğinde aşağıdaki hususlar dikkat çekici bulunmaktadır:

Ülke için dış ticaret açığı yaratmak kronikleşmiş bir olgudur. Bu noktada kritik husus şudur şayet ülke, ithalatının niteliği itibarıyla teknoloji transferine yönelik hamleler yapıp devamında da kendi ürettiği katma değerli malları ihraç edebilir noktaya gelebilmiş olsaydı, bu yapıyı terse çevirme imkânına sahip olabilirdi. Lakin ülke hacimsel olarak dış ticarete ivmelenme yaşamış olsa da katma değerli ürün ihracatında dünya ortalamalarının oldukça altında kalmıştır. Bir başka ifade ile dış ticaret açığını avantaja çevirecek hamleleri 100 yıl boyunca realize edememiştir. Bu sebeptir ki ülkenin kg başına ihracat rakamı 1 USD'ın biraz üzerinde; oldukça düşük düzeydedir. Öte yandan ilk 1000 ihracatçı, toplam ihracatın 64'ünü gerçekleştirmektedir. Bir başka ifade ile ihracat gerçekleştiren firmalar özelinde bir yoğunlaşma söz konusudur.

Türkiye coğrafi konumu, güçlü işgücü, iklimsel avantajı, atalarından aldığı güç ile sadece ekonomik büyüklük olarak değil kişi başına milli gelir açısından da ilk 20 içerisinde olma potansiyeline sahip bir ülkedir. Bunun en etkin yollarından biri de doğru sanayi ve dış ticaret politikalarının set edilip, uygulanmasıdır. Türkiye, dış ticaretinin yapısını çok iyi analiz etmeli, yapısal sorunları samimiyetle kabul etmeli, öncelikli olarak dijital ve teknolojik açığın kapatılması yönünde ulusal politikaları ivedilikle oluşturmalı ve belirlenen politikaların hayata geçirilişini titizlikle izlemelidir.

KAYNAKÇA

- Alkin, E. (2004). Türkiye’de Dış Ticaret ve Kambiyo Rejiminin Kısa Bir Tarihçesi. *Türkiye Ekonomisi: Gülten Kazgan’a Armağan* (s. 119-124) içinde. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Aslan, Ç. (2023). Cumhuriyetten Günümüze Türkiye’nin Dış Ticaretinin 100 Yılı. *Akademik Hassasiyetler*, 10(Cumhuriyet Özel Sayısı), 785-805. <https://doi.org/10.58884/akademik-hassasiyetler.1355656>
- Boratav, K. (2005). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Campell, D. (2001). Can the Digital Divide be Contained. *International Labor Review*, 140(2), 119-120.
- Doğan, M. (2013). Türkiye Sanayileşme Sürecine Genel Bir Bakış. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 211-231.
- Dünya Bankası (2023). Yüksek Teknolojili Ürün İhracat Oranı. High-technology exports (% of manufactured exports) Data (worldbank.org)
- Dünya Bankası (2023). Bilgi ve İletişim Teknolojileri Ürünleri İhracat Oranı.
- Evsile, M. (2018). Cumhuriyet döneminde sanayileşme faaliyetleri (1923-1950). *History Studies*, 10(8), 109-119.

- Gürbüz, C., Türkoğlu, K. ve Bekci, İ. (2023). Cumhuriyet Dönemi Türk Dış Ticareti ve Bir Gelecek Öngörüsü. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 360-381. DOI: 10.21076/vizyoner.1320151
- Kalyoncu, F., Sevim, C. ve Sezgin, Z. (2013). Tanzimat Döneminden İkibinli Yıllara Türkiye Ekonomisinin Dışa Açıklık Serüveni. *Kara Harp Okulu Bilim Dergisi*, 23 (1), 39-60.
- Keskingöz, H. (2017). *Uluslararası Ekonomik Kuruluşların Türkiye'nin Dış Ticaretine Etkisi*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Kurnaz Şahin, F. (2018). Cumhuriyet Dönemi Dış Ticaret Politikası ve Bir Örgütlenme Örneği: Türkofis ve Faaliyetleri (1934-1939). *History Studies*. 10(8).
- Kayıran, M. Y. M. v. M., ve Kayıran, M. (2008). Refik Saydam Hükümetleri Döneminde Türkiye'nin Ekonomi Politikası (1939-1942). *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 155-184.
- Özdemir, Ü., Yiğit, G. K., ve Oral, M. (2016). Cumhuriyetten Günümüze Ekonomi Politikaları Bağlamında Türk Dış Ticaretinin Gelişimi. *Eastern Geographical Review*, 35, 149-174.
- Pamuk, Ş. (2007). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tokgöz, E. (2009). *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2009)*. İmaj Yayınevi. Ankara Türkiye Dış İşleri Bakanlığı. (2023). Türkiye-AB Gümrük Birliği / T.C. Dışişleri Bakanlığı (mfa.gov.tr)
- Worldbank (2023). Milli Gelir İçerisinde Dış Ticaretin Payı. <https://databank.worldbank.org/source/worlddevelopmentindicators/Series/NE.TRD.GNFS.ZS#>
- Yılmaz, E.G. (2021). Reel Entegrasyon. *Uluslararası Ekonomik Entegrasyon Teori Politika ve Uygulamalar*. (Ed. Naci Bayraç), Bursa: Ekin Kitabevi.

EK 1: Mal Grupları Bazında İthalatın Dağılımı

Yıl Year	Toplam	Yatırım	Tüketim	Ara malları	Diğerleri	Yatırım	Tüketim	Ara malları	Diğerleri
	Total	Investment	Consumption	Intermediate	Others	Investment	Consumption	Intermediate	Others
(Milyon \$-Million \$)					Pay-Share (%)				
1938	120	49	31	40	-	40,8	25,8	33,3	-
1947	245	79	71	95	-	32,2	29,0	38,8	-
1948	275	108	68	99	-	39,3	24,7	36,0	-
1949	290	123	59	108	-	42,4	20,3	37,2	-
1950	285	131	59	95	-	46,0	20,7	33,3	-
1951	403	173	100	130	-	42,9	24,8	32,3	-
1952	557	281	123	153	-	50,4	22,1	27,5	-
1953	532	277	105	150	-	52,1	19,7	28,2	-
1954	479	254	94	131	-	53,0	19,6	27,3	-
1955	498	270	73	155	-	54,2	14,7	31,1	-
1956	407	237	45	125	-	58,2	11,1	30,7	-
1957	398	173	49	176	-	43,5	12,3	44,2	-
1958	315	136	39	140	-	43,2	12,4	44,4	-
1959	470	214	48	208	-	45,5	10,2	44,3	-
1960	468	244	45	179	-	52,1	9,6	38,2	-
1961	506	227	50	229	-	44,9	9,9	45,3	-
1962	620	279	45	296	-	45,0	7,3	47,7	-
1963	688	315	37	336	-	45,8	5,4	48,8	-
1964	537	245	26	266	-	45,6	4,8	49,5	-
1965	572	241	25	306	-	42,1	4,4	53,5	-
1966	718	341	36	341	-	47,5	5,0	47,5	-
1967	686	324	34	328	-	47,2	5,0	47,8	-
1968	764	367	36	361	-	48,0	4,7	47,3	-
1969	801	161	99	542	0	20,0	12,3	67,6	-
1970	948	238	84	625	0	25,1	8,9	66,0	-
1971	1 171	237	105	829	0	20,2	9,0	70,8	-
1972	1 563	330	185	1 047	0	21,1	11,9	67,0	-
1973	2 086	430	238	1 418	0	20,6	11,4	68,0	-
1974	3 778	618	292	2 868	0	16,3	7,7	75,9	-
1975	4 739	979	413	3 346	0	20,7	8,7	70,6	-
1976	5 129	1 149	416	3 564	0	22,4	8,1	69,5	-
1977	5 796	1 222	366	4 208	0	21,1	6,3	72,6	-
1978	4 599	793	350	3 456	0	17,2	7,6	75,1	-
1979	5 069	756	327	3 982	4	14,9	6,5	78,6	-
1980	7 909	798	364	6 747	1	10,1	4,6	85,3	0,0
1981	8 933	1 135	379	7 417	2	12,7	4,2	83,0	0,0
1982	8 843	1 237	423	7 183	0	14,0	4,8	81,2	0,0
1983	9 235	1 271	409	7 555	0	13,8	4,4	81,8	0,0
1984	10 757	1 406	523	8 828	0	13,1	4,9	82,1	0,0

Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yıl Dönümüne Armağan: İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler
Çerçevesinde Araştırmalar

Yıl	Toplam Total	Yatırım Investment	Tüketim Consumption	Ara malları Intermediate	Diğerleri Others	Yatırım	Tüketim	Ara malları	Diğerleri
						Investment	Consumption	Intermediate	Others
Year	(Milyon \$-Million \$)					Pay-Share (%)			
1986	11 105	2 332	814	7 955	4	21,0	7,3	71,6	0,0
1985	11 343	1 825	665	8 853	0	16,1	5,9	78,0	0,0
1987	14 158	2 375	1 014	10 767	2	16,8	7,2	76,1	0,0
1988	14 335	2 548	958	10 827	3	17,8	6,7	75,5	0,0
1989	15 792	2 529	741	12 515	6	16,0	4,7	79,3	0,0
1990	22 302	4 020	2 099	16 153	30	18,0	9,4	72,4	0,1
1991	21 047	4 280	1 650	14 995	122	20,3	7,8	71,2	0,6
1992	22 871	4 815	1 773	16 196	87	21,1	7,8	70,8	0,4
1993	29 428	7 332	2 503	19 455	139	24,9	8,5	66,1	0,5
1994	23 270	5 195	1 342	16 633	100	22,3	5,8	71,5	0,4
1995	35 709	8 094	2 330	25 198	88	22,7	6,5	70,6	0,2
1996	43 627	10 254	4 021	29 114	238	23,5	9,2	66,7	0,5
1997	48 559	11 108	5 052	32 120	279	22,9	10,4	66,1	0,6
1998	45 921	10 661	5 005	29 907	349	23,2	10,9	65,1	0,8
1999	40 671	8 727	4 820	26 854	270	21,5	11,9	66,0	0,7
2000	54 503	11 365	6 928	36 010	199	20,9	12,7	66,1	0,4
2001	41 399	6 940	3 813	30 301	344	16,8	9,2	73,2	0,8
2002	51 554	8 400	4 898	37 656	600	16,3	9,5	73,0	1,2
2003	69 340	11 326	7 813	49 735	466	16,3	11,3	71,7	0,7
2004	97 540	17 397	12 100	67 549	493	17,8	12,4	69,3	0,5
2005	116 774	20 363	13 975	81 868	567	17,4	12,0	70,1	0,5
2006	139 576	23 348	16 116	99 605	508	16,7	11,5	71,4	0,4
2007	170 063	27 054	18 694	123 640	675	15,9	11,0	72,7	0,4
2008	201 964	28 021	21 489	151 747	707	13,9	10,6	75,1	0,3
2009	140 928	21 463	19 290	99 510	666	15,2	13,7	70,6	0,5
2010	185 544	28 818	24 735	131 445	546	15,5	13,3	70,8	0,3
2011	240 842	37 271	29 692	173 140	739	15,5	12,3	71,9	0,3
2012	236 545	33 925	26 699	174 930	990	14,3	11,3	74,0	0,4
2013	251 661	36 771	30 416	183 811	663	14,6	12,1	73,0	0,3
2014	242 177	35 996	29 006	176 722	453	14,9	12,0	73,0	0,2
2015	207 234	34 905	28 587	143 317	426	16,8	13,8	69,2	0,2
2016	198 618	35 919	27 947	134 315	437	18,1	14,1	67,6	0,2
2017	233 800	33 116	28 488	171 462	734	14,2	12,2	73,3	0,3
2018	223 047	29 304	22 878	170 048	817	13,1	10,3	76,2	0,4
2019	202 704	25 767	18 492	157 896	550	12,7	9,1	77,9	0,3
2020	209 534	30 916	21 807	156 207	604	14,8	10,4	74,5	0,3
2021	260 682	35 053	22 421	202 820	388	13,4	8,6	77,8	0,1
2022	342 210	38 762	26 402	276 775	272	11,3	7,7	80,9	0,1

Kaynak: TÜİK, (2023). 100. Yılım Göstergeleri

TÜRKİYE'NİN YENİLENEBİLİR ENERJİ STRATEJİSİNİN TEMEL DİNAMİKLERİ

Burçin ÇAKIR GÜNDOĞDU*, Emre GÜNDOĞDU**

Giriş

Çalışma, Türkiye'nin yenilenebilir enerji üretimi üzerine ekonomik ve siyasi bir çerçeve oluşturarak, Türkiye'nin potansiyel gücüne ve stratejik önemine vurgu yapmaktadır. Bu kapsamda 2008-2022 yılları arasında temiz enerji kaynaklarından rüzgâr, güneş, hidroelektrik enerji üretim kapasitesi verilerinden hareketle, Türkiye'nin 2000'li yıllarda enerji konusundaki gelişimini göstermektedir.

Türkiye, son 20 yıl dikkate alındığında enerji talebi en çok artan, doğal gaz ve elektrik talebinin artış hızı bakımından, dünya sıralamasında ikinci sırada yer alan gelişmeye dönük bir ülkedir. Diğer yandan, Türkiye'nin enerji ihtiyacını karşılama noktasında dışa bağımlılık oranının %74 olduğunu belirtmek gerekmektedir (TCDB, 2022). Türkiye'nin hızla artan enerji talebinin bir sonucu olarak, özellikle petrol ve doğal gazda enerji ithalatına bağımlılığı da arttığından belirli bir enerji stratejisini takip ettiği görülmektedir. Türkiye'nin söz konusu enerji stratejisinin temel unsurları şu şekilde özetlenebilir: Artan talep ve ithalat bağımlılığı dikkate alınarak enerji güvenliğine ilişkin faaliyetlerin önceliklendirilmesi; sürdürülebilir kalkınma bağlamında enerji zincirinin tüm aşamalarında çevresel kaygıların dikkate alınması; gerekli reform ve liberalizasyon sağlanarak şeffaf ve rekabetçi bir piyasanın oluşturulması;

* Arş. Gör., İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Ekonomi ve Finans Bölümü, E-posta: bucakir@gelisim.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8578-4929.

** Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü,
E-posta: egundogdu@gelisim.edu.tr ORCID: 0000-0002-6114-4484.

enerji teknolojileri ile ilgili Ar-Ge çalışmalarının artırılması; ithal hidrokarbon enerji kaynakları olan petrol ve doğal gazın tedarik kaynağı ve güzergâhının çeşitlendirilmesi; yerli ve yenilenebilir enerjinin payının arttırılması; enerji verimliliğinin artırılması; nükleer enerjinin enerji sepetine dâhil edilmesinin hedeflenmesi (Kalehsar, 2019, s. 4).

Türkiye'nin enerji arz güvenliğini güçlendirebilmek bakımından izlediği enerji stratejilerinden biri olan enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi konusunda sürdürülebilir kalkınma hedefleri bağlamında toplumsal ve çevresel etkileri de dikkate aldığı görülmektedir. Enerjide dışa bağımlılığı minimize etmek açısından yerli ve yenilenebilir enerjiye yönelmek bu noktada Türkiye'ye önemli fırsatlar sunmaktadır. Nitekim Türkiye 2017 yılında deklare ettiği Milli Enerji Politikası uyarınca yerli ve yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelimi öncelikleri arasına almıştır. Türkiye bu doğrultuda izlediği politikalar neticesinde günümüz itibarıyla Avrupa kıtası ölçeğinde 5. ve dünya ölçeğinde 12. sıraya yükselmiş olup Türkiye'deki kurulu gücün %54'ünün yenilenebilir enerji kaynaklarından oluştuğu dikkati çekmektedir (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2022).

Milli Enerji Politikası bağlamında enerjide dışa bağımlılığı azaltmak için yürütülen enerji politikasının en önemli parçalarından biri olan yenilenebilir enerji yatırımları ile birlikte yerli kaynaklar ekonomiye kazandırılmış olmaktadır (Kavaz, 2022, s. 16). Belirgin bir enerji dönüşümünün içinde olan Türkiye'nin enerji sektörünü karbonsuzlaştırmasının enerji ithalatına olan bağımlılığı azaltmanın yanı sıra insan sağlığı kalitesinin artması, ekonomik refahın artması ile iş ve istihdam olanaklarının artması gibi sosyal ve ekonomik sonuçları da bulunmaktadır (Teimourzadeh vd., 2021, s. 7). Diğer yandan, Türkiye'de yenilenebilir enerji kullanımının politik ve sosyal olduğu kadar çevresel faydaları da bulunmaktadır. Yenilenebilir enerjiye yönelim, fosil enerji kullanımından kaynaklanan çevresel kirliliğin ve küresel ısınmanın önlenmesi açısından önemli olduğu gibi, Türkiye'nin yüksek ekonomik kalkınma sağlayan devletlerle ulus-üstü düzlemdeki bağlarını ve bilgi transferini artırması açısından da önem arz etmektedir (Dışkaya, 2017, s. 145). Türkiye, bu doğrultuda küresel düzlemde çevre güvenliğine ilişkin uluslararası girişimlere aktif olarak katılmakta, çeşitli uluslararası taahhütlerde bulunmakta ve gelişmiş ülkelerin gerisinde kalmamaya

gayret göstermektedir. Türkiye, Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'ne (BMİDÇS) 2004 yılında katılmış ve 2009 yılı itibarıyla Kyoto Protokolü'nü imzalayan devletlerden biri olmuştur. 2015 yılında ise Türkiye Paris'te düzenlenen BMİDÇS 21. Konferansı'na (COP21) sunduğu ulusal katkı planının bir gereği olarak 2021-2030 yılları arasındaki sera gazı emisyonunu normal şartlar altında beklenen oranın %21 altına çekme taahhüdünde bulunmuştur. Bu planlama çerçevesinde 2030 yılına kadar rüzgâr enerjisi kapasitesinin 16000 MW (megavat) seviyesine, güneş enerjisi kapasitesinin 10000 MW seviyesine çıkartılması, hidroelektrik potansiyelinin ise tam kapasiteyle kullanılabilir hale getirilmesi öngörülmüştür (Özev, 2017, s. 84).

Bu bilgiler ışığında, Türkiye'nin yürüttüğü enerji stratejisi içerisinde gerek ulusal gerekse de uluslararası dinamiklerin etkisiyle yenilenebilir enerjiye yönelimin önemli bir yer tuttuğu dikkati çekmektedir. Çalışma bu doğrultuda Türkiye'nin enerji stratejisinin bir boyutunu oluşturan yenilenebilir enerjiye yöneliminin nedenleri ile Türkiye'nin bu konuda kat ettiği mesafeyi detaylı bir biçimde analiz etmeyi amaçlamaktadır. Zira hem Türkiye'yi yenilenebilir enerji stratejisine yönelten ulusal ve uluslararası faktörlere hem de ilgili stratejiyi izlemenin çok boyutlu (politik, ekonomik, toplumsal ve çevresel) katkılarına odaklanmanın, Türkiye'nin enerji güvenliği konusunda öngörülerde bulunabilmeyi sağlaması bakımından önem arz etmektedir.

Enerji stratejisi, çalışmanın kavramsal temelini teşkil etmekte olup ilgili kavram hükümetlerin enerji üretimi, dağıtımı ve tüketimi de dâhil olmak üzere ekonomik büyümeyi sürdürmek için enerji endüstrisinin gelişimi konusundaki kararlarını ifade etmektedir. Bu stratejinin nitelikleri enerji konusundaki ulusal mevzuatı, uluslararası anlaşmaları ve hükümetleri yatırım yapmaya teşvik eden faktörleri içermektedir (Solangi vd., 2011, s. 2150). Çalışma Türkiye'nin enerji stratejisinin tüm unsurlarına odaklanmamakta olup analiz konusu spesifik olarak "yenilenebilir enerji" ile sınırlandırılmıştır. Çalışma üç bölüm şeklinde yapılandırılmıştır. Birinci bölümde -Türkiye'nin yenilenebilir enerjiye yöneliminin de temel nedenleri olan- yenilenebilir enerji kaynakları kullanımının çok boyutlu faydaları açıklanmaktadır. İkinci bölümde devletleri yenilenebilir enerjiye yönelmeye teşvik eden uluslararası gelişmeler ele alınarak Türkiye'nin bu gelişmeler karşısındaki politik

tutumu açıklanmaktadır. Üçüncü bölümde ise Türkiye'nin yenilenebilir enerji kullanımı kapsamında güneş enerjisi, rüzgâr enerjisi ve hidroelektrik enerji kullanımı kapasitesinin gelişim süreci ortaya konulmaktadır. Çalışmada Türkiye'nin yenilenebilir enerjiye yönelme sürecinin dinamikleri betimsel bir analiz çerçevesinde ortaya konulmaktadır.

1. Yenilenebilir Enerjiye Yönelimin Çok Boyutlu Faydaları

Yenilenebilir enerji kavramı günümüzde sıkça karşımıza çıkan yeni bir kavram olarak bilinse de tarihi oldukça eskiye dayanmaktadır. Eski Yunanlılar ve Romalıların ekinlerini sulamak için rüzgârla çalışan su pompaları kullanması, eski Çinliler ve Perslerin ise tahıl öğütmek için su çarkları gibi doğaya zarar vermeyen araçlar kullanması bunun bir örneğidir. Günümüzde ise yenilenebilir enerji kavramı çevre kirliliğinin insan sağlığını tehdit edici boyutlara ulaşması, küresel ısınma, iklim değişikliği gibi nedenlerle yeniden önem kazanmıştır. Bu bakımdan hükümetler yenilenebilir enerji teknolojileri üzerine yapılan çalışmaları destekleyici bir rol üstlenmiştir (Nester, 2015). Zira ülke ekonomileri sanayileşmeye devam ettikçe, enerji talebi gün geçtikçe artmakta ve enerji, ekonomik büyümenin önemli bir bileşeni olmaktadır. Uluslararası Enerji Ajansı (IEA)'na göre, yıllık ortalama artış eğiliminin devam etmesi hâlinde, dünya enerji talebinin 2035 yılına kadar %90 oranında artması beklenmektedir (Köktürk ve Tokuç, 2017, s. 332).

Ekonomik büyüme ve artan nüfusun ihtiyaçlarına karşılık artan ürün talebi, büyük miktarlarda enerji kullanımına ihtiyaç duyulmasına neden olmuştur. Bu durum, özellikle elektrik ve ısı üretmek için fosil yakıtların kullanılmasına yol açmış ve bu kaynakların kullanımı çevreye zararlı gazların salınımına sebep olmuştur. Atmosfere yayılan zararlı gazlar zaman içerisinde küresel sıcaklıkların artmasına ve iklimin değişmesine yol açmıştır. Küresel sıcaklıklar, çevre kirliliği ve enerji talebi eş zamanlı olarak artarken, sürdürülebilir yakıt kaynak arayışı her zamankinden daha acil hale gelmiş ve bu konuda çalışmalar hız kazanmıştır. Bu bakımdan yenilenebilir enerjinin faydaları şu şekilde açıklanabilir:

- **Enerji güvenliği sağlar:** Jeopolitik çekişmeler ve çalkantılar, genellikle artan enerji fiyatları ve kaynaklara sınırlı erişim sağlamak ve bu durum enerji arz güvenliğini tehdit etmektedir. Yenilenebilir enerji,

yerel olarak üretilmesi ve enerjiye olan ithalat bağımlılığının azaltılması gibi sağlamış olduğu faydalar ile jeopolitik krizlerden, fiyat artışlarından veya tedarik zincirindeki ani aksaklıklardan kaynaklanan problemleri en aza indirgeyerek, bölgesel enerji güvenliğini artırmaktadır (REN21, 2023).

• **Yenilenebilir enerji daha düşük maliyet sağlamaktadır:** Dünyanın çoğu yerinde yenilenebilir enerji teknolojilerinin kullanımı daha düşük maliyet yaratmaktadır. Ayrıca yenilenebilir teknolojilere yönelik vergilendirilen elektrik maliyetleri hızla düşmeye devam etmektedir. Bunun nedeni ise, büyük ölçüde bunların finansal kurumlar ve hükümetler tarafından sübvansede edilmesidir (REN21, 2023).

• **Yenilenebilir enerji istihdam yaratır ve cinsiyet eşitsizliğine çözüm getirebilir:** Yenilenebilir enerji kaynaklarının yaygınlaştırılması, büyük ölçüde yenilenebilir enerji üretimi ve dağıtımının genişletilmesi yoluyla istihdam fırsatları yaratmakta ve gayri safi yurtiçi hasıladaki büyümeye katkıda bulunmaktadır. Yenilenebilir kapasitenin artırılması ile oluşturulan istihdamın, fosil enerjinin aşamalı olarak ortadan kaldırılmasıyla kaybedilen işlerden daha fazla olması sebebiyle enerji geçişinin istihdamda küresel net bir kazanç sağlanmasına yol açacağı öngörülmektedir. Yenilenebilir enerji kaynakları aynı zamanda kadınlara iş ve girişimcilik fırsatları yaratarak cinsiyet eşitsizliğinin azaltılmasında da önemli bir rol oynamaktadır (REN21, 2023).

• **Yenilenebilir enerji demokratiktir:** Enerji demokrasisi, kurumsal, merkezi fosil yakıt ekonomisinden topluluklar tarafından yönetilen, çevreye zarar vermeme ilkesi üzerine tasarlanan, yerel ekonomileri destekleyen, insanların sağlık ve refahına katkıda bulunan bir ekonomiye geçişi temsil eder. Böylece yenilenebilir enerjiye geçiş, belirli bireyler için ekonomik avantajlara değil, sosyal faydalara ve bunların adil dağıtımına odaklanan bir demokratikleşme süreciyle ilişkilendirilmektedir (Climate Justice Alliance, 2023).

• **Yenilenebilir enerji çevre dostudur:** Enerjinin üretimi ve kullanımı, çevre açısından hava kirliliği, iklim değişikliği, toprak ve ekosistemlerin bozulması, su kaynaklarının kirlenmesi vb. gibi ciddi sonuçlara neden olabilir. Diğer yandan, enerji tüketiminden kaynaklanan sera gazı emisyonları, atmosferdeki sera gazı yoğunluğundaki artışa

önemli ölçüde katkıda bulunmaktadır. Bu bakımdan yenilenebilir enerji kaynakları, sera gazı emisyonlarının azaltılmasında ve dolayısıyla iklim değişikliğinin etkilerinin hafifletilmesinde önemli rol oynamaktadır (Popkova ve Sergi, 2020, s. 1068-1069).

2. Yenilenebilir Enerjiye Yönelimi Teşvik Eden Uluslararası Gelişmeler ve Türkiye'nin Politik Tutumu

Küresel ölçekte sıra dışı hava olaylarının (sel baskınları, sıcaklık artışları, yağışların azalması vb.) ortaya çıkması uluslararası toplumu harekete geçirmiştir. Bu doğrultuda 1985 Viyana Sözleşmesi ve 1987 Montreal Protokolü çerçevesinde iklim değişikliği ile ilgili ilk adımlar atılmıştır. 1992 yılında BMİDÇS, 1997 Kyoto Protokolü ve 2015 Paris İklim Antlaşması ile birlikte ilgili sözleşmelere taraf olan devletler belli taahhütler altına girmiştir. 1985 yılında kabul edilen Viyana Sözleşmesi ozon tabakası üzerinde insan faaliyetlerinden kaynaklanan olumsuz etkiler konusunda devletlerarasında bilgi alışverişi oluşturmayı ve iş birliğini geliştirmeyi hedeflemektedir. Bu bakımdan devletleri sistemik olarak ozon tabakasını gözlemlenmesi ve kloroflorokarbon (CFC) üretiminin takibi ile bu konularda bilgi paylaşımı konusunda teşvik etmektedir (Öner, 2023, s.13; 20). 1987'de imzalanan Montreal Protokolü'nün ozon tabakasına zarar veren maddelerle ilgili olarak ortaya koyduğu yükümlülükler çerçevesinde devletlerin CFC tüketimini büyük oranlarda azaltması öngörülmektedir (Duru, 2001, s. 8).

Türkiye, 1991 yılı ile Montreal Protokolü, 2016 yılı ile 28. Taraflar Toplantısı (MOP28) olmak üzere iki önemli adım atmış, hidroflorokarbonların tedricen azaltımını öngören ve küresel sıcaklık seviyesinde 0,5 santigratlık bir düşüş sağlanmasını içeren ilgili protokolü kabul etmiştir(Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2022).

1994 yılında BMİDÇS yürürlüğe girmiş ve bu sözleşme ile birlikte insan eli ile oluşan sera gazı emisyonlarının iklim üzerindeki negatif etkilerinin önlenmesi için uluslararası iş birliğine gidilmesi amaçlanmıştır (Dağdemir, 2015, s. 52). BMİDÇS'ye taraf olan devletler sera gazı emisyonu azaltımının yanı sıra sera gazlarının bir kısmının depolandığı göller, okyanuslar ve ormanlar gibi sera gazı yutaklarını korumayı taahhüt etmişlerdir. İlgili sözleşme devletlerin kalkınma amacına öncülük eden ve özel koşullarını dikkate alan bir *"ortak fakat*

farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetler” ilkesine dayanmakta olup Türkiye bu bakımdan BMİDÇS açısından kendine has, ayrı bir pozisyonda bulunmaktadır. Bu açıdan Türkiye, Ek-I kapsamında olup da geçiş ekonomisi olmayan ve özel şartları Taraflar Konferansı kararlarıyla kabul edilmiş olan bir konumdadır. Sözleşmenin uygulama açısından iki ayrı aracı bulunmaktadır. Bunlar, Kyoto Protokolü ve Paris Anlaşması'dır.(Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2022).

Kyoto Protokolü, insan kaynaklı küresel ısınmaya neden olan sera gazı emisyonlarını azaltılması konusunda devletlere bir yön çizmektedir. Buna göre devletler sera gazı emisyonlarını 1990 yılını dikkate almak suretiyle 2008-2012 yılları arasında emisyonlarını %5 oranında azaltma konusunda taahhütte bulunmuşlardır. Üye devletlere ekolojik dengenin korunması ve karbon emisyonu ile ilgili uyulması gereken belirli kısıtlamalar getiren Kyoto Protokolü'ne Türkiye 2009 yılında taraf olmuştur. Kyoto Protokolü'nün yürürlükte kalma süresi 2020 yılı itibarıyla sonlanmıştır (Ayla ve Altıntaş, 2021, s. 491).

2020 yılı sonrası için ise iklim değişikliğiyle mücadeleye yönelik uluslararası iş birliğinin çerçevesi 2015 yılında kabul edilen ve 2016 yılında yürürlüğe giren Paris Anlaşması ile belirlenmiştir. Anlaşma, insan faaliyetlerinden kaynaklı sera gazı emisyonlarından kaynaklanan küresel sıcaklık artışını uzun vadede, sanayileşme öncesi döneme kıyasla 2 santigrat derecenin altında tutmayı hedeflemektedir. Paris Anlaşması, 7 Ekim 2021 tarihinde onaylanmıştır. Anlaşma onay belgesi, Türkiye'nin ulusal beyanı ile birlikte, 2021 yılında BM Sekreteryası'na teslim edilmiştir. Ayrıca, Cumhurbaşkanlığı tarafından 2053 yılı Türkiye için net sıfır emisyon hedefi ilan edilmiştir (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2022). Türkiye'nin iklim değişikliğiyle mücadele kapsamındaki ulusal vizyonunun; *“iklim değişikliği politikalarını kalkınma politikalarıyla entegre etmiş, enerji verimliliğini yaygınlaştırmış, temiz ve yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımını arttırmış, iklim değişikliğiyle mücadeleye özel şartları çerçevesinde aktif katılım sağlayan ve yüksek yaşam kalitesiyle refahı tüm vatandaşlarına düşük karbon yoğunluğu ile sunabilen bir ülke olmak”* olarak belirlendiğini vurgulamak gerekmektedir (Binboğa, 2017, s. 214).

Çevresel tahribatın önlenmesi konusundaki en önemli girişimlerden biri de Avrupa Birliği tarafından 2019 yılında deklare edilen ve “enerji, iklim değişikliği, tarım, biyolojik çeşitlilik, ulaşım, sanayi gibi alanlarda yeşil dönüşüm odaklı” kapsamlı bir kalkınma stratejisi olan Avrupa Yeşil Mutabakatı’dır. Mutabakat’ın temel hedefi 2050 yılı itibarıyla net sera gazı emisyonlarını sıfıra indirmektir. Bu hedefin gerçekleşmesi için AB, 1990 yılı baz alındığında 2030 yılında net sera gazı emisyonlarını en az %55 oranında azaltılmasını tahmin etmektedir. Türkiye de Avrupa Yeşil Mutabakatı’na uyumu hayata geçirmeye yönelik “Yeşil Mutabakat Eylem Planı”nı 16 Temmuz 2021 tarihinde Resmi Gazete’de yayımlanmıştır. Eylem Planı, sınırda karbon düzenlemeleri, yeşil ve döngüsel bir ekonomi, yeşil finansman, temiz, ekonomik ve güvenli enerji arzı, sürdürülebilir tarım, sürdürülebilir akıllı ulaşım, iklim değişikliği ile mücadele, diplomasi ve bilgilendirme ve bilinçlendirme faaliyetleri olarak 9 ana başlığı içermektedir (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2022).

3. Türkiye'nin Yenilenebilir Enerji Stratejisi Kapsamındaki Faaliyetleri

Ülkelerin buldukları jeopolitik konumu, ekonomik, politik ve sosyo-kültürel faaliyetlere etki etmekte, devletlerin yönetim biçimini şekillendirmektedir (Doğan ve Doğan, 2022, s. 322). Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının birbirine en fazla yaklaştığı bir alanda yer alan Türkiye, konumu itibarıyla Asya-Avrupa arasında doğal bir köprü özelliğine sahiptir (Çelik, 2020, s. 204) ve olası iklim değişikliği riskleri sadece Türkiye’yi değil, çevre ülkeleri de ilgilendirmektedir. Bu nedenle, Türkiye’nin iklim değişikliği konusunda sergilediği tavır, yenilenebilir enerji kullanımı ile ilgili almış olduğu kararlar ve uygulamalar bir hayli önem kazanmaktadır.

Enerji, çevre ve sürdürülebilir kalkınma birbiriyle son derece bağlantılı kavramlardır. Küresel ısınma, hava kirliliği, radyoaktif madde emisyonu, ozon tabakasının incilmesi ve orman tahribatı gibi çevresel kaygılar enerji kullanımı ile doğrudan ilişki içerisindedir. Çevre dostu enerji kaynakları kullanılmadan bir toplumun sürdürülebilir kalkınmaya ulaşamayacağı açıktır (Dinç ve Akdoğan, 2019, s. 1). Avrupa’nın 2010’dan bu yana en hızlı büyüyen enerji tüketicisi olan ve emisyon sınırlamalarına

ilişkin Paris anlaşmasını onaylayan Türkiye, ekonomik büyümeyi sürdürürken enerji sistemini yeniden düzenlemeyi amaçlayan kritik bir enerji geçiş örneği olarak görülmektedir. Bu bilgiler kapsamında aşağıda, Türkiye'nin yenilenebilir enerji kullanımı kapsamında güneş enerjisi, rüzgâr enerjisi ve hidroelektrik enerjisi kullanımı kapasitesinin gelişme süreci ile ilgili açıklamalara yer verilmektedir.

3.1. Güneş Enerjisi

Kömür, petrol gibi yenilenmesi yüzbinlerce yıl süren, doğaya zarar veren enerji kaynaklarının aksine güneş enerjisi, yenilenebilir ve temiz bir enerji kaynağıdır. Kullanımı ise oldukça eskidir. Örneğin, Eski Mısır'da siyah kiremitlerle kaplı su havuzlarının gün boyunca güneş enerjisi toplayarak geceleri ısıtmalı borular aracılığıyla sarayların sıcak tutulması sağlanmıştır. Güneş ışığının elektrik enerjisine dönüştürülmesi ise 19. Yüzyılın sonlarında Fransız Fizikçi Alexandre Edmond Becquerel ve Aleksandr Stoletov'un çalışmalarıyla gerçekleşmiştir. Güneş enerjisi, kaydedilen büyük ilerlemelere rağmen fiyatının yüksek olması nedeniyle uygulanabilirliği yeterince sağlanamamıştır. Ancak 2008'den bu yana, güneş enerjisi yenilenebilir bir enerji türü olarak giderek daha popüler hale gelmiştir (Walton, 2015). Güneş enerjisi çevreye faydalı olurken, aynı zamanda ekonomiye de fayda sağlamaktadır. Güneş enerjisinin faydaları şu şekilde sıralanabilir:

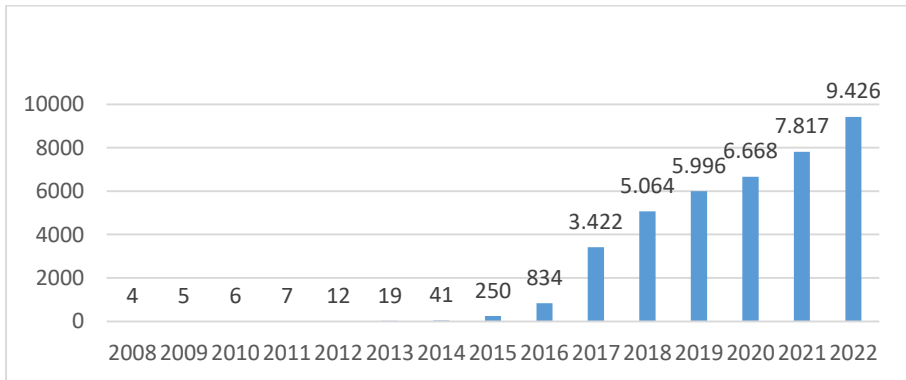
- **İş olanağı sağlama:** Güneş enerjisinin kullanıma sunulması endüstriyel üretim ve hizmet sektörünün hemen hemen tüm alanlarında yeni istihdam yaratmaktadır (Secheer, 1995, s. 559).
- **Sürdürülebilirlik:** Güneş enerjisi kullanımının avantajı fosil yakıtlara bir alternatif niteliği taşımasından kaynaklanmaktadır. Fosil yakıtlar sınırlı iken, güneş enerjisi sınırsızdır (Johnston, 2022).
- **Düşük Çevresel Etki:** Güneş enerjisi teknolojisi bir yakıt kullanımına dayanmadığından güneş enerjisi kullanımında fosil yakıtlardan kaynaklanan sera gazı emisyonlarının çevre üzerindeki olumsuz etkisine benzer bir etki söz konusu değildir (Johnston, 2022).
- **Enerji Bağımsızlığı:** Güneş dünya çapında etkiye sahip olduğundan her ülkeyi potansiyel bir enerji üreticisi haline getirmekte ve bu temiz enerji türü sadece çevreye faydalı olmakla kalmayıp, aynı

zamanda enerji konusunda dışa bağımlılığı da azaltmaktadır (Johnston, 2022).

Türkiye'deki alternatif temiz enerji kaynakları arasında en önemlisi güneş enerjisidir. Türkiye coğrafi konumundan dolayı güneş enerjisi potansiyeli açısından diğer ülkelere göre daha fazla şansa sahiptir (Balat, 2005, s. 64). Örneğin yerel çiftçilere bedava enerji sağlamak amacıyla Antalya'nın Dağbeli ilçesinde büyük bir alana sahip güneş enerjisi santrali inşa edilmiştir. Bölge hem iç hem de ihracat pazarları için meyve ve sebze üretimi açısından önemli bir merkez konumundadır. Bu bölge Türkiye'nin meyve ve sebze ihracatının yaklaşık beşte birini ve ülkedeki sera alanlarının yüzde 30'undan fazlasını oluşturmaktadır (Brown, 2023).

Statista (2023)'dan alınan verilerden hareketle Şekil 1'de Türkiye'de 2008-2022 yılları aralığında güneş enerjisi kapasitesi miktarı MW cinsinden gösterilmiştir. Türkiye'de 2015 yılında 250 MW olan güneş enerjisi kapasitesi 2022 yılında 9.426 MW'ya ulaşmıştır. Bu bilgiler ışığında Türkiye'nin 2008 yılından itibaren başlayan güneş enerji kapasitesini arttırma hedefi, her geçen yıl önemli artış oranları ile amacına ulaşmıştır.

Şekil 1: 2008-2022 Yılları Arasında Türkiye'de Güneş Enerjisi Kapasitesi

Kaynak: Statista

3.2. Rüzgâr Enerjisi

Dünyanın en hızlı gelişen ve büyüyen enerji kaynaklarından birisi olan rüzgâr enerjisi, herhangi bir kirlilik yaratmayan, atık üretmeyen, temiz bir enerji kaynağıdır. Rüzgâr enerjisinin faydaları şu şekilde sıralanabilir (U.S. Department of Energy, 2015):

- **İstihdam sağlar:** Rüzgâr enerjisinin geliştirilmesi, rüzgâr türbini bileşenlerinin imalatı, inşaatı, bakımı ve işletmesinin yanı sıra pazarlama, nakliye, lojistik gibi alanlarda yüksek ücret düzeyinde iş olanağı yaratmaktadır.

- **Maliyetleri azaltır:** Rüzgâr enerjisi kullanımı elektrik maliyetinin istikrara kavuşturulmasına yardımcı olabilmekte ve fiyat artışlarına ve arz kesintilerine karşı ekonomik kırılabilirliği azaltma rolü üstlenmektedir. Rüzgâr enerjisi sistemlerinin yakıt maliyeti olmadığından işletme giderleri oldukça düşüktür.

- **Çevreyi kirlilemez:** Rüzgâr türbini tarafından elde edilen elektrik, içtiğimiz suyu veya soluduğumuz havanın kirliliğine neden olmaz. Dolayısıyla rüzgâr enerjisinin çevreyi kirlilemesi söz konusu değildir.

- **Tükenmez, yenilenebilir bir enerji kaynağıdır:** Rüzgâr enerjisi tükenmez bir yenilenebilir enerjidir. Rüzgâr enerjisi bol miktarda bulunur, kolaylıkla elde edilebilir ve kullanımı doğal kaynakları tüketmez.

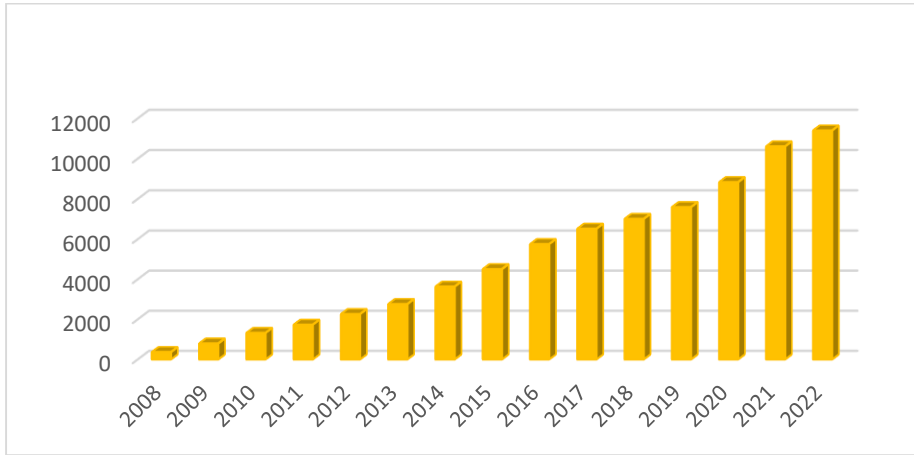
Türkiye, günümüzde 10 GW rüzgâr enerjisi kurulumuna ulaşmıştır. Bu, Türkiye'nin son 10 yılda rüzgâr enerjisi kapasitesini 10 kat artırmayı başardığı anlamına gelmektedir. Türkiye 2030 yılına kadar 20 GW rüzgâr enerjisi eklemeyi hedeflemektedir. Rüzgâr enerjisi kapasitesinin yüksek olduğu bölgelerin çoğunluğu Ege Bölgesi'nde bulunmaktadır. İzmir ili, ülkenin rüzgâr enerjisi kapasitesinin %20'sine yakın bir oran ile rüzgâr enerjisi dağıtımında ilk sırada yerini almaktadır. En büyük rüzgâr enerjisi projesi olan 312 MW'lık Soma projesi Manisa ve Balıkesir illerinde yer almaktadır. WindEurope'un Finans ve Yatırım Eğilimleri Raporu'na göre Türkiye, 2020 yılında rüzgâr enerjisine yapılan 1,6 milyar Euro'luk yeni yatırımla Avrupa'nın ilk beş ülkesi arasında yer almıştır. Türkiye aynı zamanda 2020 yılında Avrupa'nın en büyük beşinci

ekipman üreticisi olma özelliğine sahiptir. Bugün Türkiye'de 77 rüzgâr türbini ekipmanı üreticisi bulunmaktadır. Türkiye'deki üretim tesisleriyle 6 kıtada 45 ülkeye ihracat yapılmaktadır (Wind Europe, 2021).

Türkiye yenilenebilir enerji kurulu gücü açısından Avrupa'da 6'ncı, dünyada ise 13'üncü sırada yer almaktadır. Türkiye aynı zamanda rüzgâr türbini ekipmanına yönelik büyük ölçekli üretim tesisleri açısından Avrupa'nın ilk beş ülkesi arasında yer almaktadır. Ayrıca, COVID-19 salgınına rağmen 2020 yılında 1.224 MW'lık yeni kapasiteyle Türkiye'nin kümülatif rüzgar enerjisi kurulu gücü 9.305 MW'a ulaşmıştır (Ministry of Foreign Affairs of Denmark, 2021).

Statista verilerine göre; Şekil 2'de 2008-2022 yılları arasında Türkiye'nin rüzgâr enerjisi kapasitesi bilgileri grafik olarak verilmiştir. Bu bağlamda, Türkiye 2008 yılında saatte 364 terawatt/saat kapasitesine sahipken, 2022 yılında kapasitesi 11.396 terawatt/saate ulaşmıştır.

Şekil 2: 2008-2022 Yılları Arasında Türkiye'deki Kurulu Rüzgâr Enerjisi Kapasitesi

Kaynak: Statista

3.3. Hidroelektrik

Hidro-Elektrik santralleri (HPP), akan su kuvvetini elektriğe dönüştürür. Türkiye'nin enerji talebinin üretimden daha fazla artması ve büyüyen enerji talebinin çevresel endişeleri artırması hidroelektrik üretimine olan ilgiyi artırmıştır. Türkiye'de 709 kayıtlı hidroelektrik santrali mevcut olup, toplam kurulu gücü 31.555 MW olarak tespit edilmiştir. 2021 yılında hidroelektrik santralleri ile 55.695.231.650 Kilowatt saat (kWh) elektrik üretimi yapılmıştır (Enerji Atlası, 2021).

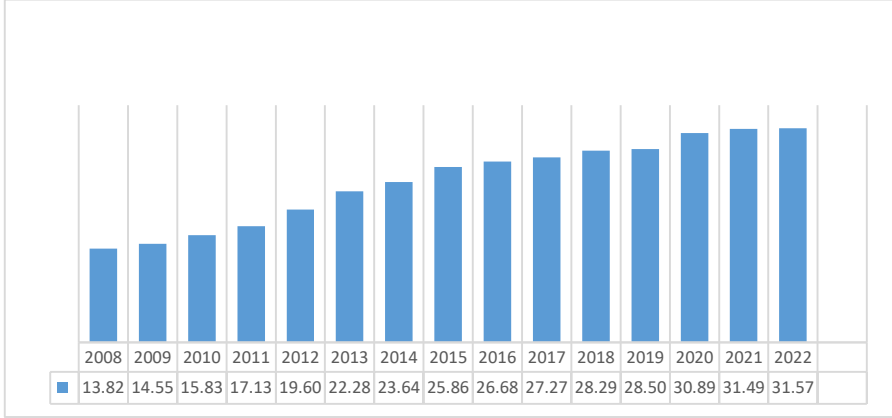
Hidroelektrik şu anda diğer tüm yenilenebilir teknolojilerin toplamından daha fazla elektrik üretmekte ve 2030'lara kadar dünyanın en büyük yenilenebilir elektrik üretimi kaynağı olarak kalması beklenmektedir. Bu güç sisteminin karbondan arınmada ve sistem esnekliğinin geliştirilmesinde kritik bir rol oynamaya devam edeceği öngörülmektedir (IEA, 2023).

Hidroelektrik kullanımının avantajlarından bazıları şunlardır (Kaygusuz, 2019: 1080):

- Temiz bir yakıt kaynağıdır; bu nedenle havayı kirliliğine neden olmamaktadır.
- Yerli bir enerji kaynağıdır ve her devletin uluslararası yakıt kaynaklarına bağımlı olmadan kendi enerjisini üretmesine olanak tanır.
- Hidroelektrik yoluyla üretilen enerji, güneş tarafından yönlendirilen su döngüsüne dayanmaktadır ve bu özellik, yenilenebilir bir güç kaynağı haline dönüşmesini sağlayarak, daha güvenilir ve uygun fiyatlı bir kaynağın elde edilmesine olanak sağlamaktadır.

Türkiye'nin, 2000'li yılların başından bugüne hidroelektrik üretimini artırmaya çalıştığı gözlenmiştir. Son 20 yılda en çok 2019 yılında hidroelektrik üretimi gerçekleşmiştir. Bu durum Şekil 3'te görülmektedir.

Şekil 3: 2000-2022 Yılları Arasında Türkiye'de Hidroelektrik Üretimi (Teravatt-Saat Cinsinden)

Kaynak: Statista (2023)

Sonuç

Çalışma, Türkiye'nin yenilenebilir enerji kullanımına ekonomik ve siyasi bakış açısı sunarak, literatürdeki diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Türkiye coğrafi konumu nedeniyle yenilenebilir enerji üretme konusunda önemli bir potansiyele sahiptir. Son yıllarda temiz enerji üretimi göz önüne alındığında Türkiye'nin çevresel sürdürülebilirliği ön planda tuttuğunu söylemek mümkündür. Türkiye için yenilenebilir enerji kapasitesindeki artış, çevresel sürdürülebilirliğin yanı sıra ekonomik anlama istihdam, büyüme, dışa bağımlılığın azaltılması gibi pek çok fayda sağlarken, siyasi anlamda da Türkiye'nin önemini ve konumunu güçlendirmektedir.

Türkiye'nin enerji stratejisinin en önemli bileşenlerinden biri olan yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelimin hız kazanması enerjide dışa bağımlılığı azaltması bakımından enerji arz güvenliğini artıran en önemli faktörlerden biridir. Türkiye'nin yenilenebilir enerji stratejisi doğrultusunda enerjide dışa bağımlılığın azaltılması, uluslararası siyasal ve ekonomik koşullara bağlı olarak biçimlenen beklenmedik fiyat artışlarından veya tedarik zincirindeki aksaklıklardan kaynaklanan problemleri minimum seviyeye indirecektir. Yenilenebilir enerjiye yönelimin artması devletler arasındaki ithalat bağımlılığı ilişkisini

minimize ettiğinden dolayı Türkiye'nin bu stratejisi doğal gaz ve petrol ithal ettiği devletler ile olan diplomatik ilişkilerindeki politik pozisyonunun da güçlenmesini sağlayacaktır.

Diğer yandan, yenilenebilir enerji üretimi ve dağıtımının genişletilmesi istihdam fırsatları yaratmakta ve gayri safi yurtiçi hasıladaki büyümeye katkıda bulunmaktadır. Petrol ve doğal gazın üretimi ve kullanımından kaynaklanan hava kirliliği, iklim değişikliği, ekosistemin bozulması, su kaynaklarının kirlenmesi gibi gelişmeler gıda üretimi ve sağlık gibi konularda olumsuz etkiler yaratabilmektedir. Yenilenebilir enerjinin çevre dostu olması ise bu tür olumsuzlukların önlenmesi ve bertaraf edilmesi bakımından önemli fırsatlar sunmaktadır.

İklim değişikliği başta olmak üzere çevresel felaketlerin önüne geçilebilmesi bakımından yenilenebilir enerjiye yönelimi teşvik edici nitelikteki çeşitli uluslararası düzenlemelere dahil olmanın ulus-aşırı boyutta teknolojik ve finansal bağlantıları güçlendirme ve uluslararası entegrasyon projelerine dahil olma yönünde aşama kaydetme konusunda katkı sağlaması açısından avantajları da bulunmaktadır. Nitekim birtakım ortak prensiplere ve standartlara dayalı uluslararası toplum içerisinde konumlanabilme çabalarının bir parçası olarak Avrupa Birliği'ne aday statüsünde bulunan Türkiye'nin yeşil ve dögüsel bir ekonomiye yönelme çabasının, bu tür uluslararası entegrasyon projelerine dahil olabilmesine katkı sağlaması bakımından avantajlı bir tutum olduğu belirtilebilir. Bu kapsamda Türkiye'nin alacağı önlemler ve sürdürülebilirlik kapsamında atmış olduğu adımlar giderek daha önemli hale gelmektedir.

KAYNAKÇA

- Ayla, D. ve Altıntaş, D. (2021), "Kyoto Protokolü Kapsamında CO2 Emisyonu ve Türkiye Üzerine Bir Olasılık Tahmini", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(1): 478-496.
- Balat, H. (2005), "Solar Energy Potential in Turkey", *Energy Exploration & Exploitation*, 23(1): 61-69.

- Binboğa, G. (2017), "Sürdürülebilirlik Kapsamında Kyoto Protokolü Esneklik Mekanizmaları ve Türkiye'nin Durumunun İncelenmesi", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(4): 207-238.
- Brown, H. (2023), "Antalya goes solar: How this Turkish city is transforming its energy supply",
<https://www.euronews.com/green/2023/01/05/antalya-goes-solar-how-this-turkish-city-is-transforming-its-energy-supply>
(Erişim Tarihi: 17.11.2023).
- Climate Justice Alliance (2023), "What is Energy Democracy?",
<https://climatejusticealliance.org/workgroup/energy-democracy/>
(Erişim Tarihi: 20.11.2023).
- Çelik, S. (2020), "Günümüzde Türkiye'nin Jeopolitik Konumu",
Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 13(74): 201-210.
- Dağdemir, Ö. (2015), "Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi ve Ekonomik Büyüme: İklim Değişikliği Politikasının Türkiye İmalat Sanayii Üzerindeki Olası Etkileri", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 60(2): 49-70.
- Dışkaya, S. K. (2017), "Türkiye'nin Enerji Güvenliğinde Yenilenebilir Enerji Etkisinin Politik Ekonomi Perspektifi", *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 5(2): 129-150.
- Dinç, D. T. ve Akdoğan, E. C. (2019), "Renewable Energy Production, Energy Consumption and Sustainable Economic Growth in Turkey: A VECM Approach", *Sustainability*, 11(1273): 1-14.
- Doğan M. ve Doğan, Ö. S. (2022), "Türkiye'nin Jeopolitiği", *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 5(2): 320-339.
- Duru, B. (2001), "Viyana'dan Kyoto'ya İklim Değişikliği Serüveni", *Mülkiye*, XXV (230): 301-333.
- Enerji Atlası (2021), "Hidroelektrik Santralleri",
<https://www.enerjiatlası.com/hidroelektrik/> (Erişim Tarihi: 17.11.2023).

- IEA (2023), "Hydroelectricity", <https://www.iea.org/energy-system/renewables/hydroelectricity> (Erişim Tarihi: 25.11.2023).
- Johnston, M. (2022), "Solar Energy: Benefits and Drawbacks", <https://www.investopedia.com/articles/investing/053015/pros-and-cons-solar-energy.asp> (Erişim Tarihi: 10.01.2024).
- Kalehsar, O. S. (2019), "Energy Insecurity in Turkey", ADBI Working Paper Series, No. 1058, Asian Development Bank Institute.
- Kavaz, İ. (2022), *Türkiye'nin Enerjisi: Politikalar ve Stratejiler*, SETA, İstanbul.
- Kaygusuz, K. (2019), "Potential and Utilization of Hydroelectric Energy in Turkey", *Journal of Engineering Research and Applied Science*, 8(1): 1077-1086.
- Köktürk, G., ve Tokuç, A. (2017), "Vision for wind energy with a smart grid in Izmir", *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, (73): 332-345.
- Ministry of Foreign Affairs of Denmark (2021), "Wind Energy Market in Turkey", https://www.energyexport.dk/app/uploads/2021/05/TC-Turkey-Wind-Services_20211159.pdf (Erişim Tarihi: 25.11.2023).
- Nester, J. (2015), "Going green: The history of re"new"able energy", IOWA State University, <https://intrans.iastate.edu/news/going-green-the-history-of-renewable-energy/> (Erişim Tarihi: 22.11.2023).
- Öner, Ş. (2023), "İklim Değişikliği Sorununun Uluslararası Gelişmeler Eşliğinde Türkiye'nin Politika ve Kurumlarına Yansıması", *Ombudsman Akademik*, (18): 13-47.
- Özev, M. H. (2017), *Küresel Denklemden Türkiye'nin Enerji Güvenliği*, SETA, İstanbul.
- Popkova, E. G. ve Sergi, B. S. (2020), *Scientific and Technical Revolution: Yesterday, Today and Tomorrow*, Springer, Cham.
- REN21, (2023), "What is renewable energy?", <https://www.ren21.net/why-is-renewable-energy-important/> (Erişim Tarihi: 13.11.2023).

- Secheer, H. (1995), "Solar Energy's Economic and Social Benefits", *Solar Energy Materials and Solar Cells*, (38): 555-568.
- Solangi, K. H., Islam M. R., Saidur R., Rahim N. A., Fayaz H. (2011), "A Review on Global Solar Energy Policy", *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, (15): 2149-2163.
- Statista (2023), "Hydroelectricity Generation in Turkey from 2000 to 2022", <https://www.statista.com/statistics/893633/hydro-energy-generation-turkey/> (Erişim Tarihi: 16.11.2023).
- Teimourzadeh, S., Poyrazoğlu, G., Tör, O. B. (2021), "Türkiye'de Yenilenebilir Enerjiyle Enerji Arzının Güvence Altına Alınması ve Cari Açığın Dengelenmesi: Elektrik Sektörünü Karbonsuzlaştırmanın Yan Faydaları", COBENEFITS Raporu, İstanbul Politikalar Merkezi.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı (2022), "Avrupa Birliği ile Çevre Alanında İlişkiler", <https://www.mfa.gov.tr/avrupa-birligi-ile-cevre-alaninda-iliskiler.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 15.01.2024).
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı (2022), "BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi", <https://www.mfa.gov.tr/bm-iklim-degisikligi-cerceve-sozlesmesi.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 15.01.2024).
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı (2022), "Paris Anlaşması", <https://www.mfa.gov.tr/paris-anlasmasi.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 16.01.2024).
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı (2022), "Türkiye'nin Uluslararası Enerji Stratejisi", https://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-enerji-stratejisi.tr.mfa (Erişim Tarihi: 16.01.2024).
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı (2022), "Viyana Sözleşmesi ve Montreal Protokolü", <https://www.mfa.gov.tr/viyana-sozlesmesi-ve-montreal-protokolu.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 16.01.2024).
- U.S. Department of Energy (2015), "Energy Efficiency & Renewable Energy: Wind Energy Benefits", <https://www.nrel.gov/docs/fy15osti/62823.pdf> (Erişim Tarihi: 25.11.2023).

Walton, B. (2015), "A Brief History of Solar Energy",
<https://www.solarunitedneighbors.org/news/brief-history-solar-energy-2/> (Erişim Tarihi: 14.11.2023).

Wind Europe (2021), "Türkiye Reaches 10 GW Wind Energy Milestone",
<https://windeurope.org/newsroom/news/turkey-reaches-10-gw-wind-energy-milestone/> (Erişim Tarihi: 12.12.2023).

CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRK EDEBİYATINDA MİLLİ EDEBİYAT ANLAYIŞININ İZLERİ: ADI MEMLEKET OLAN EDEBİYAT

Hacer GÜLŞEN*

Memleket edebiyatı, İstanbul'dan Anadolu'ya doğru kapılarını açan konusu memleket olan bir edebiyat anlayışının adıdır. Makalemizin konusunu teşkil eden dönem 1923-1940 yılları arasındadır. Mustafa Kemal'in Cumhuriyeti ilan ederek yenilikleri gerçekleştirdiği bu dönemde, milliyetçi duygu ve düşünceler önem taşır. Adı memleket olan bu dönemin edebiyat anlayışında da millî bir edebiyat anlayışı dikkat çeker.

Bilindiği gibi Cumhuriyet halk demektir. Cumhuriyet halkın kendi kendisini yönetmesi anlayışına dayanır. Gerçi Osmanlı döneminde aydınlar, Cumhuriyet'in ne olduğuyla ilgili yazılar yazmış bu konuda bilgiler vermiştir. Ancak bir yönetim biçimi olarak uygulanması birbiri ardınca gelen felaketlerden sonra gerçekleşir. Böylece halkın söz ve yetki sahibi olarak yönetime katılması sağlanır. Cumhuriyetin dayandığı kavram milliyetçiliktir. Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatı diğer dönemlerden daha sistematik, gerçekçi bir edebiyat anlayışındır ve kahramanı Mustafa Kemal Atatürk'tür. Bu döneme hâkim olan düşünce akımı ve diğer düşünce akımları hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır.

'19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi'nde A. Hamdi Tanpınar'ın Tanzimat İdeolojileri başlığı altında ele aldığı Düşünce akımları aslında 1856 İslahat Fermanının sonuçlarını karşılamak amacıyla ortaya çıkar

* Doç. Dr., İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler
Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, E-posta: hgulsen@gelisim.edu.tr
ORCID: 0000-0003-2470-5227

(Tanpınar, 1956:122-124). Bir çeşit imparatorluğu kurtarma reçeteleri olan Osmanlıcılık, Medeniyetçilik, İslamcılık, Türkçülük düşünce akımları önemli bir değer taşır. Devrin şartlarına göre bu düşünce akımlarından biri veya ikisi ön plana çıkarken diğerleri de varlığını muhafaza eder.

İlk dönemlerde Osman oğullarının bayrağı altında din, dil, ırk farkı gözetmeden toplanmış milletlerden oluşan bir heyet ideolojisi görünümündeki Osmanlıcılık ideolojisi ön plandadır. Yanında ise Avrupa'nın Panslavist yaklaşımına tepki olarak ortaya çıkan Panislamizm yer almaktadır. Türkçülük akımı sadece teoride kalan henüz fiiliyata geçmemiş bir görünüştedir. İlk dönemde Ahmet Mithat Efendi, Ahmet Vefik Paşa gibi bazı isimlerin yazı ve makalelerinde üzerinde durduğu Türkçülük daha sonra tek düşünce akımı haline gelecektir. 1897 Osmanlı-Yunan savaşı dolayısıyla Mehmet Emin (Yurdakul) tarafından yazılan 'Cenge Giderken' adlı şiirde Türk milleti ilk defa kendi kendisini idrak etmiş olur:

“Ben bir Türküm; dinim. Cinsim uludur;

Sinem, özüm ateş ile doludur.

İnsan olan vatanının kuludur.

Türk evladı evde durmaz giderim.”

Böylece aydınlar, kendine dönmüş ve kendinden başka bir yol olmadığını farkına varmıştır. Çünkü özellikle 1911 Trablusgarp savaşı, 1912 Balkan savaşlarıyla başlayan dönemde toprak kayıpları en son haddine erişecek ve 1915 yılında düşman birlikleri Çanakkale'ye kadar gelerek oradan işgale hazırlanacaklardır. Çanakkale geçilmezi yazdıracak olan nice vatansever Türk evladı canları pahasına bu zaferi elde edecektir.

Milli Edebiyat anlayışı özellikle 1911 yılında Selânik'te bir edebi hareket olan Genç Kalemler dergisi etrafında toplanan başta Ömer Seyfettin gibi gençlerle başlar: “Aynı zamanda siyasî ve sosyal karaktere de sahip olan bu hareket, Mehmet Emin'in 1897'lerde başlattığı Millî Edebiyata ivme kazandırır. Yeni Lisan davasını başlatıp yürüten Genç Kalemlerin, yayın hayatını tamamlamasından sonra İstanbul'a gelen ve

Türk Yurdu etrafında toplanan kadro, bu defa Türk dili, Türk tarihi ve Türk hayatı ile ilgili düşünce ve görüşlerini bu dergi vasıtasıyla yaymaya çalışır. Yeni Lisan tartışmalarının adından da anlaşılacağı gibi daha çok dil münakaşaları olduğu görülmektedir. (Öksüz, 1995:113-131) Ancak bu dil tartışması yeni bir edebiyatın da ancak yeni bir dille olabileceğinin altını çizmektedir. Meşrutiyetle birlikte edebiyatta millî kaynaklara dönüş fikri, yayın sahasında kendini kuvvetle göstermeye başlar. Bu edebî hareket, nesir ve nazımda yabancı terkiplerden kurtulmuş Türkçe ile yazmak, aruzu bırakıp hece ölçüsünü kullanmak ve kendi hayatımızın duygularını, arzularını, manzaralarını konu yapmak davalarını güder. Bu gayelerinden ötürüdür ki, yayın hayatımızda bu hareket Millî Edebiyat cereyanı diye isimlendirilir. Bu edebiyatın mensupları Türk milletinin geleceğini millî birlik ve imanda bularak, canla başla millî bir edebiyat yolunda birleşmiş ve millî kurtuluşun ancak, millî bir gayretle mümkün olacağına inanmışlardır. (Köprülü, 1926:7) Zira Cumhuriyet dönemine geldiğimizde bir önceki dönemin hassasiyeti ve edebiyat anlayışı değerini hâlâ korumaktadır. Cumhuriyet döneminin hassasiyeti millî heyecandır. Bu heyecan hayatı etkiler. Bu dönem edebiyatının özellikle de şiir türünün beslendiği kaynaklar Batı şiiri, Klasik dönem şiirimiz ve Halk şiirimizdir: “1923'ten sonra kronolojik olarak 1923-1940, 1940-1960, 1960 ve sonrası kendi içlerinde de farklılık gösterir. Bu kronoloji siyasi tarihimiz açısından da önemlidir. 1923-1938 (1940) yeni Türk devletinin kurulması, eskinin tasfiyesi, 1940-1960 tek partiden çoğulcu demokrasiye geçişin buhranları; 1960 sonrası ise demokrasi kavramı tartışmaları ön plandadır (Enginün, 2007:27).” Bu tarihten sonra milliyetçilik üzerine farklı değerlendirmeler yapılacaktır.

Cumhuriyet Dönemi Türk edebiyatının özellikle 1923-1940 yılına kadar süren kahraman olarak Mustafa Kemal Atatürk'ün etkisinin hâkim olduğu ilk döneminde, bir önceki dönemin Millî Edebiyat anlayışının devam ettiği görülür. Yalnız adı değişmiş Memleket Edebiyatı adını almıştır: “Cumhuriyet devri şiirinin bu önemli akımı ilk örneklerini II. Meşrutiyet'ten sonra vermeye başlamıştır memleket kurtarılmıştır. Artık Anadolu coğrafyası ve ülkenin kalkınması ön plandadır. Bunu da yapacak olan ülkenin kurtarıcılarıdır. Şairlerin çoğu Anadolu halk şairlerinin yolundan giderek yeni bir şiir yaratmaya çalışırlar. Yıllardır devam eden

aruz-hece tartışmaları da Yahya Kemal'in etkisine rağmen hecenin mutlak hâkimiyetiyle sonuçlanmıştır. Bu kümeye giren şiirlerde;

- a. Konu memlekettir.
- b. Şekil, halk şiiri şekilleridir, vezin hecedir.
- c. Dil sadedir, halk dili, mahallî söyleyişler, hattâ argo şiire girer.
- d. Ton, hitabete kaçır.
- e. İşlenen konulara uygun olarak gurur, iyimserlik ve irade ön plandadır.
- f. Lirikten çok didaktiktir. (Enginün, 2007:39)

Bu dönemde Milliyetçi duygu ve düşünceler önem taşır. Anadolu hastalıkların şifa bulduğu bir yer olarak dikkat çeker. İmarına ayrı bir önem verilir. Anadolu ve Anadolu insanı ele alınır. Destansı ruh başta şiir olmak üzere diğer bütün türlerde de hissedilir. Bu dönem edebiyatının ortak anlayışı realist bir yaklaşımdır.

Memleket Edebiyatı anlayışının bir beyannameesi gibi kabul edebileceğimiz şiir, Faruk Nafiz'in "Sanat" adlı şiiridir:

"Başka sanat bilmeyiz karşımızda dururken
Yazılmamış bir destan gibi Anadolu'muz
Arkadaş, biz bu yolda türküler tuttururken
Sana uğurlar olsun... Ayrılıyor yolumuz"

Türk aydınının Anadolu'yu anlamak konusundaki yaklaşımını biz ve sen şahıs zamirleriyle ikiye ayırarak anlatan şair, Anadolu'ya yönelmiş bir sanat anlayışının olması gerektiğinin altını çizer. Memleket Edebiyatının edebiyat anlayışı yani bizim anlayışımızın önemi vurgulanırken ayrıca destan, türkü gibi türler de ön plana çıkar.

Milli Edebiyat anlayışının Cumhuriyet döneminde adı diyebileceğimiz Memleket edebiyatı, 1923 tarihinden 1940 yılına kadar etkisini koruyacaktır. Özellikle şiir türü başta olmak üzere diğer türlerde de bu anlayışın izlerini bulmak mümkün olacaktır.

Sonuç

Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatının özellikle 1923-1940 yılları arasında etkili olan anlayışı, Memleket edebiyatı olarak adlandırdığımız

edebiyat anlayışıdır. Memleket Edebiyatı, Millî edebiyat anlayışının bir devamıdır.

Cumhuriyetin ilanından sonra Anadolu'yu yeniden imar etme ve bunu millî bir ruhla yapma anlayışının vücut bulmuş bir şeklidir. Memleket edebiyatında Anadolu merkezdir. Dil sade ve anlaşılır, edebi ürünler yerli ve bize ait olan ürünlerdir. Bu anlayışın poetikasını Faruk Nafiz'in Sanat adlı şiirinde bulmamız mümkündür.

Bu dönemde özellikle lirik söyleyişin en güzel örnekleri verilmiştir. Çok uzun bir süre devam eden hece ve aruz tartışmalarına son nokta da bu dönemde konmuştur.

KAYNAKÇA

Enginün, İ. (2007). *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Köprülü, M. F. (1926). *Bugünkü Edebiyat*. İstanbul.

Öksüz, Y. Z. (1995). "Yeni Lisan Tartışmaları", *Türkçenin Sadeleşme Tarihi Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi*, Ankara.

Tanpınar, A. H. (1956). *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul.

ATATÜRK ÖNDERLİĞİNDEKİ TÜRKİYE CUMHURİYETİ DEVRİMLERİNİN İRAN'A YÖNELİK ETKİLERİ

Raheb MOHAMMADI GHANBARLOU*

Giriş

20. yüzyıl çoğu bilim insanları tarafından doğu ülkeleri için toplumsal ve siyasal değişmelerin hızlı yaşandığı bir çağ olarak kabul edilmiştir. Batının gelişmişliğini hayranlıkla seyreden doğu ülkeleri bu değişimleri ve dönüşümleri kendi ülkelerinde gerçekleştirme merakını açıkça dile getirerek geri kalmışlıklarını bariz bir şekilde ifade etmekten kaçınmamışlardır. Bir dünya İmparatorluğu olan Osmanlı ve doğusunda bulunan İran da 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı karşısında geri kalmışlığı gidermek uğrunda o güne kadar eşi benzeri görülmemiş ciddi reformlara başvurmuştur. Fakat 20. yüzyılın başındaki gelişmeler özellikle Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra gelişen olaylar modernleşme girişimlerini kapsam ve hız bakımından ayrı boyutlara taşımıştır. Bu çalışma boyunca Atatürk önderliğinde gerçekleşen reformları ve İran modernleşmesine etkileri, modernleşme olgusu çerçevesinde açıklanmaya çalışılmıştır.

Rıza Şah Pehlevi İran'da ve Mustafa Kemal Atatürk de Türkiye'de neredeyse aynı anda iktidara gelmiştir. Her iki lider modernleşme projesini aşağı yukarı aynı modernite anlayışından yola çıkarak başlattığı gibi iki ülke de sosyo-tarihsel açıdan pek çok benzerliğe sahip nitelikte olmuştur. Ancak İran ve Türkiye'deki modernleşme sürecinin kaderi farklı bir yol izlemiştir. Atatürk ve Rıza Şah 20. yüzyılın başlarında Türkiye ve İran'ın modernleşme liderleri olarak bilinmektedir. Bu iki

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, E-posta: rmohammadi@gelisim.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3606-3524

lider İran ve Türkiye için benzer bir gelecek vaat ediyorlardı fakat onların çabaları sonucunda iki farklı ülke ortaya çıkmıştır. Bu süreci iyi analiz etmek her iki ülkenin hem bu gününe hem de geleceğine yönelik adımlarının belirlenmesinde önemli kılavuzluk yapma açısında dikkate değerdir.

Atatürk önderliğinde kurulan modern Türkiye Cumhuriyeti'nin en temel karakteristiği laik olmasıydı. Bu sistemde devlet işleri ile din işleri birbirinden tamamen ayrılıyordu. Bin yıla yakın İslam'ın önderliğini ve egemenliğini yaptıktan sonra Türk milletinin Atatürk liderliğinde kurduğu bu modern ve laik cumhuriyetin yankıları İslam ülkelerinde ve özellikle İran'da büyük olmuştur. Atatürk'ün Türkiye'de yaptıklarını büyük hayranlıkla takip eden İran Şah'ı İran'da tıpkı Türkiye'de olduğu gibi milleti ilerletecek devrimler yapmak ümidiyle yola koyulmuştur (Saray, 2019: 113). Fakat bu girişimler iki ülkenin toplumsal tarihsel gerçekleriyle yüzleşince farklı tablolar ortaya çıkmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin geride bıraktığı 100 yıllık deneyiminin İran devleti ve toplumuna yönelik toplumsal, kültürel ve siyasal etkileri farklı iç ve dış yazarlar tarafından ele alınmış ve çalışma konusu olmuştur. Çalışmalar bazı açılardan birbirine karşı farklılıklar gösterebilir de sonuç itibarıyla İran'ın Türkiye Cumhuriyeti devriminden büyük oranda etkilendiği konusunda genel bir kanaat oluşmuştur. Bu çalışmada yöntem olarak nitel bir yol izlenmiştir. Konuyla ilgili İran'da ve Türkiye'de yayınlanan kitap ve makale çalışmalarına (yazılı dokümanlara) başvurularak cumhuriyet ve değerlerinin İran'daki izlenimine yönelik veriler toplanmıştır. Çalışmada temel sorulardan biri "Atatürk'ün kültürel, siyasi ve toplumsal politikalarının İran üzerinde ne gibi etkilerinin olduğu" sorusudur. Türkiye'de Atatürk ve İran'da Rıza Şah 20. Yüzyılın başında iki ülkenin birinci dereceden siyasal aktörleri oldukları için iki liderin değişim politikaları üzerinden karşılaştırmalar yapılmıştır. Bu doğrultuda cumhuriyet rejimine geçiş sürecinin iki ülkede nasıl işlediği, bir toplumsal olgu olarak ne getirip ne götürdüğü modernleşme düşünürlerinin değerlendirilmesi ışığında ele alınmıştır. Konuyu daha iyi kavrayabilmek bakımından önce kuramsal gelişmeler yer verilmiş daha sonra benzerlikler ve farklılıklar çerçevesinde temalar oluşturulmuştur.

Kuramsal Boyut

Modernliğin yeni bir dönemin başlangıcı anlamına geldiği açıdan herkes tarafından kabul görmüş bir gerçektir. Modernlik olarak isimlendirilen bu dönem rasyonel düşüncenin gücüyle tecelli eder. Bu güç sübjektif kişinin doğanın, tarihin ve kendinin fail olma egemenliğine sebep olmuştur. Dolayısıyla Batı modernliği rasyonalitenin iki yönünü; araçsal rasyonalite ve eleştirel rasyonalite birbirine bağlamakla var olmuştur. Araçsal rasyonalite teknolojinin ortaya açarken eleştirel akıl günümüzde tüm modern arayışların kaynağı olmuştur (Jahanbaglou, 1999: 12-15). Modernleşme bir toplumda çeşitli alanlarda değişimlere yol açarken, sosyal sorunların farklı gruplar arasında, değişime karşı direnme ve başkaldırı hareketleriyle birlikte bozulma ve düzensizliğini de zorunlu olarak beraberinde getirmektedir. Bu ifadeye göre bozulma ve düzensizlik modernleşmenin temel bir unsuru oluşturmaktadır. Dolayısıyla modern toplumlar ve modernleşme çabalarına giren toplumları göz önüne almak zorundadır (Mohammadi Ghanbarlou, 2023: 28).

Gelişmiş Batı toplumlarında modernlik düşüncesi, içsel bir modernleşme yaklaşımıyla büsbütün birbirine karışır durumdadır. Bu fikir, aydınlanmış despotun, halk devriminin ya da yönetici bir grubun eserinden ziyade, bizzat rasyonalitenin, dolayısıyla da eğitim, bilim ve teknolojinin eseri sayılmaktadır. Batı yaşadığı modernliği bir devrim niteliğinde varsaymıştır. Modernlik taraftarları; ne tarihin, ne toplumun, ne de bireysel hayatın içinde var olduğu yönleriyle insanın önünde diz çökmesi gereken yüce bir varlığın iradesine tabi olduğunu söylerler. Birey, sadece doğal kurallara tabidir. Modernlik ruhu, dine karşı verdiği mücadeleyle kendini tanımlamıştır. Kutsal olan her şeyin parçalanışı, tüm sosyal düzen biçimleri gibi dinsel düzeni de bozar ve bir evren doğumun içine kapatılmış olan bilimsel bilgiyi özgürleştirdiği gibi dinde vücut bulan özneyi de özgürleştirir. Modern düşüncenin en önemli anlatılarından biri de, insanı Tanrıların büyüdü dünyasından, büyüdü bozulmuş fakat bilinebilen dünyasına götüren dünyevileştirmeye işaret etmesidir (Touraine, 1994: 259).

Modernleşmenin etkilediği alanlardan biri de siyasallık olmuştur. Siyasal modernleşme özellikle batı dışı toplumlar için yeni bir yönetim

anlayışı ve tarzı demektir. Burada diğer alanlarda yaşandığı gibi gelenek ve modernlik karşı karşıya gelmektedir. Modernizasyon durup dururken meydana gelecek bir süreç olmaktan ziyade belki birtakım uyarıcı gelişmeler eşliğinde gerçekleşebilmektedir. İran'ın 19. yüzyılda Rusya'ya karşı aldığı yenilgi, Osmanlı Devleti'nin ise 18. yüzyılda Avusturya ve Rusya'ya karşı aldığı yenilgi bunun açık örnekleridir. Bu uyarıcılara yanıt olarak, siyasi liderlik sisteminde değişiklik talep eden bir grup oluşmakta ve bu doğrultuda sıklıkla mevcut kurumların işleyişinin güçlendirilmesi ve değiştirilmesi (savunma modernizasyonu) yönünde reformlar meydana gelmektedir. 19. yüzyılda Kaçar ve Osmanlı hükümetlerinin reformları bu türdendir. Nispeten uzun reform hareketleri turlarından sonra, çoğunlukla devrimci bir değişim sırasında, modern öncesi liderlikten, kapsamlı bir modernleşmeyi gerçekleştirmek için gerekli irade ve yeteneğe sahip modern ve biçimlendirilmiş liderliğe bir güç aktarımı gerçekleşir (Mohammadi Ghanbarlou, 2023: 32-34).

Meşrutiyet devriminden İran'da Rıza Şah'ın tahta çıkışına kadar (1925-1906) ve Jön Türk Devrimi'nden Atatürk'ün Türkiye'deki cumhurbaşkanlığına kadar (1908-1923) geçen süre bir geçiş dönemine işaret etmektedir. Ardından yeni liderlikle birlikte ekonomik, teknolojik, bürokratik ve toplumsal anlamda kapsamlı değişimler yaşanmıştır. Bu değişimler sonucunda yavaş yavaş yeni kurumlar oluşmakta ve toplumsal sistemin yapısı dönüşmekte, bu da çeşitli krizlere yol açmaktadır. Bu krizlerin çözülmesi, çeşitli sosyal kurumlarda, özellikle de devlette daha fazla değişiklik yapılmasıyla ilişkilidir ve sonuçta toplumu, teşvik uygulanmadan önceki seviyeden farklı niteliksel bir seviyeye yerleştirir; Aksi takdirde modernizasyon süreci kesintiye uğrayacaktır. Müttefiklerin İran seferi ve İslam devrimi sonrasında hükümetin düşmesi ve siyasi sistemin çökmesi ile bir kopuş yaşandı. Ancak bu iki durumdan sonraki koşullar aynı olmayıp, bunu teorik bir model halinde ele almak bu makalenin kapsamı dışındadır. Bu nedenle, aksama sonrası durumu genel olarak "geçiş dönemi" olarak adlandırıyoruz. Ancak tarihsel olarak modernleşme sürecinin kalıcı olarak durdurulamayacağını, her kopuştan ve geçiş döneminin ardından modernleşmenin liderlerinden oluşan öncü bir kadronun oluşacağı bilinmektedir. Bu modelin nedensel olmaktan çok tanımlayıcı olduğunu ve onu daha çok modernleşme sürecini

yorumlamak için kullandığımızı vurgulamamız gerekmektedir. (Entekhabi, 1993: 36-37).

Siyaset sosyolojisinde elit kavramı ve teorileri yönetim anlayışı açısından çok önemli ve açıklayıcı bir terminolojidir. Bu teori özellikle batı dışı toplumların yukarıdan elit kadrolar eliyle ülkeyi modernleştirmeye veya ilerletmeye yönelik girişimlerini yorumlarken anahtar rol oynamaktadır. Raket'e göre (2008: 33) klasik elitizm düşünürleri demokrasinin ulaşılmaz bir efsane olduğunu ve iktidarın yalnızca küçük bir elit grup tarafından ele geçirildiğini göstermeye çalışmıştır. Pareto Zihin ve Toplum (1935) adlı kitabında, elitlerin kendi uzmanlık alanlarında üstün bileşenlere sahip küçük bir grup insan olduğunu savunmuştur. Pareto seçkinleri yönetenler ve yönetilenler olmak üzere iki gruba ayırır. Pareto, değişim mekanizmasını analiz etmek için elitlerin rotasyonu kavramını kullanır ancak yönetici elitler ile yönetici olmayan elitler arasına net bir sınır çizmez. Machiavelli'nin Prens adlı eserinde psikolojik kavramlarını kullanan Pareto, elitlerin muhafazakârlık ve değişim olmak üzere iki grupsal özelliğe sahip olduğunu düşünmektedir. Birinci gruba tilki, ikinci gruba ise aslan adını verir. Pareto'ya göre iktidar pozisyonunun devamlılığı her iki özelliğin dengeli birleşimine bağlıdır ve bu denge bozulursa yönetici elitlerin yerini yönetici olmayan seçkinler alacaktır.

Mosca, elitlerle kitleler arasına net bir çizgi çeken ilk kişiydi. Yönetici sınıf (1939) adlı kitabında toplumu yöneten ve yönetilen sınıfa ayırmıştır. Egemen sınıf her zaman hükmedilen sınıftan daha azdır. Ona göre yönetici sınıf daha örgütlü, üstün bileşenlere sahip ve toplumda nüfuzu daha fazla, dolayısıyla örgütlü ama küçük bir elit grup iradesini çoğunluğa dayatmaktadır. Weber'den sonra elitizm teorisyenlerinin dikkati sınıftan başlayarak bireyin sosyal konumu, iş pozisyonu, sosyo-ekonomik geçmişi gibi kavramlara çevrilmiş ve kavramın tanımında prestij, gelir, eğitim gibi kavramlar dikkate alınmıştır. Weber analizinde otoriteyi seçkinlerin konumunun anlaşılabilir olduğu şekilde geleneksel, karizmatik ve rasyonel-yasal olmak üzere üç türe ayırır.

Bu toplumlarda gelenek ve modernlik arasındaki çatışma, elitlerin bir rol oynaması konusunda fazladan baskı oluşturmakta ve onların konumlarını sanayileşmiş ülkelerin elitlerinden farklılaştırmaktadır.

Butamore, az gelişmiş ülkelerde, ülkelerinin kalkınmasının gidişatını belirlemede ilk sözü söyleyen siyasi elitlerin bulunduğu inanmaktadır. Bu ülkelerin siyasi elitlerinin bileşimindeki değişikliklerin çoğu zaman toplumun tamamındaki geniş sosyal ve siyasi değişimlerin bir yansıması olduğu düşünülmektedir (Bottomore, 1992: 109).

Brington Moore tarihsel inceleme ve karşılaştırmasında modernleşmeyi sağlamanın üç yolundan bahseder: Demokratik modernleşme yöntemi Amerika, İngiltere ve Fransa ülkelerinde yaşanan ilk modernleşme deneyimidir. Komünist veya totaliter modernleşme yöntemi Çin ve Rusya'da ortaya çıkmıştır. Modernizasyon ve devrim yöntemi Japonya ve Almanya'da yukarıdan tanıtıldı (Moor 31: 28). Atatürk ve Rıza Şah'ın benimsediği yöntem esas olarak Atatizm olarak bilinmektedir. Atatizm, yukarıdan yenilenmenin meşhur türlerinden biridir. Atatizm, kalkınmanın ve sanayinin öncüsü ve rehberi olan devletin müdahalesi olarak tanımlanmıştır (Aktan, 1999).

Ward ve Rustow'a göre toplumsal sistemde değişimin ortaya çıkması, çoğu zaman önceden var olan yapı ve kurumların tepkisi şeklinde görülen krizleri de beraberinde getirir. Onlar modernleşme sürecini aksatma, hatta kırılma yaratma potansiyeli taşıyan bu krizleri iki grupta toplamışlardır; Birinci grup, modern elitlerin üzerinde kontrol sahibi olmadığı önceden var olan faktörler ve nitelikler, örneğin: modernleşme için bir teşvik olarak dış uyananlarla baş etme dönemini ifade eder. İkinci grup, modernleşmenin elitlerinin ve liderlerinin manipüle edip kontrol edebildiği sorunlar ve krizlerdir; bunlar arasında şunlar yer alır: modernleşmenin hedeflerine ulaşmak için geleneksel kurumları kullanma yeteneği, kimlik krizi (ulus-devlet kavramı etrafında ulusal kimliğin oluşması), güvenlik krizi (gelişmiş ülkelerin sürekli etki ve güç seviyesi tehlikesi), ekonomik kalkınma krizi (ekonomik ve politik kalkınmadaki denge ile ilgili sorunlar ve ekonomik altyapılarda ciddi reformlara dikkat edilmesi), meşruiyet krizi (siyasi liderlerin ilişkileri ve halk arasındaki etkileri) mi yoksa siyasi katılım krizi ve genel olarak siyasi sistemle halk arasındaki ilişkilere dayalı sorunlar.

Medeniyet alanlarının birbirleriyle temasa geçmesi ve modernleşme paradigmasının marjinal ülkelere getirilmesi veya dayatılması ve ekonomik modernleşmenin başlamasıyla aynı zamanda birçok

geleneksel yapının yeni ilişkilere uyum sağlaması gerekiyordu. Toplumsal kurumların iç içe geçmesi ve uyum sağlaması nedeniyle ekonomik alandaki değişim kaçınılmaz olarak diğer alanlardaki değişimleri ve dolayısıyla dünyanın parçası olan ülkeleri de takip etmiştir. Modernleşme hareketleri sadece fiziksel bir değişimden ibaret olmamış zihin ve bedende köklü bir dönüşümün gerekliliğini de sağlamıştır. Siyaset, kültür, toplum alanları da bu zihinsel değişime tabi tutularak, geleneksel yapıların baş edemediği yeni bir güç uygulama ve dağıtma mantığıyla karşı karşıya kalmış ve söz konusu alanların yapısının yenilenmesi zorunluluğu doğmuştur.

Üçüncü dünya ülkelerinin değişim ve gelişim süreçlerinde batı emperyalizmi her zaman etkisini göstermiştir. İran da bu konudan müstesna olmamıştır. Meşrutiyet sonrası bir süre İran'da iç karışıklıklar olmuş, meşrutiyetin önde gelen üç lideri ile yüzlerce vatandaş öldürülmüştür. Bu arada 1907 yılında İngiltere ile Rusya aralarında bir anlaşma yapılarak İran'ı kendi nüfuz bölgelerine bölerek paylaşmışlardır. Fakat zamanla Rusya, İran'da üstün duruma gelmiştir (Armaoğlu, 1995: 208).

Atatürk ve Rıza Şah'ın Benimsediği Değerler: Benzerlikler ve Farklılıklar

21 Şubat 1921'de Kazvin'deki Kazak kuvvetlerinin komutanı General Rıza Han, 3 bin asker ve 18 makineli tüfekle Tahran'ı kontrolü altına aldı. Daha sonra 3 Mart olayı olarak anılacak olan bu darbe, İran tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur (Abrahamian, 2008: 64). Rıza Şah, 1924'de cumhuriyet söylemini kullanmaya başladı fakat kamuoyunun liderliğini yapan Şii din adamları buna engel oldular. Rıza Şah anayasanın tezahürleri ve simgeleriyle işe başladı ve başbakanlığı sırasında anayasaya inandığı izlenimini yarattı. Fakat daha sonra İngilizlerin yardımıyla Ahmet Şah'ı tahttan indirerek Kurucu Meclis'te kendisini şah olarak ilan etti ve taç giydi. Karakteri ve yöntemleriyle İran'ın tarihsel patrimonyalizmini yeniden üretmiş oldu. Dolayısıyla Rıza Şah monarşiyi devirmek yerine hükümdar değişikliğine gitmiş oldu. Bu doğrultuda 31 Ekim 1925'te İran Meclisi Kaçar Hanedanlığına son verdi. 23 Aralık 1925'te Rıza Şah, meclis tarafından İran Şahı ilan edildi (Mansel, 1998: 149).

Rıza Şah Atatürk'ü takiben onun devrimlerini İran'da tekrar etmeye çalışmak üzere laikliği, Arap harflerinin kaldırılmasını, tatil gününü cumadan pazara çevirmeyi miladi takvime geçmeyi düşündü. Fakat kültürel yapı, etrafındaki tutucu danışman ve bilginlerin ince hesapları ve İran ile Batı dünyası arasındaki kopukluk nedeniyle, dinî ve sosyal kurumlara karşı daha yumuşak bir müdahaleyi tercih etmek zorunda kaldı. Farsçayı Arapçanın ve Türkçe'nin etkisinden kurtarmak için Fars Dil Kurumunu (Ferhengistan) kurdu (Sadiq, 1981: 509).

Modern Türk devleti varlığını seçkin askeri-siyasi lider Atatürk'e borçludur. Atatürk, 15 yıllık cumhurbaşkanlığı döneminde askeri ihtişamına güvenmek yerine güvenmemeye karar verdi. Bunun yerine ülkeyi baştan sona dönüştürmek için kültürel, politik ve sosyal bir yenilenme programı başlatmayı tercih etti. Rıza Şah, reform faaliyetlerine rağmen önceki İran şahlarının özelliğini, yani servet birikimini de taşıyordu ve öldüğünde banka hesabında 3 milyon lirası vardı ve yaklaşık üç milyon metrekareye yakın İran'ın verimli tarım arazilerini ele geçirmişti (Abrahamian, 2008: 71).

İngiltere Bakanı Muhtar, İran'la ilgili raporlarında şu ifadeye yer vermişti: Rıza Şah toplumda gözdağı ve korku atmosferini yaydı; Kabine parlamentodan korkuyor, parlamento ordudan korkuyor ve hepsi kraldan korkuyor. İşin kaynağı İran Parlamentosu değil; çünkü şah bir şeyi onaylayınca onaylıyor, karşı çıkıyorsa reddediyorlar. Ancak şah bir şeye kayıtsız kalırsa parlamenterler bu konuda uzun ve sonuçsuz tartışmalara başvururlardı.

Kinross'a göre (1964: 17) Atatürk liberal bir demokrat değildi. Gücünü açık ve etkileyici bir şekilde kullanan otoriter bir hükümdardı. O Atatürk'ün kamuoyu için çalışmadığını, millet için ve kendi memnuniyeti için çalıştığını ifade etmektedir. Kemal Karpat (1959: 50) ise onun hükümetinin bir halk hükümeti olmadığını, ancak birçok yönden halk için bir hükümet olduğunu vurgulamaktadır. Elliot'a (2004: 67) göre Rıza Şah, iktidarı diğer kurum ve kişilerin saldırılarından korumaya çalıştı ve onu tekeline aldı. Rıza Şah'ın yargısız infazları, geniş çaplı tarım arazilerine el koyması ve keyfi tutuklamaları onun sosyal ilişkilere ve hukuka yeterince dikkat etmediğinin kanıtıydı.

Dolayısıyla Rıza Şah ile Atatürk'ün kendilerinden sonraki siyasi gelişmenin yapısal zeminini hazırlama konusunda belirleyici farklılıklara sahip olduğu fakat Atatürk'ün siyasi kurum inşasındaki başarısının İran'da Rıza Şah'tan daha fazla olduğu söylenebilir. Rıza Şah, miras aldığı tarihi patrimonial sistemi yıkmakta tereddütlüydü ve modernleşmenin geleneksel ve otoriter yöntemlerle daha iyi yürütülebileceğini düşünüyordu. Fakat günümüzde sonuca bakıldığında ne kadar başarısız bir düşünce olduğu apaçık ortadadır.

Atatürk bilgisizliğin ve bağınazlığın simgesi olarak gördüğü sarık, cübbe ve kadınlarda peçenin ve çarşafın kaldırılmasını emretti. Eğitim sisteminde vatanseverlik, milliyetçilik ve batılı düşüncenin yerleşmesine önem verdi (Krüger, 1981: 10). Örneğin Mustafa Kemal 1924'te Halifelîği lağvetmiştir. Çünkü onun için siyasî reform dinde reform demektir. Bu gelişme Rıza Şah nazarında olumlu karşılanmıştı. Gelişmeleri takiben daha sonra İran Şah'ının giriştiği reform hareketleri Türkiye tarafından da, daima desteklenmiştir (Koloğlu, 1979: 68).

İran ve Türkiye Orta Doğu'nun iki geleneksel devleti olarak bilinmekte ve her iki ülkenin İslam medeniyeti havzasına dâhil olması nedeniyle İslam faktörü modernleşme gibi gelişmelerin sonuçlarını belirleyen en önemli faktörlerden biri olagelmıştır. Dolayısıyla modernleşme konusunda din ve dini yapıya dair Atatürk ve Rıza Şah'ın yaklaşımları ve izledikleri politikalar her ne kadar benzerlik gösterse de sonuç itibarıyla Atatürk bu konuda daha başarılı olabilmış ve toplumsal yapı ve kurumları kendisi ile ortak hareket etme potansiyeline sahip olmuştur. İki liderin din faktörü ile yüzleşmesi Türkiye ve İran arasındaki farkın temelini oluşturmaktadır.

Atatürk, Türkiye'de İslam'ı ve dini geleneksel konumuna geri getirmeyi başarmıştır. Ancak İran'da İslam ve Şii dinin din adamları siyasete ve topluma müdahale etmek istiyorlardı. Bu nedenle Rıza Şah'ın işi oldukça zordu. Dolayısıyla Atatürk, dindar bir toplumun varlığına rağmen Türkiye'de bir cumhuriyet kurmayı başardı, fakat Rıza Şah bu yönde büyük oranda başarısız oldu (Atabaki, 2004: 45).

Atatürk, altı devrim ilkelerine dayanarak Türkiye'de sosyal ve kültürel reformları başlattı; cumhuriyetçilik, laiklik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik ve devrimcilik. Bu altı ilke arasında cumhuriyetçilik

Atatürk'ün çalışmalarının temel taşı oluşturmaktaydı. Öte yandan Rıza Şah ülkeyi modernleştirme konusunda yalnızca laiklik, milliyetçilik ve devletçilikle yola çıktı. Çünkü o, insan merkezliliğe ve cumhuriyetçiliğe inanmıyordu. Rıza Şah, dini muhalifleriyle karşılaştığında, önce sert güç kullanmaya başladı. Fakat bunu başaramayınca dini temsilcilerle birlikte hareket etmeyi kabul etmek zorunda kaldı.

Atatürk ve Rıza Şah arasında önemli farklardan biri de Atatürk'ün düşündüğü ilkeler yolunda cesaretle adım atmasıydı. Atatürk yıkılıp çürüyen büyük imparatorluğu fethetmiş ve Kinross'un (1964) deyişiyle Türkiye'yi on beş yıl içinde Orta Çağ'dan Yeni Dünya'nın eşiğine ve hatta ötesine taşıyabilmiştir.

Burada temel bir neden olarak o dönem İran'ın henüz cumhuriyetçiliği kabul etme olgunluğuna ulaşmadığı konusunu söylemek pek yanıltıcı olmayacaktır.

Rıza Şah'ın Atatürk Devrimlerinden Etkilendiği Durumlar

Rıza Şah hududu geçtikten sonra yanındakilere şunları söylemiştir. “Biz büyük bir insan ile görüşmeye gitmiştik. Biz de milletimizi onun milletini ulaştırdığı seviyeye erdirmeliyiz.” Bu sözlerden Şah'ın Türkiye seyahatinden ve M. Kemal'den ne derece etkilendiği anlaşılmaktadır. Gerçekten de Rıza Şah Mustafa Kemal'in fikirlerinden ve Türkiye'de gördüğü gelişmelerden büyük ölçüde etkilenmişti. İran'a döner dönmez reform hareketlerine hız vermiştir. Rıza Şah'ın oğlu veliaht Rıza Şah ve Şah'ın yanında bulunan devlet adamlarının hatıralarında bunu açıkça görmek mümkündür.

Rıza Şah kadın hakları konusunda da Türkiye'den çok etkilenmiştir. 1934'te Türkiye'de yüzleri ve başları açık kadın aydınları gördükten sonra İran'da da kadınların kılık kıyafet konusunda serbest bırakılmalarını arzu etmişti. Bu doğrultuda 1936 yılında peçe yasaklanmıştı. Rıza Şah askerî alanda da yeni düzenlemelere başvurmuştu. Orduyu düzenledi ve iyi bir disipline soktu. Yüksek Harp Akademisi'nin temellerini attı (Mansfield, 1975: 109).

Şapka ve kıyafetlerin değiştirilmesi, İran toplumunu simüle etme ve insanları batıyla uyumlu hale getirme politikasının bir parçasıydı. Her toplumun kıyafetleri dini inançlara, kültüre, milli geleneklere, sosyal ve

iklim koşullarına göre diğer toplumlardan farklıdır. İran halkları uzun zamandır özel ve yerel kıyafetleriyle tanınmaktaydı. Giyim türü insanların kimliğinin bir göstergesidir ve İran gibi bir ülkede, zaman ve yüzyıllar geçtikten sonra yavaş yavaş giyim türleri oluşmuş ve insanların zorla ulusal giyim ve kıyafetten mahrum bırakılması, kimliklerine bir darbe olarak değerlendirilebilirdi (Sadr, 1984: 291).

Rıza Şah, ilk başta "Pehlevi şapkası" olarak bilinen siperlikli şapkayı zorla yaygınlaştırmaya çalıştı. Fakat Türkiye gezisinden döndükten sonra Pehlevi şapkasının yasaklanıp kaldırılmasını emrederek bundan sonra da erkekler için Şapo şapkasının takılması fermanını verdi (Maki, 1982: 70). 1928'de İran'da zorunlu üniforma kanunu, meclis tarafından onaylandı. Tüm İran halkı bu yasaya uymak zorundaydı ve ihlal edenlerin cezası para ya da hapis cezası olarak belirlenmişti.

Rıza Şah, iktidarını sağlamlaştırdıktan sonra İran modernistlerinin İran kıyafetlerinin batılılaşmasını da içeren kültürel politikasını uygulamaya başladı. 1928 sonbaharında batılı kıyafet giymenin herkese zorunlu olacağı söylentisi kamuoyuna duyuruldu. Raş'ta yerel terzilere mevcut siparişleri tamamlamaları için bir ay süre verildi ve bundan sonra sadece yeni moda göre kıyafet dikmeleri gerekecekti. Nihayet 4 Ocak 1929'da ilk kıyafet yönetmeliği yeni başlayan 7. Meclis'in onayından geçerek kanunlaştı (Atabaki, 2007: 196).

Ankara stadyumunda Türk kızlarının geçit törenini gören Rıza Şah, İran'da da benzer bir politika izlemeye karar vermişti. 1 Temmuz 1938 Cuma günü kadınların başörtüsü özgürlüğü ve kadın hareketi münasebetiyle kızlar ve kadınların katıldığı kutlamalar düzenledi. Başkentte kızlar bir numaralı stadyumda toplanmış olarak çeşitli spor etkinlikleri ile Milli Eğitim Bakanı'nın huzurunda geçit töreni yaptılar (Mohammadi, 2015: 104).

Rıza Şah'ın başörtüsünü kaldırma politikası ihtiyatlı ve kademeli olarak propagandayla birlikte ilerlemiş ve ilk olarak öğretmenler, öğrenciler ve devlet çalışanları için uygulanmıştır.

Haziran 1934'te Rıza Şah Türkiye'ye resmi bir geziye çıktığı zamanda Atatürk'ün önderlik ettiği ekonomik ve sosyal ilerlemeye kadınların katılımından güçlü bir şekilde etkilenmişti. Yahya Dolatabadi'ye göre:

"Atatürk, Rıza Şah'ın İran'ı ziyaret etme davetini kabul ettiğinden, İran'ın Türkiye'ye göre geri kalmışlığına Atatürk tanık olmasın diye, Rıza Şah ziyaretin gerçekleşme zamanına kadar ilerici politikalarını bir an önce hayata geçirmek istiyordu."

Rıza Şah Türkiye ziyaretinden sonra Türklerin bu kadar gelişip Avrupa medeniyetini ele geçirme konusunda ilerlediğini hiç düşünmemiştim ifadesine yer vermiştir. Artık görüyorum ki çok gerideyiz ve tüm gücümüzle ülkenin ilerlemesi, özellikle de kadınların özgürlüğü için hareket etmemiz gerekmektedir. Başka bir ifadeyle Rıza Şah İran halkının geride olduğu ve biran önce halkın, özellikle de kadınların hızlı ilerlemesine odaklanması kararına varmış oldu (Almoti, 1982: 175-176).

Özetle Rıza Şah İran'a döndükten sonra ülkeyi Türkiye'ye benzetmeye karar vermişti. Şapkayı değiştirmek, başörtüsü takmak, üniversite kurmak, bunların hepsi Türkiye'den etkilenerek hayata geçirilmek istenen projelerdi. Foroughi, Rıza Şah'ın Türkiye gezisinin sonuçlarını anlatırken oğul Pehlevi Muhammed Rıza Pehlevi'ye şunları söylemiştir: "İran, Türkiye'den sonra resmi olarak başörtüsünü yasaklayan ikinci Müslüman ülkedir". Hâlbuki bu durum daha sonra 1979 devriminde Pehlevilerin sonunu getirecek nedenlerden biri olarak halk tarafından kullanılmıştı.

Rıza Şah'ın kültürel modernliğinin diğer belirtileri arasında Türkçe ve Arapça isimlerin Farsçaya çevrilmesi yönündeki adımları olmuştur. Bu doğrultuda Rıza Şah devleti Beşinci Milli Şura'ya bir yasa tasarısı sunmuş ve temsilciler bunu onaylamış, vakıflarla ilgili hususlar da Maarif Nezareti'nin denetimine verilmiş ve vakıflardan elde edilen gelirler kültürel işlere harcanmıştı. 5 Şubat 1935'te Tahran Üniversitesi'nin temeli atılmış ve Dr. İsa Sediq, devletin emriyle Tahran Üniversitesi'nin ayrıntılı harita ve planını hazırlamıştır. Üniversitenin kuruluş kanunu 1934 Haziran'ında parlamento tarafından onaylanmıştır (Sadigh, 1959: 372).

Türkiye'de Atatürk'ün, İran'da Rıza Şah'ın sürdürdüğü batılılaşma ve modernleşme politikasının en tartışmalı yönlerinden bir diğeri de devletin inisiyatifıyla dil değişikliği konusudur. Bu doğrultuda Türkçe ve Farsçanın Arapçadan alınan kelimelerden arındırılması temel amaç

olmuştur. Atatürk'ün teşvikiyle 1932 yılında Türk Dil Kurumu kurulmuş ve onun ardından Rıza Şah 1935 yılında İran Akademisi'ni kurarak bu kurumu Fars dilinin islahından sorumlu tutmuştur (Atabaki, 2005: 223).

Eski alfabeyi Latin alfabesine dönüştüren ve böylece Türk kültürüne etki eden Atatürk'ün aksine, İran'da bazı aydınların alfabeyi değiştirme yönündeki görüşleri bir sonuca ulaşamadı. Dahası Rıza Şah'ın komünist edebiyatın yayılmasına karşı durmak amacıyla Fars alfabesi yerine Latin alfabesinin kullanılmasına karşı çıktığı da söylenmektedir (Lenchanski, 1973: 96). Hâlbuki alfabe değişikliğinde temel mesele mevcut alfabe (Arapça) Kur'an alfabesi olması nedeniyle nüfuz sahibi olan Şii mollaları ikna edilmemiş olmasıydı.

Türkiye'nin Atatürk önderliğinde hareket eden elitist kadroları önceden beri tiyatronun Batılı düşüncelerin ve hayat tarzının yaygınlaştırılması için uygun bir araç olduğu kanaatindeydiler. Türkiye'nin en ünlü oyun yazarı Namık Kemal, Batı'nın, özellikle de Fransız oyunlarının siyasi içerikli ve temalı oyunlarını kullanmış olması buna en önemli bir örnektir. Gösterilerinde kadınların da rol alması, örtünün bir nevi dolaylı eleştirisi anlamına gelmekteydi.

Türkiye Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde ve Cumhuriyet'in daha ilk yıllarından itibaren Batı değerleriyle çok yakından tanış olma fırsatı buldu. Genç Türkler gelişme ve ilerlemeyi din yönetiminden kırıma ve Batı modellerini takip etmekte aradılar (Yavuz, 2010: 51). Atatürk için eğitim çok önemli meseleydi. Öyle ki Türkiye toplumunun sorunlarının birçoğunun kaynağını geleneksel eğitim olarak görmekteydi.

Türkiye Cumhuriyeti'nin Atatürk önderliğinde ulaştığı diğer bir değer partili sistem olmuştur. Bu durum her ne kadar Atatürk döneminde tek egemen ve kurucu partiden hareket etse de devamında çok partili sistemi getirmiştir.

İran Şahının Atatürk'e Kıyasla Başarısız Olduğu Durumlar

İran Şah'ı Türkiye'de olduğu gibi laiklik ilkesini yasal bir müeyyideye bağlamak yerine din adamlarına baskı yapma yoluyla onların asırlardır Şii Müslümanlar üzerindeki otoritelerini yok etmeye çalışması kendisine ve reformlarına karşı din adamlarının sert bir şekilde muhalefet

yapmalarına sebep olmuştur. Daha önce de işaret edildiği gibi Rıza Şah ülkesinde yaptığı veya yapmak istediği yeniliklerde Atatürk'ü ve devrimlerini örnek almıştır. Burada Rıza Şah'ın en bariz hatası laiklik sistemini ülkesine yerleştirmeden reformlara başlaması ve kendine karşı çıkan din adamlarını zor ve baskı kullanarak susturmaya kalkışması olmuştur. Daha demokratik bir tavır içinde olan Sünni ulemaya kıyasla Şii ulemanın ne kadar doktoriner ve radikal bir dünya görüşüne sahip olduğunu unutmasıdır (Saray, 2019: 116-117).

Atatürk'ün Türkiye'de oluşturduğu seküler düzen hem istikrar açısından hem de demokratik bir sistem açısından kalıcılığını sürdürebilmiştir. Bugün Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Paşa'nın portresi halen ulusal banknotlarda basılmakta, şehirlerde heykelleri dikilmekte ve Anıtkabir cumhurbaşkanlarının katıldığı resmi bir tören ziyareti olarak düzenli olarak varlığını sürdürmektedir. Fakat bu durum İran için geçerli değildir. Rıza Şah'ın başlatmak istediği ve hatta başlattığı modernleşme girişimleri akim kalmıştır.

Rıza Şah'ın diktatörlüğü, iktidara geldikten sonraki birkaç yıl içinde otokrasiye ve hatta keyfi yönetime dönüşü durumu farklı kılmaktaydı. Bazı aydınlar siyasi görevlerinden istifaya zorlandı, diğerleri hapse atıldı veya idam edildi. Hâlbuki Atatürk, Türkiye'nin siyasi kurumlarını -Millet Meclisi'ni, CHP vs.- sağlam bir kimlik oluşturacak kadar uzun bir süre kendi hallerine bıraktı. Bu durum, yeni kurulan cumhuriyet rejiminin, Atatürk'ün ölümünden sonra bile büyük krizler yaşamadan varlığını sürdürebilecek ölçüde kurumsallaşmasına olanak sağlamış oldu.

Atatürk'ün, Rıza Şah ve birçok kralın aksine kendi çocuğu yoktu ve bu nedenle iktidar ondan sonra ailesinde kalmadı, bunun yerine demokratik veya potansiyel olarak Meclis, başbakan ve cumhurbaşkanı gibi demokratik kurumlara devredildi. Yani kurduğu cumhuriyet sistemi, bireye ve ailesine bağlı kalmadı, ölümünden sonra sistem devam etti. İran'da Rıza Şah iktidarı bıraktığında oğlu yerine şah olarak seçildi. Bu sorun kalıtsal monarşi sisteminin cumhuriyet sistemi önünde meşruiyet sorunuyla karşı karşıya kalmasına neden oldu.

25 Nisan 1926 da taç giyen Rıza Şah, reform hareketlerine başladığında bütün devlet teşkilatı ve müesseselerinde batılılaşma planları uygulamak istese de bu çalışmaları Mustafa Kemal'in Türkiye'de

yaptığı şekilde geniş ve çok yönlü değildi. Nedeni de daha önce belirttiğimiz gibi, gericilerin ve tutucuların her türlü yeniliğe karşı çıkmasıydı.

Cumhuriyeti inşa etme girişimleri başarısız olan Rıza Şah monarşinin başına geçti ve orduyu planlarının yürütme kolu olarak kullandı. Ancak Atatürk eski sistemi devirerek yeni kurulan cumhuriyet sisteminin başına geçmiş ve orduya güvenmek yerine modernleşmenin uygulanmasına bir kaldıraç olarak siyasi parti kurmuştur.

Türkiye'nin İran'a Karşı Cumhuriyet Sistemindeki Başarısını Kolaylaştıran Etmenler

Türkiye'nin modernleşme, sekülerleşme ve demokratikleşme girişimlerinde birden fazla etmeden bahsedilebilir. Tabii ki burada Mustafa Kemal Atatürk'ün kadrosuyla birlikte istikrarlı ve etkili girişimleri de ayrı bir gerçektir. İran'ın Avrupa ile doğrudan bir ilişkisi yoktur, hiçbir zaman NATO'ya üye olmamıştır ve Avrupa kurumları hiçbir zaman İran'da Türkiye'deki kadar nüfuz sahibi olmamıştır. Bu faktörler Türk demokrasisinin yaşaması ve devamlılığı açısından çok önemli olmuştur. Örneğin, Avrupa'ya bağlı olan Türkiye'nin coğrafi konumu ve bu ülkenin daha sonra NATO'ya üye olması, krizlerle dolu Orta Doğu'nun kalbinde yer alan İran'ın coğrafi konumuyla karşılaştırıldığında iki ülkenin siyasi kaderindeki farklılığın da mutlaka etkisi olmuştur. Ayrıca, Avrupa'ya bağlı olan Türkiye'nin coğrafi konumu ve bu ülkenin daha sonra NATO'ya üye olması, krizlerle dolu Orta Doğu'nun kalbinde yer alan İran'ın coğrafi konumuyla karşılaştırıldığında iki ülkenin siyasi kaderindeki farklılığın da mutlaka etkisi olmuştur.

İran'daki zayıf modernleşme tarihine kıyasla Osmanlı İmparatorluğu'ndan beri süre gelen uzun modernleşme geçmişine değinmek konuyu daha iyi kavrayabilme açısından önem arz etmektedir. Bu alanda çalışan iki araştırmacı Toraj Atabaki ve Erik J. Zürcher, "In Men of Order; Authoritarian Modernization under Atatürk and Reza Shah" kitabının Önsözünde; Atatürk ve Rıza Şah dönemindeki otoriter modernleşmelerde, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki devlet yapısının modernleşmesinin İran'a göre daha köklü bir geçmişe sahip olduğunu ve bunun Atatürk'e Rıza Şah karşısında büyük bir avantaj sağladığını açıklamaktadır. Ayrıca Atatürk'ün Cumhuriyet'in kuruluşuyla yaptığı şey,

cumhuriyet değerlerini ülkenin en ücra köşelerine kadar yayması olmuştur. Hâlbuki Rıza Şah Tahran'ı ve birkaç büyük şehir merkezlerini dikkate alarak daha sınırlı bir yolda yürümek istemiştir. İran etnik mozaiklik açısından Türkiye'ye göre daha çeşitli bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla Rıza Şah yeni ve modern devlet inşasında Fars olmayan etnikleri bu sürecin dışında tutmaya çalıştı. Bu durum ülkenin gerçek sosyokültürel yapısına uygun düşmemekteydi. Başka bir deyişle ülkenin önemli bir kısmını yanına almadan ülke çapında bir devrimin yapılamayacağını bilmekteydi.

Geniş çapta bir değişim gerçekleştirmek için gelişmiş bürokrasi de işin ayrı bir gerçeğidir. Bürokrasi İran'da Türkiye'ye nazaran daha az gelişmişti. İran coğrafya olarak daha engebeli dağlıktır. Yerleşim yerleri arasında ulaşımın gelişmemesi modern bir devletin kurulması yönünde engel teşkil etmekteydi. Reform sürecinin başlangıcındaki zaman avantajının yanı sıra Osmanlı devleti, çağdaşı İran hükümetlerine göre daha istikrarlı bir duruma sahipti. 19. yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu, dört asırdan fazla bir süre istikrarlı kalmış ve 16. yüzyıldaki en parlak döneminden itibaren nispeten etkin bir mali ve idari bürokrasi ile kalıcı ve güçlü bir orduyu miras almıştı. Ancak İran'daki en güçlü mevkitaşı olan Safevi hükümeti, yaklaşık bir yüzyıl sonra kurulmuş olmasına rağmen, iki yüzyıldan sora çökmüştür.

Matbaa, demiryolu, banka ve ortaokulların inşası Osmanlı'da ran'dan yarım yüzyılı aşkın bir süre önce yapılmıştı. İran'da hukuki, mali, idari ve askeri reformlar temel olarak Meşrutiyet Devrimi'nden (1906) sonra başlamıştır, ancak Osmanlı İmparatorluğu'nda vakıf idaresinin kurulması (1826), bakanlıklar, bakanlar kurulları ve danışma gruplarının kurulması da dâhil olmak üzere bu tür reformlar yapılmıştı. Nüfus sayımının yapılması (1831), feodalizmin ve tapu kayıtlarının kaldırılması (1831), yasal düzenlemeler ve ceza kanunu (1840), Belçika'yı takip eden anayasallık (1876), Meşrutiyet Meclisi'nin kurulması (1876) ve İslam ülkeleri tarihindeki ilk seçimlerin yapılması. Hepsi İran'daki benzer örneklerinden çok daha önce gerçekleşmişti. (Louis, 1372: 170-90) Osmanlı'da 1828 yılına kadar Avrupa tarzı üniformalı yeni bir ordu ve yeni bir askere alma sistemi tamamlanmış ve hayata geçirilmiş oluyordu. Ancak İran'ın askeri gücünün modernizasyonu 1921-1925 yılları

arasında sağlandı ve bundan önce İran ordusu bir kurum olarak son derece zayıftı.

Dolayısıyla 20. yüzyılın başında modern kurumlar açısından İran'ın durumu 19. yüzyılın başından pek farklı değildi; Atatürk birçok modern kuruma sahip merkezi bir hükümeti devralmayı başardı, oysa Rıza Şah'ın önce bunu kurması gerekiyordu. Bu durum Atatürk ve Rıza Şah dönemlerinde modernleşme yönteminin farklılaşmasında önemli sonuçlar doğurmuştur; Her şeyden önce Rıza Şah'ın hükümeti, Atatürk'ün aksine, zamanının ve enerjisinin büyük bir kısmını gerekli kurumları ve altyapıları oluşturmaya harcamak zorunda kaldı. Ordu ve demiryolları bu alandaki en çarpıcı örneklerdir. Dolayısıyla Rıza Şah, Atatürk ile aynı sonuçlara ulaşmak için ondan çok daha radikal bir yöntem seçmiştir. Türkiye ile karşılaştırıldığında İran toplumunun geleneksel yapısında daha fazla kriz ve gerilim yaratılmış, Rıza Şah'ın batılı reformları daha fazla bulunmuştur.

İran'ın Birinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye'ye göre çok çeşitli etnik-etnik yapısı göz önüne alındığında, İran'da kimlik krizini aşmak ve modern bir ulus devlet oluşturmak önemli bir görevdi. Atatürk dış güçlerle, özellikle de Yunanlılarla bağımsızlık savaşına girerken, Rıza Şah da iç isyancı güçlerle savaşa girmişti. Dış güçlerle yapılan savaş, Türkiye'nin iç bütünleşmesine ve milliyetçi duyguların oluşmasına büyük ölçüde yardımcı oldu, ancak iç savaşlar İran'ı parçalanmaktan kurtarsa da milliyetçi ruhun oluşmasına yardımcı olamadı.

Sonuç Yerine

Modernliğin savunucuları sayılan Simmel, Durkheim ve Parsons gibi sosyologlara göre, modernlik öznelleştirmenin, bireyselleşmenin, farklılaşmanın, akılcılaştırmanın, karmaşıklığın, uzmanlaşmanın, sözleşme temelli ilişkilerin, bilimsel bilginin, kapitalizmin, endüstriyalizmin ve teknolojinin egemen olduğu bir yaşam tarzıdır (Kızılcıkelik, 2000: 153). İşte bu kriterler her ne kadar Batı ülkelerine ait bir süreç olarak yaşansa da bunun sınırları giderek dünyanın diğer bölgelerine de yayıldı. Türkiye ve İran gelişmiş batı ülkelerinin dışında bir konuma sahip olmalarına rağmen modernleşme gelişimlerinden bir yere kadar sakındılar. Zaman geçtikçe yukarıda da değinildiği gibi gelişim ve dönüşümün kaçınılmaz olduğunu anladılar. Değişimin kaçınılmaz olduğu bu işin önemine haktan

daha önce yönetici gruplar tarafından varılması her iki ülkeyi bir takım zorluklarla karşı karşıya bırakmıştır.

Türkiye Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasçısı olarak ve 2023'te Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde yeni inşa yapısıyla dünyanın birçok ülkesine göre daha erken bir modernleşme sürecine dâhil olmuştur. Bu sürecin ipuçlarını Osmanlı döneminde aramak gerekir. Çünkü Üçüncü Selim ve İkinci Mahmut gibi sultanlar bile artık çağın değiştiğini ve dünyada yaşanan yeniliklerin kaçınılmaz bir gerçeklik olduğunu gayet iyi kavrayabilmişlerdi. İmparatorluğun çözülmesi ve modern Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile başlanan değişimler daha hızlı ve kararlı bir şekilde ilerlemiştir. Modern Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu lideri Mustafa Kemal Atatürk yeni dönemde en belirgin figür olarak sahneye çıkmıştır. Atatürk birçok yenileşme adımlarını dönemin tabiri ile inkılapları başarılı bir şekilde hayata geçirebilmiştir. Ayrıca Türkiye'nin Müslüman bir ülke olarak geleneksel değerlerle modern değerleri birleştirmesi diğer Müslüman ülkelerde yankılanmıştır. Türkiye'nin doğu ve geleneksel rakibi olan İran bu ülkelerden biri olmuştur. 20. Yüzyılın başlarında İran'ın modernleşmesinde önemli bir figür olan Rıza Şah, yaptığı reformlarda daha önce belirttiğimiz gibi sadece batı uygarlığından etkilenmemiş özellikle komşu Türkiye'den de büyük ölçüde etkilenmiştir.

Her iki ülkede de aydınların modernleşme sürecindeki etkisi, ulema sınıfının modernleşmeye karşı direnci tarihin ilerleyen dönemlerinde dini ulemanın toplumsal hiyerarşideki pozisyonlarının sorgulanmasına neden olmuştur.

Rıza Şah döneminde devlet adamlarının dil, kıyafet ve edebiyat alanlarında kültürel değişime yönelik çabaları, görünüşte milli birlik oluşturmak ve güçlendirmek niyetiyle olsa da gerçekte toplumda derin bir uçurum yaratmıştır: Pehlevi politikalarını savunan Batılılar ve buna karşı çıkan gelenekçiler bölünmeye neden oldu. Bu arada Atatürk'ün yaptıklarının Rıza Şah üzerindeki etkisi de göz ardı edilmemeli; Ancak Türkiye ve İran'daki iki toplumun kültürel ve dini koşulları, bu iki liderin otoriter modernleşmesini anlama ve kabul etme açısından farklıydı.

Her iki ülkede de modernleşmenin başlangıcına siyasi sistemdeki değişiklikler eşlik etmiş, ancak Türkiye'de Atatürk patrimonial sistemi yıkmaya çalışmış ve muhalifleri de bu şekilde devam etmiştir. İran'da

Rıza Şah patrimonyalizmi genişletmiş ve oğlu da onu başka bir şekilde yeniden üretti. İran'da Rıza Şah kendisini tüm gelişmelerin merkezine yerleştirmişti ancak Atatürk, Millet Meclisi'ne büyük önem vermişti. Kültürün ve geleneksel elitlerin modernleşmeye karşı direnişi, parti rekabeti sırasında imkânsız hale gelmiş ancak İran'daki Rıza Şah ve oğlu bunu yalanladı ve bastırmıştır.

İran'ın Türkiye'den göreceli etkisine rağmen Rıza Şah ile Atatürk'ün batılılaşma tedbirlerinin karşılaştırılması, bu tedbirlerin yoğunluğu ve çeşitliliğinde büyük bir fark olduğunu göstermektedir. Ayrıca İran'da ve Türkiye'de batılılaşmaya karşı direnişin türü farklı olmuştur. Türkiye'de direnişlerin tamamı kısmi ve bölgeseldi. Hâlbuki İran'da kamuoyu üzerinde etkili olan Şii ulemalar şeriatı korumak adına batılılaşma hareketlerine karşı birleşebildiler.

Atatürk, yabancı işgalci güçleri kovarak ve Batı sömürgeciliğiyle savaşarak iktidara geldi, ancak Rıza Şah'ın iktidara geldiğine dair yaygın imajın arkasında böyle bir anti-emperyalist fikir olmamıştır. Bu durum daha sonraları Rıza Şah'ı sol ve aşırı İslamcılara karşı daha zayıf duruma düşürmüştü.

Atatürk'ün Türk kamuoyu nezdinde meşrulaştırılmasında önemli rol oynayan Kurtuluş Savaşı gibi olaylar İran'da muadili olmayan bir durumdur. Rıza Şah'ın İran'da iktidara yükseliş hikâyesi, dünyadaki pek çok liderin güç değiştirerek iktidara gelmesine benzer şekilde çok daha alışlagelmiş bir durumdur. Birçok tarihçiye göre Rıza Şah, Seyed Ziauddin Tabatabai'nin işbirliğiyle 22 Şubat 1921'de (3 Mart 1299) darbeye iktidara geldi.

Fakat burada Türkiye ve İran özelinde devletçilik sistemi aynı şekilde işlememiştir. İran Türkiye'deki gibi bir devletçilik sistemi uygulayamadığından modernleşme girişimleri sakat ilerlemiştir. Aynı şekilde laikleşme konusunda da İran'ın Türkiye gibi laikleştirilmesi mümkün olmamıştır. Sadece milliyetçilik gururu ve duygusu, diğer duygulara üstünlük sağlayabilmiştir.

KAYNAKÇA

- Aktan, C. C. (1999) "Turkey: From Etatism to a More Liberal Economy", *The Journal of Social, Political, and Economical Studies*, 22 (Summer).
- Almoti, M. (1982). *Pehlevi Döneminde İran; Reza Şah Hayatının Şaşırtıcı Yönleri*. Tahran: Peghah Yayınları.
- Armaoğlu, F. (1995). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*. Ankara.
- Atabaki, T.(2004). "The Caliphate, the Clerics and Republicanism in Turkey and Iran Some Comparative Remarks". In *Men of Order; Authoritarian Modernization under Ataturk and Reza Shah*. Touraj Atabaki and Erik J. Zürcher (Eds). I.B.Tauris & Co. Ltd: London
- Badamchi, M. (2021). "Atatürk neden başarılı oldu da Rıza Şah başaramadı?" - Karşılaştırmalı bir inceleme, <https://www.radiozamaneh.com/691988/>. Erişim Tarihi: 07.12.2023.
- Bottomore, T. B. (1992). *Elitler ve Toplum*. Çev; Amir Sabouri, Tahran: Kabir Yayınları.
- Elliot, M. (2004). "New Iran and the Dissolution of Party Politics under Reza Shah". In *Men of Order; Authoritarian Modernization under Ataturk and Reza Shah*. Touraj Atabaki and Erik J. Zürcher (Eds). I.B. Tauris & Co. Ltd: London
- Entekhabi, N. (1993). "Türkiye'de Din ve Devlet: Tanzimat'tan Günümüze". *Negah-e No Dergisi*, (25), 6-40.
- Jahanbaglou, R. (1999). *İran ve Modernite*. (Fransızca metinlerin Çev. H. Sameii). 4. Baskı, Tahran: Ghatreh Yayınları.
- Karpat, K (1959). *Turkey's Politics*. Princeton University Press
- Kızılçelik, S. (2000). *Sosyoloji Yazıları 2*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Kinross, L. (1964) *Ataturk; the Rebirth of a Nation*. London: Weiden Feld and Nicolson
- Koloğlu, O. (1979). *Mazlum Milletler Devrimleri ve Türk Devrimi*. Ankara.

- Krüger, K. (1981). *Kemalist Türkiye ve Orta Doğu*. (Nşr. Nihat Önal)
İstanbul.
- Lenchanski, G. (1973). *Batı ve Sovyetler Birliği İran'da ve 30 Yıllık
Rekabet*, Çev; Houriyeh Yavari. Tahran: Sina Yayınları.
- Mansel, P. (1998). *Sultanların İhtişamı*. İstanbul.
- Mansfield, P. (1975). *Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası*. İstanbul.
- Mohammadi, R. (2015). "Atatürk ve Rıza Şah Dönemindeki Kültürel
Değişimler" *Dış İlişkileri Tarihi Dergisi*, 16(64), 99-117.
- Mohammadi G. R. (2023). *19. Yüzyıl İran Modernleşmesi Ve Osmanlı
Etkisi*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Rakel, E. P. (2008). *Iranian Political Elite, State and Society Since Islamic
Revolution*. Universiteit van Amsterdam
- Sadigh, İ. (1959). *Başlangıçtan Günümüze İran Kültürünün Tarihi*, 2.
Baskı, Tahran: Dehkoda Yayınları.
- Sadiq, M. (1981) "*Mustafa Kemal Atatürk: Revolutionary Par Excellence*".
International Studies, (20), 505-513
- Saray, M. (2019). *Türk-İran İlişkileri*, 3. Baskı, Ankara: Atatürk Araştırma
Merkezi Yayınları.
- Touraine. A. (1994). *Yıldızı Parlayan Modernlik*. (Çev: H. Tufan). İstanbul:
Y. K.
- Ward, R. E., Dankwart A. R. (1970) *Political Modernization in Japan and
Turkey*, Princeton: Princeton University Press
- Yavuz, H. (2010), *Secularism and Islamic Democracy in Turkey*, Çev;
Ahmad Azizi, Tehran: Ney Publishing.

CUMHURİYETİN 100. YILINDA TÜRK KADINININ SİYASAL TEMSİLİ

Fatma Gül GEDİKKAYA*

Giriş

Demokratik yönetimin temel ilkesi ve genel amacı olan siyasal katılım aynı zamanda çağdaş sanayileşmiş bir toplumun demokratik olduğunun bir işareti kabul edilmektedir (Kapani, 2006: 144). Ancak Batı'da yayılan liberal, eşitlikçi ve özgür vatandaş algısı çerçevesinde oluşmaya başlayan demokrasi teorisinde ve uygulamasında kadınların yer almamaktadır. Bunu eşitlik ve özgürlük söylemlerinin beşiği olan Fransız Devrimi sürecinde kadınlara da söz ve oy hakkı isteyen Olympe de Gouges 1793'te kürsüye çıkartılmak yerine gilyotine gönderilmesi hadisesinde görmekteyiz (Çakır 2013: 78). 1700'lerden günümüze kadınların temsili ile ilgili atılan adımlar düşünüldüğünde, kadınların kadar verme süreçlerinde eşit haklara sahip olduğu söylenebilir, çünkü mevzuat açısından bakıldığında cinsiyet bağlamında bir ayrımla karşılaşmayız. Zira anayasal olarak vatandaşların seçme ve seçilme hakkı neredeyse her ülkede kabul edilmektedir. Ancak bu hakların kullanımı teoride eşitlik vaat etse de pratikte birçok sorunla karşılaşılmaktadır. Carole Pateman (2016) politik teoride kullanılan soyut terimlerin, "birey" veya "vatandaş" gibi, aslında Beyaz erkekleri simgelediğini savunmuştur. Lerner (1986) ise devletin, erkekleri avantajlı kılmak üzere kurulduğunu iddia etmektedir. Gerçekten de kadınlar erkekler kadar temsil ediliyorsa, toplumların yarısını erkek ve yarısının kadınlardan oluştuğunu varsaydığımızda kadınlar, seçilmiş ve atanan liderlerin yarısı kadar olmalıdır. BM kadın biriminin verilerine göre 15 Eylül 2023 itibarıyla 28 kadının Devlet ve/veya Hükümet Başkanı olarak görev yaptığı 26 ülke

* Doç. Dr., İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler
Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi,
E-posta: fggedikkaya@gelisim.edu.tr ORCID: 0000-0003-4451-6271

bulunmaktadır. Mevcut hızla en yüksek mevkilerde cinsiyet eşitliğine 130 yıl daha ulaşamayacaktır. Sadece 15 ülkede bir kadın Devlet Başkanı ve 16 ülkede bir kadın Hükümet Başkanı bulunmaktadır (UN Women, 2023).

Kadının ev içi mahrem alanda ve erkeğin karar veren devleti oluşturan konumda oluşunu Hobbes, Locke, Montesquieu ve Rousseau gibi sözleşme teorisinde toplumsal düzenlerin oluşumunda da görmekteyiz. Toplumsal sözleşme teorisi devletin, özgür ve eşit bireyler arasındaki bir anlaşmadan doğduğu biçiminde okunabileceği gibi örtük bir cinsiyet sözleşmesi olarak da okunabilir. Sözleşme teorisinde devletin ortaya çıkışı, her zaman erkek bireyler olarak düşünülen özgür ve eşit "ailenin efendileri" arasındaki bir sözleşmedir (Pateman, 2016; Richardson, 2007). Dolayısıyla sözleşme teorisinde uzlaşa sağlayan kişiler, her şeyden önce ailenin ve dolayısıyla kadının haklarını kamusal alanda temsil eden aile babalarıdır. Bu cinsiyete dayalı işbölümü, kadını mahrem olan özel alana itmişken erkeği kamusal alanın içerisinde konumlandırmıştır. Kadının her alanda hak arayışı ve mücadelesinin uzun bir geçmişe sahiptir. Kadınların bu mücadelesi esas olarak erkeklerin tek belirleyici güç olma durumlarına karşı başlatılmıştır. Bu mücadelenin en görünür ve belirleyici alanlarından biri yasama süreçlerinde temsil edilmedir. Parlamentoda daha fazla kadın temsilcinin bulunmasının, genellikle kadın sorunlarına daha fazla dikkat göstermeye katkı sağladığı kabul edilmektedir (Rule, Zimmerman, 1994; Reynolds, 1999). Kadınların siyasi katılımı, cinsiyet eşitliği ve gerçek demokrasi için temel bir önkoşuldur. Kadınların siyasi süreçlerde daha fazla var olması; tartışmanın kalitesini iyileştirme, geçilen yasaların türünü değiştirme veya genç kadınlara siyasetin sadece "erkek oyunu" olmadığını gösterebilir (Hughes ve Paxton, 2018: 35). Siyasi katılım, kadınların doğrudan kamusal karar alma süreçlerine katılmasını kolaylaştırır ve aynı zamanda kadınlara daha iyi hesap verilebilirlik sağlama aracıdır. Daha fazla kadının parlamentoda bulunmasının cinsiyet eşitliği için faydalı olacağı düşüncesi, birçok ülkede kadın adayların seçimini iyileştirmek amacıyla cinsiyet kotalarını benimsemelerine yol açmıştır. Parlamentolar, bir ülkenin politika yönünün belirlendiği yerlerdir. Demokratik bir parlamento, ondan seçilen toplumun görüşlerini ve çıkarlarını yansıtır ve bu perspektiflere dayanarak toplumun sosyal, siyasi ve ekonomik geleceğini şekillenmesine olanak tanımaktadır.

Kadınlar siyasi hayatın tüm yönlerinde, -milletvekili, bakan, siyasi parti lideri- olarak da dâhil olmak üzere yer aldığına, toplumlar daha adil hale gelir ve demokrasi hem güçlenir hem de gelişir. Dünya genelindeki parlamentoların üçte birinde üye olan kadınların oranı yüzde 10'un altındadır. Bu düzeyde kadın temsilciliği, demokrasi açısından bir eksiklik olarak kabul edilebilir (Inter-Parliamentary Union, 2008). Tüm vatandaşların kamusal işlerin yönetimine katılma olasılığı, demokrasinin ta kendisidir. Aynı zamanda kadınların ve erkeklerin politik karar alma süreçlerine tam ve eşit katılımı, toplumun bileşimini daha doğru bir şekilde yansıtan bir denge sağlamak ve bu nedenle politik süreçlerin meşruiyetini artırarak, onları daha demokratik ve toplumun tüm kesimlerinin endişelerine ve bakış açılarına daha duyarlı hale getirebilir. Bu gerçeklere rağmen, dünya çoğu ülkesinde politik saha genellikle erkekler tarafından egemen olmaya devam etmekte ve bazı ülkelerde ise tamamen erkek egemenliği hâkim olmaktadır.

Türkiye özelinde kadının siyasal temsili değerlendirildiğinde, Türk siyasetinde erkeğin egemen olduğu ve kadınların aktif olarak katılma fırsatlarının sınırlı kaldığı söylenebilir. Ancak, 1930'da kadınların seçme hakkına sahip olması önemli bir adım sayılmıştır. Çok partili yaşamla birlikte beklenenin aksine tabana yayılmış bir temsil gerçekleşmemiş ve kadının siyasal yaşamdaki temsili bu dönemde de sınırlı kalmıştır. Türkiye'nin askeri müdahaleler ve siyasi istikrarsızlık dönemlerini içeren zorlu siyasi atmosferinde, siyasi partiler yasaklanmış veya dağıtılmış ve kadın hakları sıklıkla göz ardı edilmiştir. Bu çalışma Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan günümüze, geçen yüz yıllık sürede kadınların yasama süreçlerine katılımı, literatüre dayalı bir inceleme ile açıklanmaya çalışılacaktır. Çalışmada kadının yasama süreçlerine katılımı erken cumhuriyet dönemi, çok partili hayata geçiş ile birlikte kadınların siyasal temsili, iki darbe arası kadın temsili ve 2000 -2023 Adalet ve Kalkınma Partisi dönemleri alt başlıkları altında incelenmiştir.

Tek Parti Dönemi (1923-1946 arası dönem): Kadın Halk Fırkası Girişimi

Cumhuriyet kadroları, ulusal birliği sağladıktan sonra devletin formüle ettiği amaçlara uyum gösterebilecek nitelikte yeni bir toplum ve kültür inşa etme sürecine girmiştir (Çaha, 2010: 112). Çaha'ya göre

(2010: 133) bu süreçte kadın, hem muasır medeniyet seviyesine erişmenin temel sembolü olarak ön plana çıkarılırken, hem de bu yeni ulusal birliğin kalkınmasında önemli bir beşeri kaynak olarak görülmüştür.

Türk kadını da siyasal hakkını elde etmek amacıyla 16 Haziran 1923 yılında Kadınlar Halk Fırkasını kurmuştur (Konan, 2011: 165). II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte kadınların dergilerde yazı yazma ve düşüncelerini ifade etme imkânının da tesiriyle yetişen kadınlar, kurtuluş savaşı sonrasında 15 Haziran 1923'te "Kadınlar Halk Fırkası" adıyla bir parti kurmuşlardır. Henüz daha ilk siyasi oluşum olan Cumhuriyet Halk Fırkası ortaya çıkmamışken, kadınlar Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan iki ay önce kendi partilerini kurmuşlardır. Partinin başkanı ve ilk kadın parti başkanı sayılan Nezihe Muhittin, genel sekreteri ise Şükûfe Nihal olmuştur. Şükûfe Nihal'in "Fırkamızın Mefrûkesi" başlığıyla yayımlanan bir konuşmasında, partinin ilk hedefinin öncelikle eğitim, iş yaşamı ve aile hukuku ilgili haklar konusunda kadınların bilgilendirilmesi olduğu ifade edilmiştir. Kadınların siyasi hakları ile ilgili talepler daha sonra kendiliğinden oluşmuştur. Nihal konuşmasında kadınların eğitim ve diğer haklarını elde ettikçe kendilerini idrak edecekler ve daha sonra kaderlerini tayin edecek olanları seçmeyi, sonra da seçilmeyi hak bileceklerini belirtmektedir. Kadınlar Halk Fırkası'nın (KHF) kuruluşu ile ilgili valiliğe verilen dilekçeden olumlu netice alınamamış zira henüz siyasal hakları verilmemiş olan kadınların parti kuramayacakları kendilerine iletilmiştir (Gökçimen, 2008: 20). Dönem itibariyle henüz daha kadınların seçme seçilme hakkının olmayışı bunun gerekçesi olarak düşünülse de Zihnioğlu (2003), KHF'nin kuruluşuna izin verilmeyişini, KHF'nin programının kadınların haklarını çok daha geniş bir kapsamda ele almış, bu hakların örgütlü ve kararlı bir kadın grubunun savunmasıyla bağlantılı olduğunu düşünmektedir. Ona göre örgüt ve programı, iki nedenle Mustafa Kemal ve arkadaşlarının siyasalarına uygun değildir. *"Birincisi, kadın hakları konusu modernleşme programının simgesiydi ve Hükümet Cumhuriyet'in çağdaşlığının göstergesi olarak araçsal yönüne ağırlık veriyordu. Öte yandan kadın hakları boyutunu kendisinin çizdiği sınırlar içinde gerçekleştirmekte kararlıydı. KHF hükümetin kadın hakları programına hem içerik olarak, hem zamanlama olarak bir müdahale niteliği taşımaktaydı. KHF'nin programından ve kurucularının basındaki*

açıklama ve yazılarından bu sınırları aşacağı ve bu alanda bir otorite haline geleceği, hatta baskı grubuna dönüşeceği anlaşılmaktaydı. İkinci olarak Kemalistler, "kadınlara haklarını biz verdik" kozunu ve kadın hakları alanının kazançlarını kimseye bırakmayı düşünmüyordu" (Zihnioğlu, 2003: 149). Fırkaya izin verilmemesinin ardından 1924 yılında "Türk Kadınlar Birliği" adı altında, kadınları sosyal ve siyasal haklara sahip bir konuma getirmek amacıyla bir dernek kurulmuştur. Temmuz 1925'te, Nezihe Muhiddin tarafından dernek faaliyetleri kapsamında Kadın Yolu dergisi kurulmuştur. Derginin ilk sayısında, kadınlara siyasi haklar tanınması konusu ele alınmıştır. Dernek, kadınların henüz seçme ve seçilme haklarının olmadığı ilk seçimlerde, Nezihe Muhiddin'i ve Halide Edip Adivar'ı aday göstermeye karar vermiştir (Halide Edip Adivar daha sonra adaylığından haberdar olmadığını belirtti). Bu öneri reddedilince, seçime erkek bir adayla katılma kararı alınmıştır. Ancak feminist bir erkek olarak tanınan ve seçimler için bıyıklarını dahi kesen Kenan Bey, alaylara maruz kalınca adaylıktan çekilmiş ve Türkiye Kadınlar Birliği aday çıkaramamıştır (Akyol, 2012: 33). "Türk Kadınlar Birliği daha sonra 1935 yılında kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi ile derneğin amacına ulaştığını söyleyip kendi kendini feshetmiştir (Konan, 2011: 166). 1935'te birlik "kendini fesh edene" kadar "hayır işlerine" ve Atatürk'ün önerisi üzerine İstanbul'un çevre köylerinde "köylü kadınların eğitimine" ağırlık vermiştir (Zihnioğlu, 2003: 250).

Türk kadınlarının siyasi temsili ile ilgili ilk defa 1923 yılında TBMM'de Milletvekili Seçimi Kanunu görüşülürken söz edilmiştir. Kanun tasarısında, her yirmi bin "erkek nüfusa" bir milletvekili seçileceği yer almıştır. Mecliste bu nüfusa kadınların dahil edilip edilmeyeceği tartışılmıştır. 1924 Anayasası hazırlanırken de, kadına seçme ve seçilme hakkının verilmeyeceği tartışmaya neden olmuştur. Mecliste 18 yaşını bitiren her Türk'ün milletvekili seçimlerine katılabileceği cümlesi tepkilere yol açmıştır (Konan, 2011: 166). 1924 Anayasasında siyasî haklar açısından yine kadınlara erkek eşit değildir. Milletvekili seçimine katılabilmek hakkı, 18 yaşını dolduran erkeklere ve milletvekili seçilmek hakkı 30 yaşını bitiren erkeklere tanınmıştır. Kadınların seçme ve seçilme hakkı yer almamıştır (Konan, 2011: 167).

1926 yılında çıkarılan Medeni Kanun ile sosyal ve hukuki statüleri önemli ölçüde iyileştirilen kadınlar, vatandaşlık kavramına dâhil edilmiş ve erkeklerle eşit konuma getirilmişlerdir (Aslan, 2006: 134-135). Medeni Kanun kadınlara aile, evlilik ve velayet hakları konusunda kadınlara önemli bir güçlenme fırsatı sunmuştur ancak bunu tamamlayacak ve güçlendirecek siyasal haklar 1924 Anayasası'nda yer almamıştır (Sancar, 2014: 153). Türkiye'de kadınlara ilk oy hakkı Cumhuriyet'in ilanından 10 yıl sonra, 1930 yılında belediye seçimlerinde tanınmıştır. 1933 yılında Köy Kanununun 20. ve 25. Maddelerinde yapılan değişikliklerle kadınlara köyde muhtar ve ihtiyar kuruluna seçme ve seçilme hakkı verilmiştir. Çinekarpuzlu nahiyesinin merkezi Dereköy'den ilk kadın muhtar *Gül Hanım* muhtar seçilmiştir (Konan, 2011: 167). 1934 yılında ise genel seçimlerde erkeklerle eşit bir şekilde seçme ve seçilme hakkına sahip olmuşlardır. Bu dönem kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanındığı 28 ülkeden biri de Türkiye olmuştur (Gökçimen, 2008: 22; Yüceer, 2008: 143-144). 1934 yılında kadınlara milletvekili olma ve yasama organında yer alma yetkisi verilmiş olmasına rağmen kadınların siyasi partiye üye olma durumu partiden iki erkek üyenin önerisiyle, seçimlerde aday olma durumu ise ancak erkek yöneticilerin kararı ile gerçekleşmiştir (Deniz, 2007: 4).

1935 seçimlerinde meclise 17 ve 1936 yılında yapılan ara seçimle bir artarak toplam 18 kadın milletvekili girmiştir (Altunok ve Gedikkaya, 2017: 202). İlk kadın milletvekillerinin profiline bakıldığında büyük çoğunluğunun eğitilmiş olduğu, meslek sahibi olduğu (çoğunluğu öğretmen) ve yabancı dil bilen kişiler olduğu görülmektedir (Altunok vd., 2018). İlk dönem kadın milletvekilleri meslekleri bakımından incelendiğinde büyük çoğunluğunun öğretmen olduğu görülmektedir. Bununla birlikte içlerinden bazıları milletvekili olarak seçilmeden önce belediye meclis üyeliği ve muhtarlık da yapmıştır. 1939 genel seçimlerinde ise milletvekili seçimleri 26 Mart'ta yapılmış; seçimler sonucu, İsmet İnönü'nün aday gösterdiği CHP'li 420 milletvekili (14'ü kadın) ile 4 bağımsız aday yani toplam 424 milletvekili seçilmiştir (Mahmutoğlu, 2016: 57). 1943 seçiminde 455 milletvekilinin 439' u erkek 16'sı kadın iken 1946 yılında bu sayı 9'a kadar düşmüştür.

Cumhuriyetin ilk yılları ile ilgili yapılan araştırmalar; tek parti döneminde kadınlara seçme hakkı ve örtük kota uygulaması ile mecliste

yer bulmasının esasen bugünün kadın temsil sorununu da şekillendirdiğini kabul etmektedir. Ayrıca tanınan bu hakların “verilmesinin” kadın hareketini olumsuz yönde etkilediği ifade edilmiştir (Yaraman, 2006; Sancar: 2014). Tek parti döneminde kadın konusunun öncelikli bir mesele olmadığı Tokuroğlu (2003) tarafından da dile getirilmiştir. Tokuroğlu (2003) kadınların Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) programında yer almadığını ve parti faaliyetlerine dâhil edilmediklerine dikkat çekmiştir. Bu dönemde kadınların siyasi parti faaliyetlerine girmesinin onların kadınlık vazifelerini engelleyeceği düşüncesi hâkimdir. Bu durumun kadınların, siyasi parti faaliyetleri dışında kalarak, siyasete katılmaları gibi olmayacak bir durum ortaya çıkarmıştır (Tokuroğlu, 2003: 131).

Cumhuriyetin ilk yılları, kadınların belirli haklar elde etmesi bağlamın önemli bir dönemdir. Başta Medeni Kanunun kabulü ile birlikte sosyal yaşantıda, ardından yerel ve merkezi düzeyde seçilme hakkına sahip olması ile siyasal alanda edinilen kazanımlar yadsınamaz. Ancak, pratikte kadınların siyasi alanda karar verici durumuna gelmeleri ve etkin olmaları zaman almıştır. Toplumsal normlar ve geleneksel roller kadınların siyasette yer almasını engelleyebilmiş veya kadınların siyasal alanda yer almaları yine erkeklerin takdirine bırakılmıştır.

1946-1960 Çok Partili Siyasal Hayat

Çok partili hayata geçiş döneminin ilk seçimleri 21 Temmuz 1946 yılında gerçekleşmiştir. Öncesinde ise 4918 sayılı Milletvekili Seçim Kanunu'na kabul edilerek, seçimin tek dereceli olarak yapılması kararlaştırılmıştır. Ancak gerek “açık oy, gizli sayım” uygulaması, gerekse seçimlerin adli birimlerce değil de, idari birimlerce yapılmış olması, seçimleri “şائبeli seçimler” olarak nitelendirilmesine neden olmuştur (Şahin, 2022: 81).

Çok partili hayata geçişle birlikte teorik olarak beklenen demokratik unsurların tabana yayılması ve kadın erkek tüm vatandaşların temsilinin eşit şekilde olması beklenir. Gerek siyasi partilerin adaylarını belirlerken gerekse seçim sonucuyla birlikte kabine oluşturulurken demokratik ilkelerin öne çıkacağı umulur. Ancak 1950'li yıllar ve sonrası çok partili döneme geçiş, kadınların parlamenter gücünü olumsuz yönde etkileyen faktörleri beraberinde getirmiştir. Bunun açık göstergelerinden biri

Yaraman'ın (2006)'da vurguladığı gibi 1946 yılında İstanbul'da kadın seçmen sayısının (266.574) erkeklerinkinden (254. 212) fazla olmasına rağmen demokrasinin yeni simgesi Demokrat Parti'nin İstanbul aday listesinde hiç kadın bulunmamasıdır. Yaşanan rejim değişikliğiyle birlikte, siyasi partilerin mecliste daha çok sayıda sandalye kazanmak için giriştikleri rekabet kadınlar için olumsuz bir sonuç doğurmuştur. Nitekim bu yeni dönemde yapılan seçimlerde 487 milletvekilinin sadece üçü kadın milletvekilidir ki, bu da meclisin % 0.6'nın kadınlardan oluştuğunu göstermektedir. 1950-1954 yıllarında parlamentodaki kadın milletvekilleri DP İstanbul milletvekili Nazlı Tıbar, bağımsız İzmir milletvekili Halide Edip Adivar ve CHP Kars milletvekili sonradan bağımsız Tezer Taşkıran olmuştur. Tek parti dönemi ile kıyaslandığında kadın milletvekili sayısında bariz bir düşüş göze çarpmaktadır (Çoban, 2019: 390). Bu dönem demokrasiye geçişin ilk aşaması olarak nitelendirilmesine rağmen, Demokrat Parti, kadınları aday göstermediği için demokratik kazanımlar kadınlar ve erkekler için eşit olmamıştır. Bu azalma aynı sosyo-ekonomik niteliklere sahip olan kadın siyasetçilerin, erkek rakipleriyle rekabet etmede başarılı olmadığını ve tek parti rejiminin reformları bağlamında özellikle kadınlara verilen hakların içselleştirilmediğinin de bir göstergesi kabul edilebilir (Taşkın, 2021: 9). Demokrat parti döneminin kadın temsili konusundaki yaklaşımının, devamı niteliğindeki partilerin yaklaşımını da etkilediği düşünüldüğünde, çok partili dönemin kadının siyasi temsiline ciddi bir darbe olarak yorumlanabilir.

Yaraman'a göre (2006) "Türkiye'nin siyasal tarihinde rejimin demokratikleşmesi açısından en önemli dönüm noktalarından biri olarak değerlendirilebilecek 14 Mayıs 1950 genel seçimleri, kadınların resmiyete dökülmemiş de olsa yararlandıkları kotadan sonra serbest rekabete maruz kaldıkları ilk belirgin siyasal dönem olarak nitelenebilir". 1954 seçimlerinde dört, muhaliflerin iktidarın anti-demokratik nitelikleriyle ilgili olarak seslerini duyurmaya başladıkları 1957 seçimlerinde sekiz kadın milletvekili parlamentoya girmiştir (Yaraman, 2006: 64). Çok partili hayata geçişle birlikte ilk seçimde sadece üç kadının meclise girmesi, kadının temsil edildiği en düşük sayı olmuştur. Bu dönemde gerçekleşen en önemli olaylardan biri 1950 yılında ilk kadın belediye başkanının seçilmesidir. İlk kadın belediye başkanı Mersin'den

seçilen Fatma Müfide İlhan olmuştur (Yaraman, 1999: 65). İlhan, kadınların belediye başkanı seçilebilme hakkının elde edilmesinden 20 yıl sonra Mersin Belediye Başkanı seçilmiştir.

Bu dönemde kadınların temsili konusunda, sivil toplum örgütlerinin girişimleri - her ne kadar beklenildiği gibi sonuçlanmasa da- yadsınamaz. 1954 yılında Kadınları Koruma Derneği tarafından bir kadın siyasi partisi kurma girişimi olmuş ancak dernek içerisinde bir fikir birliği olmadığından kurulamamıştır. Daha sonra 1958 seçimlerinden önce yine Kadınları Koruma Derneği eliyle kadınların bir siyasal parti kurma girişimleri olmuştur. Ancak bu girişimler kadın dernekleri arasında bir fikir birliğinin olmaması nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır (Sancar, 2014: 293).

Siyasi partilerin çoğalması ile birlikte ilk kez siyasi partilerin kadın kollarının örgütlenmeye başlaması bu döneme denk düşmektedir. 1954 tarihinde ilk kez İstanbul'da Cumhuriyet Halk Partisi içerisinde kadın kolları oluşturulmuştur (Şimşek, 2022).

Kısaca 1946'da çok partili sisteme geçilmesiyle birlikte, siyasi partilerin kurulması ve faaliyet göstermesi serbest hale gelmiştir. Bu süreç, kadınların siyasete katılımı için yeni fırsat penceresi aralasa da yeterince değerlendirilemediği ifade edilebilir. Çok partili dönemde kadınlar, siyasi partiler aracılığıyla daha aktif bir şekilde siyasete katılma zemine kavuşmuşlarsa da rekabetin arttığı bu dönemde kadınların meclise girmeleri de zorlaşmış, kadınların siyasi alandaki etkinlikleri ve temsiliyeti çok partili dönemle birlikte beklendiği oranda artmamıştır. Bununla birlikte siyasi partilerin teşkilatlanması, kadınların bu teşkilatların içerisinde çeşitli görevler almasını sağlamıştır.

1960-1980 Dönemi ve Kadınların Siyasal Temsili

Türkiye'nin siyasi tarihinde önemli bir döneme damgasını vuran 27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleşen askeri darbe, ülkenin demokrasi tarihi üzerinde derin etkiler bırakmıştır. 1960 askeri darbesi sonrası yeni Anayasayı hazırlamak üzere, başkanlığını emekli Orgeneral Kazım Orbay'ın yaptığı bir kurucu meclis oluşturulmuştur. Dört kadının yer aldığı bu kurucu meclise bağlı 20 kişilik bir anayasa komitesi kurularak yeni anayasa çalışmaları başlatılmıştır. 1961 Anayasası, vatandaşların

temel hak ve özgürlüklerini güvence altına alırken, sosyal, ekonomik ve kültürel haklara da vurgu yapmıştır. 1961 Anayasası hazırlanırken “1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi” ve “1950 tarihli Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi”nden oldukça yararlanılmış, bu belgelerde yer alan hükümlerin hemen hepsine yer verilmiştir. 2. maddede Türkiye Cumhuriyeti'nin nitelikleri sayılırken, “insan haklarına dayanan devlet” olma niteliği belirtilerek, insan hakları Türk Devletinin temellerinden biri sayılarak hürriyetçi bir siyasal rejim ifade edilmiştir. 1961 Anayasası ile özgürlükler çok ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiş; İşçilerin sendika kurma ve toplu iş sözleşmesi, adil yargılanma hakkı, masumiyet karinesi ve suçluluğun kanıtlanıncaya kadar kimse suçlu sayılamaz ilkesi gibi temel adli haklar anayasada yer almıştır. Ayrıca yasama organının özgürlükleri sınırlarken neleri yapamayacağı belirtilmiş, kanun koyucunun özgürlüklerin düzenlenmesindeki takdir yetkisi daraltılmış ve onun aşamayacağı bazı hükümler getirilmiştir (Kuyaksil, 2009: 344). Gerek 1961 Anayasası'nın gerekse de dünya genelinde esen özgürlükçü havanın da etkisi ile 1960'lı yılların ortasından itibaren kadınların hak arayışının kamusal alanda daha görünür olduğu gözlenmektedir. Örneğin dönemin gazetelerinde işçi sendikalarında konuşan kadın işçiler, grev sözcüsü kadınlar, taleplerini protesto yürüyüşleri ortaya koyan kadın örgütlerinin yer aldığı görülmektedir (Sancar, 2014: 297). Bu dönemem de kurulan örgütlerden birisi de 1975 yılında kurulan Türkiye İleri Kadın Derneği olmuştur. Dernek, kadın hakları konusunda farkındalık yaratmak, kadınların toplumdaki yerini güçlendirmek, eşitlikçi politikaların oluşturulmasına katkıda bulunmak ve kadınların sesini duyurmak için çalışmalar yapmıştır. Dernek tüzüğünde Atatürk ilkelerine bağlı, çalışan kadınların özgürlük ve eşitlik haklarını savunmak amacıyla kurulduğu belirtilmiştir. Ayrıca dernek kadın haklarının anayasal anlamda arttırılmasını talep etmiştir (Şimşek, 2022). İlerici Kadınlar Derneği, sadece siyasal temsil konusunda değil bunun yanı sıra çalışan kadınların hakları ve çalışan annelerin hakları konularında da mücadele vermiştir.

1961 seçimlerinde parlamentoya sadece 3 kadın milletvekili girebilmiştir. 1961 yılı seçimlerinde TBMM'ye seçilen kadın milletvekilleri: Zehra Neriman Ağaoğlu, Melahat Gedik ve Fatma Saadet Evren'dir. 1965 seçimlerinde ise seçimin yaklaşmasıyla birlikte kadın adayların fotoğrafları gazetelerde yerini almaya başlamıştır. 1965 genel

seçimlerinde 450 milletvekilinin 8'i kadın milletvekilidir. 1969 genel seçimlerinde bu sayı 5'e, 1977 genel seçimlerinde 4'e düşmüştür (Şimşek, 2022).

Bu dönemde önemli gelişmelerden biri ilk defa bir siyasi parti genel başkanın bir kadın olmasıdır. Türkiye İşçi Partisi (TİP), 1961 yılında 12 sendikacı tarafından kurulmuş ve kurucuların arasında kadın yer almamıştır. Ancak 1962'de partiye davet edilen aydınlar arasında -iki kadın- Behice Boran ve Adnan Cemgil'in eşi Nazife Cemgil de yer almıştır. Boran, Türkiye'de kadın hareketinin gelişmesinde önemli rol oynamış ve 1960'lı yılların kadın hakları mücadelesinde öne çıkan bir sima olmuştur. Türkiye İşçi Partisi'ne 1962'de üye olan ve Merkez Yürütme Kurulu'na seçilen Boran, 1965 seçimlerinde de milletvekili seçilmiştir. Birkaç dönem Avrupa Parlamentosu'nda Türkiye'yi temsil eden Behice Boran, parti içinde başlayan MDD savunucularına ve TİP Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar'ın "güler yüzlü sosyalizm" kuramına karşı çıkarak Sadun Aren ile birlikte tavır almış ve partinin 1970 yılındaki kurultayında genel başkan seçilmiştir. 12 Mart 1971 Muhtırası'nın ardından genel başkanı olduğu parti kapatılmış ve Behice Boran tutuklanmıştır (Akyol, 2012, s. 120-121).

26 Mart 1971'de kurulan 33. Hükümette Türkân Akyol'un Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı olarak atanması ile birlikte ilk kez bir kadın bakan kabinede yer almıştır. Akyol daha sonra da 49. ve 50. Hükümetlerde parlamento dışından atanarak Kadın ve Çocuktan Sorumlu Devlet Bakanlığı yapmıştır.

1960-1980 dönemini kadınların siyasal temsili açısından ele aldığımızda bazı önemli değişiklikler dikkat çekmektedir. Bunların başında artan aktivizm gelmektedir. 1960'larda kadınlar, siyasal alanda daha fazla yer edinmek için aktif bir şekilde mücadele etmeye başlamışlar ve bu dönemde birçok aktivist hareket öne çıkmıştır. Bu dönemde yaşanan diğer bir önemli gelişme ise, kadınların üst düzey karar verme pozisyonlarına yükselmeleridir. Bir bakıma bu, toplumda kadınların liderlik kabiliyetleri ve siyasal yetkinlikleri konusundaki bakış açıları değişmeye başladığını göstermektedir.

1980 – 2002 Dönemi ve Kadınların Siyasal Temsili

1980 askeri darbesini takiben, 1983 seçimleriyle çok partili bir yapıya geçildiğinde ve baskın bir partiyle birlikte, kadın milletvekili oranı artmıştır. Bu 1980 sonrası dönemde, mevcut partilere yasak getirilmesine ek olarak meclis koltukları için çok yüksek, %10'luk bir seçim barajı uygulanmasıyla birlikte, yeni sağcı Anavatan Partisi (ANAP) çoğunluk parlamento koltuklarını kazanmayı başarmıştır. Darbe öncesi siyasi partilere ve siyasetçilere getirilen yasağın 1987 ulusal seçimleri için kaldırılmasıyla, ANAP'ın üstünlüğü sona ermiş ve parti sistemi aşırı çok partili bir yapıya dönüşmüştür. Bu durum 2002'ye kadar devam etmiş ve kadın siyasetçilerin oranında başka bir düşüğe (%1.3'e) yol açmıştır (Taşkın, 2021: 9).

1980'ler kadınların siyasi aktivizme ve toplumsal cinsiyet eşitliği mücadelesine daha fazla dahil olmasıyla Türkiye'deki kadın hareketleri için bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönemde kadın örgütleri, Türk toplumunda kadının statusünü iyileştirmeyi amaçlayan yeni yasa ve politikaların kabul edilmesinin savunulmasında kritik bir rol oynamışlardır. Ayrıca kadın hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliği için artan kamu desteği ile kadın hareketi daha yaygın hale gelmiştir. 1980 sonrası feminist hareket küçük gruplar içinde doğmuş ve uzun bir süre de harekete ivme kazandırıp, çerçevesini belirleyen bu gruplar olmuştur (Bora, 1996: 39). 1980'lerin ortasından başlayarak gelişen yeni feminist siyaset hareketi Türkiye'de kadınların yeni haklar elde etmesini sağlamıştır. Bu gelişmeler daha çok taşra ve orta –alt sınıftan kadınlar için yeni açılımları beraberinde getirmiştir. Bu gruplar kendi yaşamları – hakkında söz söyleme, hak arama noktasında daha çok siyasi destek elde etmiştir (Sancar, 2014: 301). Çaha'ya (1996: 140) göre “1980'li yılların en radikal ve en sıra dışı söylemleri feminist siyaset üretmiştir. Ona göre feminist gruplar Türk kültüründeki mevcut kurumların tümünü reddederek Türkiye'de yeni bir sayfa açmışlardır. Sadece kadınla ilgili mevcut politikaları değil, aynı zamanda Türk kültüründeki toplumsal dayanışmanın temeli kabul edilen aileyi ve aile ile ilgili değerlerin kaynaklandığını iddia ettikleri ataerkil sistemi eleştirmişlerdir.”

“980'ler, kadın hakları mücadelesinin çeşitli yönlerini kapsamıştır. Bu dönemde kadınlar, eğitim, istihdam, siyasi katılım ve toplumsal cinsiyet

eşitliği gibi konularda daha fazla farkındalık yaratmak ve haklarını savunmak için çeşitli platformlarda aktif olmuşlardır. Kadın dernekleri, sivil toplum örgütleri ve akademik çevreler ve siyasal tartışma zemininde giderek daha fazla yer bulan İslamcı hareket kimi durumlarda kadın mücadelesiyle de içiçe geçmiştir. İkinci dalga kadın hareketi, laik kesimle sınırlı kalmamış başörtüsü mücadelesi etrafından toplanan İslamcı hareketlerini de kapsamıştır (Yaraman, 1999). 1980'lerin sonlarına doğru, kadın siyasetçiler kadın hareketlerinin büyümesiyle daha aktif hale gelmiş ve hem feminist hem de İslami kökenli temel grupların talepleriyle uyum içinde hareket etmiştir (Taşkın, 2021).

Türk siyasal hayatında kadının konumunun belirleyicilerinden biri de, Türkiye'nin 1985 yılında taraf olduğu ve 1986 yılında yürürlüğe giren Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW)) olmuştur. Bu sözleşme, kadınların her türlü ayrımcılığa karşı korunması ve eşitliklerinin sağlanması amacıyla BM tarafından hazırlanmış uluslararası bir belgedir. Sözleşmeyi imzalayan taraf devletler; “sosyal, ekonomik ve siyasal yaşamın her alanında insan haklarının ve temel özgürlüklerinin korunmasını ve bunların önündeki engellerin kaldırılmasını” garanti etmektedirler. CEDAW'ın imzalanması ve onaylanması, Türkiye'nin kadın hakları ve eşitlik konusundaki taahhütlerini uluslararası alanda beyan etmesini sağlamış ve ülke içinde ilgili politikaların geliştirilmesine katkı sağlamıştır. Bunlardan biri de kadın politikaları geliştirmek amacıyla 1990 yılında kurulan Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü'dür.

Eylül 1980 askeri darbe sonrası yasaklanan ve daha sonra 1995 yılında “kadın kolları kurma” yasağının kaldırılmasıyla parti teşkilatlarında görmeye başlanılan kadın kolları yapılanması, kadınların reel politikada sahaya indiklerini ve aktif bir rol üstlendiklerini ilk örneği RP'de görürüz. Bu noktada RP'nin bir alt kolu ve öte taraftan partinin kitleliliğine cinsiyet temelli hizmet eden Refah Partisi Hanımlar Komisyonu deneyiminin öneminden bahsetmek gerekir. Kadınların partiye 1987 yılı itibariyle üyeliklerinin kabulünün ardından, 1990 yılının başlarında Hanımlar Komisyonu resmi düzeyde partinin kadın örgütlenmesi olarak kurulur. Özellikle 27 Mart 1994 seçimlerinde Hanımlar Komisyonu'nun göstermiş olduğu aktif katılım, tabiri caizse

kapı kapı dolaşması, partiyi destekleyici bir tavırla seçmen kitlesine ulaşması, böylesi bir kadın yapılanmasının kabul görmesinde önemli bir etki olarak karşımıza çıkar (Süslü ve Halifeoğlu, 247-248).

Bu dönemde yaşanan ilklerden biri de ilk kadın başbakanın göreve gelmesidir. 1993 yılında Tansu Çiller'in Başbakan olması rol model olarak birçok kadını siyasete girmeye özendirmiştir. Çiller daha sonra 54. Hükümette Dışişleri Bakan ve Başbakan Yardımcılığı görevlerini yürütmüştür. Kendisinden sonra birçok kadın “daha yüksek bir sesle” siyasete talip olmaya başlamıştır (Güneş Ayata, 1998).

Güneş Ayata (1998), 1980 sonrası kadınların siyasal yaşama katılımında önemli değişimlerin yaşandığını bunların dört ana etkene bağlanabileceğini savunmuştur:

1. “12 Eylül rejiminin etkisi: Kemalist bir perspektifle “kadının simgesel özelliği” savı ile oluşturulan Danışma Meclisi'ne -nispeten- yüksek oranda kadın üye atanmıştır. Ayrıca 12 Eylül ile birlikte siyasi partiler bünyesindeki kadın kollarının yasaklanmış ve kadınların “erkekler gibi” siyaset yapması istenmiştir.

2. Kadın Hareketi: 1980'lerle birlikte yükselen ve güç kazanan kadın hareketinin etkisiyle kadın sorunu politika gündeminin önemli maddelerinden biri olmuştur. Kadın hareketinin etkisi ile “kadın sorunu”na dikkat çekilmiştir.

3. Değişen kadın imajı: 1980'lerle birlikte “fedakâr anne, iyi eş” imajı yerini liberal söylemle çizilmiş ekonomik olarak özgür, kariyer sahibi, feminist söylemden haberdar, kadın cinselliğine sahip çıkan “modern kadın” imajına bırakmaya başlamıştır. Bu yeni model, kadının toplumda başarılı ve rekabetçi olmasını talep ederken aynı zamanda kadınlara “kadın kimliklerini” reddetmemeyi de önermiştir.

4. İlk kadın başbakan deneyimi: 1993 yılında Tansu Çiller'in Başbakan olması -rol model olarak birçok kadını siyasete girmeye özendirmiştir. Diğer partiler de kadınlara yönelik program ve politika geliştirmişler ve kendi partileri için kadın imajı arayışına girmişlerdir”.

Türkiye'de 1980-2002 arası dönem, kadınların siyasal temsilde önemli değişikliklere sahne olmuştur. Bu dönemde Türkiye'de kadınlar, siyasal alanda daha fazla yer almaya başlamıştır. Özellikle 1990'larda kadınların siyasi partilere üye olma ve aktif roller üstlenme oranları

artmıştır. Ayrıca bu dönemde kadın hakları hareketi önemli bir ivme kazanmıştır. Kadın dernekleri, sivil toplum kuruluşları ve aktivist gruplar, kadınların siyasal temsiliyetini artırmak için çalışmalar yapmışlardır.

2002-2023 Dönemi ve Kadınların Siyasal Temsili

2001 yılında Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılan Fazilet Partisi'nin içinden çıkan bir grup tarafından kurulan Adalet ve Kalkınma Partisi, 2002 yılında yapılan genel seçimlerde iktidara gelmiştir. Adalet ve Kalkınma Partisi 2023 yılına kadar tek başına aralıksız iktidarda kalmıştır. Adalet ve Kalkınma Partisi ekonomik olarak neo-liberal politikaları benimseyen, milliyetçi ve muhafazakâr bir siyasi parti olarak kadın politikaları konusunda yaklaşımında dönem dönem değişiklikler olduğu görülmektedir. İktidarının ilk iki döneminde kısmen AB ile üyelik sürecinin de etkisiyle daha reformcu ve liberal bir yaklaşım sergilerken, üçüncü döneminde daha otoriter ve merkezîyetçi bir siyasal çizgiye kaymıştır (Yüksel, 2021: 104). Türkiye'nin AB üyelik süreci, özellikle Adalet ve Kalkınma Partisi'nin ilk iki iktidar döneminde kadın politikalarına belirgin bir etki yapmıştır. Bu dönemde, Türkiye'nin 1985'te imzaladığı BM Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Engellenmesi Sözleşmesi'nin hükümleri iç hukuka aktarılmış ve AB'nin Cinsiyet Eşitliği Topluluk Programlarına katılım sağlanmıştır. Ayrıca, Türkiye'de kadın-erkek eşitliği ilkesi, Anayasa'da 2001 ve 2004 yıllarında yapılan değişikliklerle güçlendirilmiştir (Yüksel, 2021: 109). Anayasa'nın 10. maddesine “Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür.” ve 41. maddesine “Aile Türk toplumunun temelidir” ifadesinden sonra gelmek üzere “ve eşler arasında eşitliğe dayanır.” hükümleri eklenmiştir. Anayasaya göre” kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet, bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür. Bu maksatla alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı olarak yorumlanamaz” (Ek cümle: 7/5/2010-5982/1 md.).

Sancar'a (1997) göre “*Adalet ve Kalkınma Partisi gibi sağ-muhafazakâr partilerin ideolojik bakışları kadınları öncelikle aile kurumu içinde eş ve anne olarak tanımlayan aile merkezli anlayışa dayanmaktadır. Bu bakış açısı nedeniyle, sağ-muhafazakâr partiler kadınların aile ile ilgili toplumsal ilişkiler alanı dışındaki yaşam alanlarına katılım sorunlarına karşı duyarsız*

kalmakta ve kadınların siyasal katılımlarına "aile içi rollerle uygun olması, geleneksel cinsiyet rollerinde değişime yol açmaması" ön kabulüyle sıcak bakmaktadır". Sancar'ın ifadelerini destekler nitelikte Başbakan Erdoğan 61. Hükümet'i açıklarken: "Yeni kurduğumuz bir bakanlık: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı... Biz muhafazakâr demokrat bir partiyiz öyleyse aile yapımızı güçlendirmemiz lazım" sözleri ile ilk Aile ve Sosyal Politikalar Bakanını açıklamıştır. Ayrıca Adalet ve Kalkınma Partisi Sosyal Politikalar Başkanlığı'nın yayınladığı Güçlü Aile Güçlü Toplum başlıklı kitapçıkta "Sosyal desteklerimizde bütüncül bir yaklaşımı benimsiyoruz. Bu yaklaşıma istinaden 2011 yılında "Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı"nu kurduk... Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı icracı bakanlık olarak, Türkiye'de devlet bütçesinden en fazla pay alan ilk 6 bakanlık içerisinde yer alıyor".

Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Kadın ve Demokrasi Derneği yeni hizmet binası açılış töreninde yaptığı konuşmada da aileye ve kadına yapılan vurgu dikkat çekmektedir. "Başbakanlığımдан cumhurbaşkanlığı dönemime kadar hiçbir dönemde olmadığı kadar kadına ve aileye desteği biz verdik. Sadece kadın olarak olaya bakmadık (...) tek millet olacaksak milletin nüvesi nedir? Ailedir. Güçlü aileler güçlü milletleri doğurur, biz de buna mecburuz. Her alanda kadınları, çocuklarıyla birlikte kollayan, destekleyen yasal düzenlemeler gerçekleştirdik. Teknolojik imkânlar, kadınlarımızın pek çok işi evinden, çocuklarının yanından yürütebilmesine fırsat veriyor" (İnternet sitesi, <https://www.tccb.gov.tr/>, Erişim Tar. 6.12.203). Bu cümleler, hem muhalefet hem de akademik alanda tartışmaya yol açmıştır. Kadın ve Aileden Sorumlu Devlet Bakanlığı'nın yerine Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'nın kurulması, kadının bir birey olarak değil de aile içinde bir öge olarak görüldüğü eleştirilerine neden olmuştur. Ayrıca, kadınların en az üç çocuk sahibi olması gerektiği gibi ifadeler, kadının birey olarak değil, ailenin bir parçası olarak algılandığı şeklinde yorumlanmıştır (Dedeoğlu, 2015: 267).

Her ne kadar bu dönemde kadının sorunun ele alınış biçimi eleştirilse de, bu dönemde kadınların siyasi parti içinde örgütlenmesinin teşvik edildiği görülmektedir. Adalet ve Kalkınma Partisi'nin 2002 kalkınma ve demokratikleşme programında yer alan kadın başlığı altında; kadınların kamusal yaşama katılımının özendirilmesi, kadınların partimize üye

olmaları ve siyasette faal rol oynamalarının özendirilmesi için gerekli tedbirlerin alınacağı ifade edilmiştir (Adalet ve Kalkınma Partisi, 2002: 88). Kadın kolları örgütlenmeleri genel anlamda kadınların siyasal katılımını artırmak, siyasal karar alma organlarında eşitlikçi bir temsili sağlamak açısından önemli araçlardır. Bu dönemde kadınların fırsat eşitliği temelinde siyasete aktif katılımı öngörülmüş ve bunun için kadın kolları örgütlenmelerine önem verilmiştir. Bir önceki dönem siyasi geleneğinden edindiği tecrübeyi iyi değerlendiren Adalet ve Kalkınma Partisi iktidara geldikten kısa bir süre sonra oluşturulan kadın kolları ile kadınların parti içi çalışmalarda etkin rol almaları ve siyasete aktif katılım fırsatı yakalamaları hedeflenmiştir (Yüksel, 2021: 109).

Adalet ve Kalkınma partisinin tüzüğünde açık bir cinsiyet kotası yer almasa kadınların seçilmesine özel destek verildiği (yumuşak kota) görülmektedir. Adalet ve Kalkınma Partisinin aday listelerinde kadın adayların oranlarının bir önceki dönemlere göre artış gösterme eğiliminde olmuştur. 2002 seçimlerinde yüzde altı olan kadın aday oranı 2007'de yüzde on bire, Haziran 2015 seçimlerinde yüzde on sekize, 2018 seçimlerinde ise yüzde yirmi bire çıkmıştır (Sancar, 2018, 78, 82; akt. Yüksel, 2021). Adalet ve Kalkınma Partisi 2002 seçimlerinde 34,2 oy oranı ile 363 mv., 2007 seçimlerinde 46,5 oy oranı ile 341 mv., 2011 seçimlerinde 49,95 oy oranı ile 32 mv. Haziran 2015 seçimlerinde 40,9 oy oranı ile 258 mv. ve Kasım 2015 seçimleri ile 49,5 oy oranı 317 mv. sayısına ulaşmıştır. Kadın milletvekili sayısı da artış göstererek, 2002'de 24, 2007 seçimlerinde 50, 2015 seçimlerinde 98 ve 2018 seçimlerinde 104 kadın milletvekili mecliste yer almıştır.

Tablo. 1. 1935- 2023 Yılları Arasında Parlamentoda Kadın Temsil Oranları

Seçim Yılı	Kadın Milletvekili Sayısı	Toplam Milletvekili Sayısı	Kadın Milletvekili Oranı
1935	18	395	4.6
1943	16	435	3.7
1950	3	487	0.6
1957	7	610	1.1
1965	8	450	1.8
1973	6	450	1.3
1991	8	450	1.8
1999	22	550	4
2002	24	550	4.4
2007	50	550	9.1
2011	78	550	14.2
2015 (Haziran)	98	550	17.8
2015 (Kasım)	81	550	14.7
2018	104	600	17,33
2023	119	600	19,83

Kaynak: Tablo TÜİK web sitesi üzerinden veriler derlenerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

Yukarıda 1935- 2023 yılları arasında parlamentoda kadın temsil oranları incelendiğinde Türkiye'de 2000-2020 arası dönemde Türkiye'de kadın milletvekili sayısında kademeli bir artış olduğu dikkat çekmektedir. 2000'lerin başlarında kadın milletvekili sayısı yirmi civarındayken, bu sayı 2023 itibarıyla 119 kadın milletvekiline çıkmıştır. Bu dönemde Türkiye'de siyasi partilerde ve yerel yönetimlerde kadın liderlerin sayısında da önemli bir artış olmuştur. Bazı büyük şehirlerde kadın belediye başkanları seçilerek, kadınların yönetici pozisyonlardaki temsiliyeti artmıştır.

Bu dönemde kadınların meclis içindeki oranının giderek arttığı görülse de bu oranın kabinede bakanlık makamına aynı oranda yansımadağı ifade edilebilir. Tablo.2.'de Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarında her 10 hükümette de kadınlar Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı ile görevlendirilmiştir. Bu durum erkek egemen siyaset içerisinde ailenin öncelikli olarak kadınla ilişkilendirildiğini

göstermektedir. 65., 64., ve 60. Hükümet dönemlerinde ise kadın bakanlar Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı dışında da Çalışma, Çevre ve Şehircilik ve Milli Eğitim Bakanlığı'nda yer almıştır.

Tablo.2. Adalet ve Kalkınma Partisi İktidarında Hükümette Yer Alan Kadın Bakanlar

Hükümet	Bakanlık
67. Hükümet	1 kadın bakan (Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanı - Mahinur Özdemir Göktaş)
66. Hükümet	1 kadın bakan (Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanı - Derya Yanık)
65. Hükümet	2 kadın bakan (Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı- Jülide Sarıeroğlu; Aile ve Sosyal Politikalar Bakanı- Fatma Betül Sayan Kaya)
64. Hükümet	2 kadın bakan (Aile ve Sosyal Politikalar Bakanı- Sema Ramazanoğlu; Çevre ve Şehircilik Bakanı- Fatma Güldemet Sarı)
63. Hükümet	1 kadın bakan (Aile ve Sosyal Politikalar Bakanı- Ayşen Gürçan)
62. Hükümet	1 kadın bakan (Aile ve Sosyal Politikalar Bakanı- Ayşenur İslam)
61. Hükümet	1 kadın bakan (Aile ve Sosyal Politikalar Bakanı - Fatma Şahin)
60. Hükümet	2 kadın bakan (Milli Eğitim Bakanı- Nimet Baş, Devlet Bakanı- Selma Aliye Kavaf)
59. Hükümet	2 kadın bakan (Devlet Bakanı- Güldal Akşit, Devlet Bakanı- Nimet Baş)
58. Hükümet	1 kadın bakan (Turizm Bakanı- Güldal Akşit)

Kadın temsiliyi sadece kadın milletvekili ve bakan düzeylerinde değil aynı zamanda meclis başkanı konumu açısından da değerlendirmek gerekmektedir. Çünkü yasama erkini kullanan Meclisi, TBMM Başkanı temsil etmektedir. Meclis Başkanı Meclis'in en üst düzeydeki yetkilisi olmasının yanı sıra siyasi partiler arasında diyalog kurması beklenen kişidir. Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana 31 Meclis Başkanı seçilmiştir ve 100 yıllık Cumhuriyet tarihinde Kadın Meclis Başkanı göreve gelmemiştir. Diğer bir ifade ile milletin kendisini yönetmek için seçtiği vekiller cumhuriyet tarihi boyunca hiç bir yasama döneminde kendilerini temsil etmesi için kadın bir başkan seç(e)memişlerdir (Altunok ve Gedikkaya, 2017).

Tüm bu niceliksel olumlu yönde gelişmelere rağmen diğer ülkelerle kıyaslandığında, kadınının siyasal temsili alanında halen kat edilecek uzun bir mesafenin olduğu söylenebilir. Dünya Ekonomik Forumu tarafından 2023 yılında yayınlanan "Küresel Cinsiyet Eşitsizliği Raporu'na göre Avrasya ve Orta Asya %69 eşitsizlik düzeyi ile Toplam Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi sıralamasında sekiz bölge arasında dördüncü sıradadır. Moldova, Belarus ve Ermenistan, bölgedeki en yüksek sıralı

ülkeler arasında yer alırken Azerbaycan, Tacikistan ve Türkiye en düşük sıralamalı ülkeler içerisinde sayılmıştır (Global Gender Gap Report, 2023: 6). Aynı raporun siyaset alanında kadın oranları da Türkiye'de parlamenterlerinin üçte birinden daha azını kadınların oluşturduğu ifade edilmiştir (Global Gender Gap Report, 2023: 53). Avrupa ülkelerinde kadınların siyasi liderlik rollerine erişimi ve siyasette kadınların güçlenmesi için çeşitli teşvik edici politikalar, kotalar, eğitim programları ve destekleyici düzenlemeler uygulanmaktadır. Türkiye'de de benzer politika adımları atılmakta ancak henüz Avrupa'daki bazı ülkelerde olduğu gibi kadınların siyasi temsil konusunda aynı seviyede ilerleme kaydedilememiştir.

Sonuç

Siyaset toplumların yönetimini şekillendiren ve kararlarını alan önemli bir alan olarak kabul edilmektedir. Bu alanda temsil edilme, farklı kesimlerin ihtiyaçlarının ve perspektiflerinin dikkate alınmasında kritik bir öneme sahiptir. Demokrasilerde vatandaş sadece siyasi kararların bir nesnesi değil, aynı zamanda bu kararların alınmasına katılma hakkına da sahiptir. Ancak kadınların vatandaşlık hakları arasında yer alan demokratik temsilin kendilerine tanımış olduğu hakları ne ölçüde kullanabildikleri tartışmalıdır.

Türkiye'de kadınların siyaset başta olmak üzere tüm alanlarda katılımı konusunda Cumhuriyetin kurulmasının ardından önemli adımlar atılmıştır. Kadının siyasi temsil konusunda birçok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de eksiklikler yaşanmıştır. Her ne kadar Türkiye'de seçme hakkı 1930'larda henüz birçok ülkede kadının seçme hakkı yokken verilmiş olsa da kadının yasama süreçlerinde karar alıcı konuma yerleşmesi daha geç bir süreçte yaşanmıştır.

Türkiye'de kadınların siyasette kendine yer açma çabası, Osmanlı Devleti'nin son dönemleri ve Cumhuriyetin ilk yıllarından kadın örgütlenmeleri ile görünür olmuştur. 1923'te Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte, Türkiye'de kadınlar için bazı temel haklar ve eşitlikçi yaklaşımlar benimsenmiştir. Ancak, bu hakların tanınmasına rağmen kadınların siyasetteki temsili uzun süre düşük seviyelerde kalmıştır. Çok partili yaşama geçiş ise bu durumu değiştirememiştir. 1960'lı yıllarda ve sonrasında kadın hakları ve eşitlik konularında artan farkındalıkla

birlikte, Türk siyasetinde ilk defa kadın siyasi parti genel başkanlık konumunda yer almıştır.

1980 ve 1990'lı yıllar radikal ve yeşil partilerin kurulmasıyla siyasi spektrumun daha da genişlediği bir dönemdir. Bu partiler, çevre korunması ve kadın hakları gibi konuları siyasi gündeme taşımaya çalışmışlardır. Ancak Türkiye'de bu hareketlerin sınırlı bir etkinliği olduğu söylenebilir. 2000'li yıllar Avrupa Birliği müktesebatlarının da etkisi ile Türkiye'de kadınların siyasal temsili açısından önemli bir dönemeç olmuştur. AB İlerleme Raporlarında kadınların karar alma, siyasete ve istihdama katılım düzeylerinin uluslararası standartlara göre düşük seviyede kalması sıkça eleştiri konusu olmuştur.

Bu çalışmada Türkiye Cumhuriyeti'nde yasama erkinin kullanımında kadın temsili ile sınırlı tutulmuştur. Çalışmada Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılında kadınların yasama sürecindeki konumları tarihsel bir perspektifle aktarılmaya çalışılmıştır. Kadının siyasal yaşama katılımının ilk basamağı olarak değerlendirilen yerel yönetimlerde temsili ise başka bir çalışmanın konusu olarak ele alınabilir.

KAYNAKÇA

- Adalet ve Kalkınma Partisi (2002). Kalkınma ve Demokratikleşme Programı,
<https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/926/200205071.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Akyol, Hüseyin (2012). *Aykırı Kadınlar: Osmanlı'dan Günümüze Devrimci Kadın Portreleri*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Altunok, H. Işık, M.A., Gedikkaya, F. (2018). *Siyasette İlk Kadın Parlamenterler Dönemi (8 Mart Dünya Kadınlar Günü Özel Yayını)* Ankara: Yasama Derneği.
- Altunok, H., ve Gedikkaya, F. G. (2017). "Cumhuriyet Türkiye'sinde Kamu Politikalarının Üretilmesinde Kadın". *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(2), 211-237.
- Aslan, O. E. (2006). "Cumhuriyet ve Kadın Memurlar". *Amme İdaresi Dergisi*, 39(4), 117-149.

- Bora, A. (1996). "Kadın Hareketi: Nereden Nereye", *Birikim*, (83), 39-41.
- Çaha, Ömer (1996). *Sivil Kadın*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Çakır, S. (2013). *Erkek Kulübünde Siyaset, Kadın Parlamenterle Sözlü Tarih*. İstanbul: Versus Yayınları.
- Çoban, E. (2019). "Çok Partili Döneme Geçişin İlk Kadın Milletvekilleri ve Faaliyetleri (1950-1954)". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 38 (65) , 361-394.
- Dedeoğlu, S. (2015). "2000'li Yıllarda Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Politikaları: Muhafazakârlığın ve Neo-Liberalizmin Gölgesinde Mi?", Himmet, Fıtrat, *Piyasa: AKP Döneminde Sosyal Politika*, İstanbul: İletişim Yayınları, 259-278.
- Deniz, Ş. (2007). "Kadın Parlamenterlerin Bakış Açısıyla Türkiye'de Kadınların Siyasal Hayattaki Temsili". *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5(7), 2-16.
- Gökçimen, S. (2008). "Ülkemizde Kadınların Siyasal Hayata Katılım Mücadelesi". *Yasama Dergisi*, (10), 5-59.
- Güneş-Ayata, A. (1998) "Laiklik, Güç ve Katılım Üçgeninde Türkiye'de Kadın ve Siyaset", A. Berktaş (Derl.) *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler* içinde (237-284). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Hughes, M. M., Paxton, P. (2018). "The political representation of women over time". In *The Palgrave handbook of women's political rights* (pp. 33-51). London: Palgrave MacmillanUK.
- Inter-Parliamentary Union (2008). "Equality in Politics: A Survey of Women and Men in Parliaments", <http://archive.ipu.org/pdf/publications/equality08-e.pdf>.
- İnternet.<https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/44278/erkek-kadini-birbirlerine-rakip-olarak-goren-anlayisi-reddediyoruz.html>, Erişim Tarihi: 6.12.2013.
- Konan, B. (2011). "Türk Kadınının Siyasi Hakları Kazanma Süreci" *AUHFD*, 60 (1) 2011:157-174.

- Kuyaksil, A. (2009). "Türk Anayasalarında Kadın Hakları ve Gelişimi" *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6 (11) , 328-351.
- Lerner, Gerda. (1986). *The Creation of Patriarchy*. New York: Oxford University Press.
- Mahmutoğlu, T. B. (2016). "Atatürk'süz İlk Seçimler-1939 Genel Seçimlerinde Chp'nin Çalışma ve Propagandalar" *Atatürk Dergisi*, 5 (1), 38-64.
- Pateman, C. (2016). *Sexual Contract*. The Wiley Blackwell Encyclopedia of Gender and Sexuality Studies, 1-3.
- Reynolds, A. (1999). "Women in the Legislatures and Executives of the World: Knocking at the Highest Glass Ceiling". *World Politics*, 51(4), 547-572.
- Richardson, J. (2007). "Contemporary Feminist Perspectives on Social Contract Theory". *Ratio Juris*, 20(3), 402-423.
- Rule, W., ve Zimmerman, J. F. (1994). *Electoral Systems in Comparative Perspective: Their Impact on Women and Minorities*. Westport: Greenwood Press.
- Sancar, S. (2008). "Türkiye'de Kadınların Siyasal Kararlara Eşit Katılımı". *Toplum ve Demokrasi Dergisi*, 2 (4) , 173-184.
- Sancar, S. (2014). *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Süslü, D., & Halifeoğlu, M. (2023). "Quo Vadis: AKP'de Kadın Temsili ve Kadın Kolları". *Akdeniz Kadın Çalışmaları Ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi*, 6(1), 232-262.
- Şahin, Z. (2022). "Türkiye'de Seçimlerin Cinsiyeti: Cumhuriyetin İlk Yıllarından Günümüze Milletvekili Genel Seçimleri ve Kadın Temsili (1935- 2018)". *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (29): s. 73-96.
- Şimşek, D. (2022). "Parlamentoda Türk Kadınının Siyasal Temsil Tarihi (1935-1980)". *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 15(38), 613-631.

Tokuroğlu, B. (2003) "Tek Parti Dönemi Toplumsal Cinsiyet Anlayışı (1923-1946)", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.*

UN Women (2023). "Facts and Figures: Women's Leadership and Political Participation", <https://www.unwomen.org/en/what-we-do/leadership-and-political-participation/facts-and-figures>.

World Economic Forum (2023). "Global Gender Gap Report" <https://www.weforum.org/reports/global-gender-gap-report-2023/>.

Yaraman, A. (1999). *Türkiye'de Kadınların Siyasal Temsili*. İstanbul: Bağlam Yayınları.

Yaraman, A. (2006). "72 Yılın Ardından: Kadını İçermeyen Syaset". *Toplumsal Tarih*, 156.

Yüksel, Mezhel. "Ak Parti ve Kadınların Siyasal Temsili". *Akademik İncelemeler Dergisi* 16 / 2 (Ekim 2021): 99-118.

Zihnioğlu, Yaprak (2003). *Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği*, İstanbul: Metis Yayınları.

100 YILLIK TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 60 YILLIK AVRUPA BİRLİĞİ TAM ÜYELİK SAVAŞIMI

Sibel ZENGİN*

Giriş

Avrupa Birliği üyeliği, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yüzyılında yurt içinde Türk demokrasisini güçlendirmek, yurt dışında ise bölgesel ve küresel istikrara katkıda bulunmak için temel arzularından biri olmuştur. Bu doğrultuda tam üyelik perspektifi, Cumhuriyet'in kuruluş felsefesi ve değerler sistemine uygun olarak ülkenin İkinci Dünya Savaşı sonrası tercih ettiği NATO ve BM gibi uluslararası örgütlerin de dahil olduğu Batı ittifakı ekseninde ulusal kimliğini koruyarak çağdaş uygarlık düzeyine çıkmasında bütünsel bir zenginlik olarak görülmüştür. Ve fakat muasır medeniyet seviyesinin üstüne çıkmak için siyasi-ekonomik bir çığa olarak gördüğü ve inandığı böylesine güçlü bir ülkü yolunda reformlar yaparak ilerleyen genç Cumhuriyet, AB ile kritik dönemelerin üstesinden gelebilmişse de ülkenin Avrupalı kimliği, büyüklüğü veya kültürel farklılıkları gibi tartışmaların yanı sıra Avrupa Birliği'nin sürekli değişen gündemi, iç krizleri, kurumsal dönüşümü, çok boyutlu bölgesel istikrarsızlıklar ve uluslararası konjonktürel dalgalanmaların etkileri gibi çeşitli nedenlerle yarım asırdan uzun bir süredir tam üyelik kazanımını elde edememiştir.

Türkiye'nin 12 Eylül 1963 Ankara Anlaşması ile Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (AET) katılmasıyla başlayan, 1999'da adaylık statüsü kazanması sonrası AB ile 2005 yılından itibaren yürütülen katılım müzakerelerine genel olarak bakıldığında; toplumsal yaşamın her alanını kapsayan 35 fasıl üzerinden bugüne kadar toplam 16 fasıl müzakereye

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler (İngilizce) Bölümü,
E-posta: szengin@gelisim.edu.tr ORCID: 0000-0001-8609-6266

açılabilmiştir¹. AB üyeliğinin gerçekleşmesi için 35 faslın kapanış kriterlerinin Türkiye tarafından yerine getirilmesi gerekmektedir. Bu zamana kadar fasılların içinde sadece “Bilim ve Araştırma” faslı geçici olarak kapatılmıştır. 2015’te “Ekonomik ve Parasal Politika” faslı açılmış, açılan son fasıl ise 2016’da “Mali ve Bütçesel Hükümler” olmuştur (Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2022a). 2018 yılından itibaren ilişkilerde farklı konularda başlayan karşılıklı güven bunalımı nedeniyle Konsey’in aldığı kararlar müzakereler fiilen durdurulmuştur (Avrupa Birliği Konseyi, 2018). Son olarak Kasım 2023’te yayımlanan Türkiye Raporu’nda² ise AB tarafından kaygı ve öncelikler sıralanmış, ardından ilişkileri yeniden canlandırmak için aşamalı bir sürecin altı çizilmiştir (Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2023a).

Bu çalışmada, vaka incelemesi yöntemi ile Cumhuriyetimizin ilk yüzyılı boyunca inişli çıkışlı bir seyir izlemekte olan Türkiye-AB ilişkileri, 60 yıllık değişim-dönüşüm süreci çerçevesinde betimsel bir analizle ortaya konmaktadır. Çalışma; tarihsel ilişkileri, önemli kırılma noktalarını öne çıkararak ele almaktadır. Bugüne gelinen süreçte Türkiye’nin AB ile katılım müzakerelerinin nasıl çıkmaza sürüklendiği, ardından kronikleşmiş ve sıcak noktalar olarak değerlendirilen önemli iki meseleye – Kıbrıs sorunu ve Doğu Akdeniz uyuşmazlığı – ayrıntılı olarak değinilmekte, son olarak Türkiye-AB ilişkilerinin geleceğine dair öngörüler sunulmaktadır.

Müzakere Sürecinin Yavaşlaması

3 Ekim 2005 tarihinde AB ile katılım müzakereleri süreci başladığında Türkiye’nin hızla gerçekleştirdiği yapısal reformlar uyum sürecinin de hız kazandığı dönemler olmuştur. Hatta neredeyse Türkiye “AB’ye üye

¹ Müzakereye Açılan 16 fasıl şu şekildedir: 25) Bilim ve Araştırma, 4) Sermayenin Serbest Dolaşımı, 6) Şirketler Hukuku, 7) Fikri Mülkiyet Hukuku, 10) Bilgi Toplumu ve Medya, 12) Gıda Güvenliği, Veterinerlik ve Bitki Sağlığı, 16) Vergilendirme, 8) İstatistik, 20) İşletme ve Sanayi Politikası, 21) Trans-Avrupa Ağları, 22) Bölgesel Politika ve Yapısal Araçların Koordinasyonu, 27) Çevre, 28) Tüketicinin ve Sağlığın Korunması, 32) Mali Kontrol, 17) Ekonomik ve Parasal Politika, 33) Mali ve Bütçesel Hükümler

² AB, 1998’den itibaren her yıl Türkiye’nin ortaklık önceliklerine ve Kopenhag kriterlerine uyumunu tek taraflı gözlemleyip değerlendirdiği raporlar hazırlayıp paylaşmaktadır. Bu raporlar, 2016 yılına kadar “İlerleme Raporu”, sonrasında ise “Ülke Raporu” / “Türkiye Raporu” olarak adlandırılmıştır. Bu raporların tümünün yer aldığı web sayfası: https://www.ab.gov.tr/ilerleme-raporlari_46224.html (Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı 2023c).

olmadan hâlihazırda AB müktesebatının önemli bir bölümü ile uyum sağlamıştır” (Yıldız ve Turhan, 2022: 216). Dinamik ve kararlı bir şekilde başlayan reform sürecinin bazı dönemlerde hız kesmesinin ya da ağır işleyişinin, müzakerelerin ilerlemesinde kesintilere yol açtığı söylenebilir. Bunda bazen karşılıklı olarak yükümlülüklerin ya da sözlerin yerine getirilmemesi rol oynamıştır. Ancak zaman içerisinde esasen görülmüştür ki, AB ile çıkmaza giren müzakerelerde yaşanan sorunların temelinde büyük ölçüde siyasi gerekçe ve engellemeler rol oynamaktadır (Bozkır, 2002).

AB'nin katılım müzakere süreci içerisinde zamanla Türkiye'ye yönelik baskı politikasını artırması, başta Kıbrıs ve Doğu Akdeniz gibi Türkiye'nin egemenlik ve güvenliğini ilgilendiren alanlarda sorunların çözümünü belli şartlara bağlaması, kısacası uluslararası veya bölgesel konjonktüre bağlı olarak Türkiye'ye karşı yeni başlıkları gündemine alması reform sürecinin ilerleyişini olumsuz etkilemiş ve müzakereleri giderek yavaşlatmıştır. Bu bağlamda AB Komisyonu tarafından hazırlanan ve 25'incisi olan Kasım 2023 Türkiye Raporu'nda; Rusya-Ukrayna savaşından NATO genişlemesine, Kıbrıs sorunu için Ada üzerinde iki devletli çözüm formülünden 7 Ekim 2023'te başlayan İsrail-Filistin çatışmasına kadar Türkiye'nin birçok konuda uyguladığı dış politika ve iç politikadaki gelişmelere dair iddia ve eleştirilerin önyargılı bir yaklaşımla Rapor kapsamında yer aldığı görülmektedir (Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2023a).

Geçmişten günümüze uzanan müzakere sürecinde, Türkiye'nin AB üyeliğine yönelik bakış açıları arasında her daim olumlu ve olumsuz bir ayrışma ortaya çıkmıştır. Üyeliğe olumsuz bakış açısında genel olarak aşağıdaki gerekçeler sıralanmıştır (Gürsel ve Dedeoğlu 2010:29):

- Türkiye, hiçbir zaman üyelik kriterlerini yerine getiremez.
- Türkiye Avrupalı değil, Avrupa'nın komşusudur.
- Türkiye ile Avrupa arasında kültürel farklılık vardır, değerler farklıdır.
- Türkiye'nin nüfusu çok ve yoksul, dolayısıyla üyelik maliyeti çok yüksektir.

Üstelik “Türkiye'nin AB katılım müzakerelerinin uzun yıllardır oldukça yavaş seyretmesi ve hatta birçok politika alanında müzakerelerin başlayamaması, akademik çevrelerde Türkiye'nin AB üyesi olmadan da Birlik'in normlarına ve standartlarına ne derece uyum sağlayabileceği tartışmalarını beraberinde getirmiştir” (Yıldız ve Turhan, 2022: 224). AB, her fırsatta Türkiye ile tam üyelik çerçevesi dışında “stratejik ortaklık”, “imtiyazlı ortaklık”, “harici farklılaştırılmış entegrasyon” gibi ara formül önerilerini gündeme almıştır. Yine en son 2022'de, AB tarafından Türkiye dahil yakın bölgesindeki bazı ülkelerle ortak çıkarlar temelinde siyasi istişareyi genişletmeyi amaçlayan “Avrupa Siyasi Topluluğu” (AST) olarak adlandırılan, tam üyelik yerine “esnek bütünleşme” veya “iç içe geçen halkalar” modelleri gündeme alınmıştır. Türkiye ise bu önerilerin hiçbirini tam üyeliğe alternatif olarak görmemektedir. Halihazırda sağlıklı bir dinamikte dahi ilerleyemeyen ilişkilerde Türkiye'nin AB'nin karar alma mekanizmalarına katılım sağlamadığı asimetrik bir statüde kalmasının Birlik ile olan ekonomik ve siyasi bağı daha da olumsuz etkileyeceği açıktır.

Türkiye Cumhuriyeti, ortak coğrafi ve tarihi değerler zemininde AB ile karşılıklı derin stratejik kazanımlar edinilmiş ve kurumsallaşmış ortaklık yapısına – diğer bir ifadeyle müktesebata uyum ve bütünleşme sürecine – tam üyelik perspektifiyle sahip çıktığını her fırsatta dile getirmektedir. Bu bağlamda; “AB'ye üyelik sürecinde Türkiye'de Anayasa değişiklikleri, uyum yasa paketleri, reform paketleri ve AB müktesebatı gözetilerek hazırlanan yasal reformlarla demokrasi, insan hakları ve sivilleşme konusunda Avrupa standartlarına yaklaşılmış, hukuk devletinin birçok gereği sağlanarak ya da geliştirilerek hukuk devletinde büyük bir dönüşüm yaşanmıştır” (Özdemir ve Çiftlikçi, 2015). Zira üyelik müzakereleri sürecinde atılan adımlar, aynı zamanda günlük hayata dair birçok alanda standartları ve yaşam kalitesini yükseltmektedir. Nas (2020)'a göre örneğin, “kişisel verilerin korunmasından rekabet yasasına, medeni kanundan tüketici koruma yasasına kadar birçok alanda mevzuat, AB modeli uyarınca ve AB katılım sürecinde şekillenmiştir”. Sadece son iki yıla bakıldığında, “AB'ye Katılım için Ulusal Eylem Planı 2021-2023 (204 yasal düzenleme ile 126 idari tedbir), 6 yargı paketinin yanı sıra Yargı Reformu Stratejisi, İnsan Hakları Eylem Planı, Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele 4. Ulusal Eylem Planı (2021-

2025), Yeşil Mutabakat Eylem Planı, 2030 Engelsiz Vizyon Belgesi, Ulusal Engelli Hakları Eylem Planı (2023-2025), Roman Vatandaşlara Yönelik Strateji Belgesi (2023-2030) ve I. Aşama Eylem Planı (2023-2025) ve Paris İklim Anlaşması'nın onaylanması" reform sürecinin önemli kazanımları arasındadır (Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2023b).

Siyasi ve sosyal alandaki değişiklikler gibi Türkiye'nin ekonomik dönüşümü için de üyelik sürecinin devam etmesi oldukça önemlidir. Neticede Türkiye için AB, ticari ilişkilerde en önemli pazar ve ticaret ortağı konumundadır. Birlik, Türkiye'nin ihracatında ve ithalatında ilk sırada yer almaktadır. 2022 yılı verilerine göre AB, Türkiye'nin ihracatından % 40 oranında pay almıştır. Türkiye'nin ithalatında ise % 25 paya sahip olmuştur (Dünya, 2023). AB için de Türkiye, toplam ithalatında (AB ülkelerinin kendi aralarında yaptığı ticaret hariç tutulduğunda) 6. sırada gelen önemli bir ticaret ortağıdır (Ticaret Bakanlığı, 2023).

Bu çerçevede, siyasi alanla birlikte ticari-ekonomik alanda daha fazla "derin ve kapsamlı ilişkilerin tesis edilebileceği bir entegrasyon zemini sağlayan ekonomik/ticari ilişkilerin canlı tutulması önem arz etmektedir" (Afşar 2022:911). İlk kez 2015 yılında mutabık kalınan "Gümrük Birliği'nin güncellenmesi" hususu da bu anlamda oldukça zayıflamış ilişkilerin onarılması için son derece kritik bir konu olarak öne çıkmaktadır. 1996'da yürürlüğe giren, AB ile Türkiye arasında ortak bir gümrük alanı oluşturan Gümrük Birliği (GB), geniş kapsamlı bir ekonomik ilişkidir. Ancak yaklaşık 25 yıldan uzun süre önce tesis edilmesi nedeniyle geçen zaman içerisinde gerek AB'nin genişlemesi gerek yerel ve küresel ekonomik gelişmelerle birlikte GB'nin yetersiz kaldığı ve uygulamada çeşitli problemlere yol açtığı görülmüştür. Bu doğrultuda, GB'nin kapsamının genişletilmesi vasıtasıyla güncelleme ve modernize edilmesi gereği gündeme gelmiştir (Afşar, 2022). GB'de Türkiye açısından en büyük sorun, AB'nin üçüncü ülkelerle imzaladığı Serbest Ticaret Anlaşmalarının (STA) Türkiye için bağlayıcı olması ve ilgili ülke mallarının Türkiye'ye gümrük engeli olmadan girmesidir. Öte taraftan, üçüncü ülkeler AB üye ülkelerini daha çok dikkate aldıklarından Türk malları için karşılıklı gümrük engellerini indirmekle yükümlü değillerdir. Bu ise asimetrik bir durum ortaya çıkarmaktadır. Bu

çerçevede; Türkiye, GB'ye AB üyesi olmaksızın yüksek düzeyde entegrasyon sağladığından GB'nin güncellenmesi, AB-Türkiye ilişkilerinde ilerleme kaydedilebilecek en uygun ve önemli alanların başında gelmektedir. Her ne kadar AB, 2015 sonrası Türkiye ile ilişkilerin güçlendirilmesi, GB'nin güncellenmesi ve vize serbestisinin hayata geçirilmesi gibi konularda ilerleme sağlanması yönünde irade göstermiş olsa da bugüne kadar ciddi bir ilerleme kaydedilememiştir. Bu bağlamda bugün gelinen noktada, Türkiye'nin AB uyum sürecinin kaldığı yerden rayına oturması, tıkanma noktasında gelmiş sorunların çözülmesi ve müzakerelerin daha sağlıklı işleyişi için ortak menfaat ve anlayış zemininde diplomasinin ve karşılıklı siyasi kararlılığın yeniden harekete geçirilmesi mühim görünmektedir.

Bir Bakışta 60 Yıllık Türkiye - AB İlişkileri

Türkiye'nin 1963'te Ankara Anlaşması ile AET'ye katılımıyla başlayan Avrupalılaşıma serüveni; 1987 yılında tam üyelik başvurusunun ardından Ocak 1996'da Gümrük Birliği'nin yürürlüğe girmesi, Aralık 1999 Helsinki Zirvesi'nde adaylığının teyit edilmesi ve yoğun reform sürecinin ardından 2005 yılında katılım müzakerelerinin başlaması ile halen sürmektedir. Bu noktada; geriye dönük olarak Aralık 2004 Brüksel Zirvesi Sonuç Bildirgesi'nde (Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2011) müzakerelerin çerçevesi için "müzakerelerin ortak hedefi katılımdır" vurgusu yapılmış olsa da Bildirgede "müzakereler, sonucu önceden garanti edilemeyen açık uçlu bir süreçtir" ifadesinin yer alması o gün olduğu gibi bugün gelinen nokta açısından da düşündürücüdür. Zira diğer aday devletlerle ilgili çerçeve metinlerinde "açık-uçlu süreç" (open-ended process) vurgusu yer almadığı için Bildirge, Türkiye'ye karşı ayrımcılık tartışmalarını beraberinde getirmiştir. Müzakerelerin tam üyelikle sonuçlanamayabileceğini üstü kapalı olarak belirten bu ifade, bugün Türkiye'nin yıllar içinde geldiği duruma bakıldığında AB'nin zamanında elde ettiği bir müzakere kozu olarak değerlendirilebilir.

Katılım müzakerelerinin başlamasından itibaren Kıbrıs sorunu gibi üyelik sürecinin ilerlemesini olumsuz etkileyen çeşitli siyasi faktörler olmuştur. Buna rağmen genel olarak Türkiye'nin 2005-2012 yılları arasındaki AB ilerleme raporlarında ve Genişleme Strateji belgelerinde Kopenhag kriterleri uyarınca gerek demokrasi, hukukun üstünlüğü ve

temel haklar konularında ve gerekse dış politika ve güvenlik politikası alanında kaydettiği ilerlemeler olumlu bulunmuştur (Erhan ve Akdemir, 2016: 15-16). Üstelik katılım sürecine hız kazandırmak amacıyla Mayıs 2012'de ilk kez Türkiye-AB “Pozitif Gündem” mekanizması oluşturulmuştur. Bu mekanizma kapsamında AB ile Türkiye arasında “Güçlendirilmiş Enerji İş birliği” imzalanmıştır. Her ne kadar “müzakere sürecine alternatif olmayan, aksine Türkiye'nin AB'ye katılım müzakereleri sürecini desteklemek amacıyla geliştirilen bu yöntem ile vize, siyasi reformlar, enerji, terörle mücadele ve Avrupa Komisyonunda Türk uzmanların görevlendirilmesi gibi Türkiye-AB ilişkileri açısından önem arz eden konularda iş birliği mekanizmalarının güçlendirilmesi” (Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2012) amaçlanmış olsa da bu süreçte 11 yıl önce açılmış olan 12 fasıla gelinen noktada sadece 4 fasıl daha eklenebilmiştir. AB'nin bugün hala Türkiye ile Pozitif Gündem mekanizmasını gündemde tutması (Avrupa Komisyonu, 2023), müzakerelerin gidişatının daha fazla sorgulanmasına sebep olmaktadır.

Türkiye, özellikle 2012-2016 yılları arasındaki ilerleme raporlarında demokratik kurumlar, insan hakları, özgürlükler, sivil toplum ve hukuki sistem gibi konularda AB müktesebatından uzaklaşma konusunda ciddi eleştiriler almıştır (Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı 2023c). Öte yandan aynı raporlarda göç ve iltica politikalarını içeren 24. fasıl olan “Adalet, Özgürlük ve Güvenlik” başlığında Türkiye'nin daha istikrarlı ilerlemeler kaydettiğini belirtmiştir. 2015 sonrası, Orta Doğu'da yaşanan Arap isyanlarının tetiklediği Suriye'deki gelişmelerin düzensiz göç akınlarına yol açması, Türkiye-AB arasındaki ilişkilerde göçle ortak mücadele konusunda yeni kapılar aralamıştır. Avrupa'ya düzensiz göçmen akını konusunda Türkiye ile ilişkileri yeniden canlandırmayı planlayan AB, mülteci krizinin çözümünde Türkiye ile iş birliği ve diyalog geliştirmeye yönelmiştir (Karakaş, 2016). Bu süreçte, “Vize Serbestisi Diyaloğu” ve “Gümrük Birliği'nin güncellenmesi” gibi önemli vaatler gündeme gelmiştir. Fakat 15 Temmuz 2016'da darbe girişimi gerçekleşmesi ve bu dönemde Türkiye'nin izlediği çok yönlü “stratejik özerklik” (Kutlay ve Öniş, 2021) politikası ile ülkenin savunma ve güvenlik yaklaşımını ön plana alması, zamanla AB ile müzakere sürecini ve diyalogunu olumsuz etkilemiştir. AB, bu süreçte Türkiye'nin almış olduğu tedbirler sebebiyle Birlik'in temel politika ve hedeflerinden –

hukukun üstünlüğü, insan hakları, özgürlükler, sivil toplum, demokrasi, eşitlik gibi konularda- uzaklaşmakla, Türkiye ise AB'yi yeterince duyarlılık göstermemekle suçlamıştır. Neticede, AB ile son fasıl 2016'da açılabilmiş, aynı yıl AB Konseyi sonuç bildirgesinde, "mevcut koşullar altında yeni fasılların müzakereye açılmasının düşünülmediği" vurgulanmıştır (Avrupa Konseyi, 2016). Bu durum ilişkilerde güven bunalımı başlatmış, Haziran 2018'de Türkiye'nin AB'ye katılım üyelik müzakereleri, Konsey'in aldığı kararlarla fiilen durdurulmuştur (Avrupa Konseyi, 2018).

Genişlemesi ve derinleşmesi sürmekte olan AB, son olarak Kasım 2023 Genişleme Paketi kapsamında Batı Balkanlar, Ukrayna ve Türkiye'nin de aralarında bulunduğu 10 ülkeye ilişkin tavsiyelerini açıklamış; Ukrayna ve Moldova ile müzakerelerin başlatılmasını, Gürcistan'a aday statüsü verilmesini ve gerekli uyum derecesi sağlandıktan sonra Bosna Hersek ile katılım müzakerelerinin başlatılmasını tavsiye etmiştir. Görülmektedir ki, genişleme politikasında yaşanan bu gelişmeler Türkiye-AB ilişkilerine yansımamış, "kilit bir ortak ve aday ülke olmaya devam ettiği" vurgulanmış ancak "AB'den uzaklaşmaya devam ettiği" ifade edilmiştir (Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2023a). Yani bölgesel/küresel koşullar ve uluslararası konjonktür değiştikçe aksiyon alabilen AB, Türkiye söz konusu olduğunda aynı şekilde irade göstermemekte, ilişkilerde dikkat çeken bir ilerleme kaydedilememektedir. Bekleneceği üzere, AB'ye "üye sayısı arttıkça üye devletlerarasındaki siyasi, kültürel, ekonomik, sosyal karakterler de farklılaşmaktadır (Akçay, 2016: 20). Bu da her defasında Türkiye için alınacak kararlara etki etmektedir. Bunlara bağlı olarak, Türkiye'nin 1963 Ankara Anlaşması ile Avrupa Ekonomik Topluluğu'na üyeliğinden itibaren her dönemin konjonktürüne bağlı olarak bölgesel veya küresel kriz ve eğilimlerde kendi kimliği, normatif gücü, jeopolitik menfaatleri çerçevesindeki uygulamaları, tam üyelik sürecinin ilerlemesine sonu gelmeyen yeni karne notu ve ödevlerin eklenmesi olarak dönmektedir.

Kıbrıs Sorunu

AB-Türkiye ilişkilerini olumsuz olarak etkileyen en önemli faktör hiç şüphesiz ki Kıbrıs sorunudur. Bunun nedeni ise Türkiye'nin üyelik hedeflerinin zaman içerisinde Kıbrıs anlaşmazlığının çözümüyle

ilişkilendirilmiş olmasıdır. Yıllarca uluslararası toplumun önemli bir kısmı – Türkiye, Yunanistan, İngiltere, BM, AB ve ABD – fiilen bölünmüş olan Adada farklı niyet ve çıkarlar temelinde garantör, iyi niyet girişimcisi ya da arabulucu olarak defalarca çözüme yönelik görüşmelere dahil olmuştur. Ancak bugüne kadar Kıbrıs konusunda kapsamlı bir çözüm getirilememiş ve tüm girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bunun son örneği, BM çerçevesinde federasyon çözümü temelinde 2015'te başlayan görüşmelerin 2017'de Crans-Montana'daki Kıbrıs Konferansı'nda ortak uzlaşma zemininin sağlanamaması nedeniyle çıkmaza girmesi olmuştur.

Bu doğrultuda; federasyon formülü artık aşınmış görüldüğünden, Ada'da yıllardır süren siyasi çıkmazı ortadan kaldırmak için Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) Cumhurbaşkanı Ersin Tatar tarafından alternatif model olarak ilk kez 2020'de gündeme alınan “egemen eşitliğe ve eşit uluslararası statüye dayalı iki devletli çözüm” formülü (KKTC Enformasyon Dairesi, 2020), Türkiye'nin de savunduğu bir model olmuştur. Tahmin edilebileceği üzere; Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY), Yunanistan ve AB ise bu modele karşı çıkmaktadır. AB son Ülke Raporu'nda (Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2023a), Türkiye'ye yönelik olarak “BM Güvenlik Konseyi Kararlarına aykırı olarak, iki devletli çözümü defaatle savunmuştur” eleştirisini getirmektedir.

Tarihsel olarak bakıldığında; Kıbrıs sorunu, Türkiye'nin AB üyelik serüveni kadar eskidir. Kıbrıs adasında 300 yıllık Osmanlı hâkimiyeti ve ardından 80 yıl süren İngiliz sömürge yönetiminden sonra, Zürih ve Londra Antlaşmaları ile İngiltere, Yunanistan ve Türkiye'nin garantörlüğünde 1960 yılında, yan yana yaşayan Rum ve Türk toplulukları tarafından yönetimin paylaşıldığı iki toplumlu Kıbrıs Cumhuriyeti kurulmuştur. Ancak Ada'da 1963 yılında iç savaşın patlak vermesiyle mevcut denge tamamen bozulmuş, bu durum Rum ve Türk kimliklerinin radikalleşmesine doğru evrilmiştir. 1974 yılında Ada üzerinde garantörlük yetkisi bulunan Türkiye'nin, *Enosis* olarak bilinen Kıbrıs Adası ile Yunanistan'ı birleştirmeyi amaçlayan Rum/Yunan darbesine karşı askeri müdahalesi (Kıbrıs Barış Harekâtı), durumu olumsuz etkilemiş Ada'nın fiili olarak bölünmesiyle sonuçlanmıştır. Ada'daki iki taraf arasında bundan sonra yürütülen müzakereler iki toplumlu, iki kesimli federasyon modeli üzerinden ilerlemiştir. 1983

yılında tek taraflı olarak Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) kurulmuş, bu durum öte taraftan Ada'nın kuzeyindeki üçte birlik kısmın uluslararası toplum tarafından on yıllardır tanınmaması ve tecrit edilmesi şeklinde devam etmektedir.

Esasında, 1981 yılında Yunanistan'ın AB'ye üye olması ve sonrasında Kıbrıs konusundaki problemleri AB düzeyine taşıyarak Rum tarafı lehine Birlik'in tutumunu etkilemiş olması, bugün gelinen durumun en önemli sebeplerinden biridir. Zira Kıbrıslı Türklerin tüm itirazlarına rağmen 1997 AB Lüksemburg Zirvesinde GKRY ile üyelik müzakerelerinin başlatılması kararı alınması bunu en açık şekilde göstermektedir. AB'nin özellikle 2000'li yıllardan itibaren koşulluluk temelinde Kıbrıs sorununa asimetrik müdahalesi mevcut dengeleri tamamen bozmuştur. 2004'te BM aracılığıyla tarihi bir çözüm fırsatı sunan ve Türkiye'nin de desteklediği Annan Planı referandumları Kıbrıs Türklerinin kabulüne rağmen başarısızlıkla sonuçlanmış, planı reddeden Kıbrıslı Rumlar şaşırtıcı şekilde aynı yıl tüm adanın tek temsilcisi olarak AB'ye kabul edilmiştir.

AB'nin Kıbrıs'ta kalıcı ve adil barış ortamı sağlanmadan GKRY'yi adanın tamamı adına, yani KKTC'yi saf dışı bırakarak "Kıbrıs Cumhuriyeti" adı altında tam üye olarak kabul etmesi, Türkiye-AB ilişkilerinde giderek derinleşen ve onarılması zor yaralar açmıştır. 2004 yılında "10 ülkenin AB'ye üye olarak katılmasının Türkiye açısından yarattığı en somut durum, her genişlemenin ardından olduğu gibi, Ankara Anlaşması'nın ve -Türkiye'deki deniz ve hava limanlarının yeni üyelerin nakil vasıtalarına açmakla ilgili olanlar da dahil olmak üzere- gümrük birliğiyle ilgili mevzuatın yeni üyeleri içine alacak şekilde uyarlanması ihtiyacının hâsıl olmasıdır" (Erhan ve Akdemir 2016:13). Bu dayatma sonrası Türkiye'nin Kıbrıs konusunda Uyum Protokolü'nü imzalarken GKRY'yi siyasi olarak tanımadığını ifade eden deklarasyonu (Dışişleri Bakanlığı, 2005), AB çevrelerinde tepki ile karşılanmıştır. Bunun üzerine AB, Türkiye'nin Uyum Protokol'ünü tüm üye devletlere bütünüyle uygulaması gerektiğini belirten karşı bir deklarasyon yayınlamış ve bu deklarasyonun 3. Maddesinde bundan sonra müzakerelerin etkilenebileceği vurgulanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2005):

Avrupa Topluluğu ve üye devletleri, Ek Protokol'ün tam ve ayrımcılık yapmaksızın uygulanmasını ve ulaştırma araçlarına getirilen sınırlamalar da dahil olmak üzere malların serbest dolaşımına ilişkin tüm engellerin kaldırılmasını bekler. Türkiye, Protokol'ü tüm üye devletlere bütünüyle uygulamalıdır. AB bunu yakından takip edecek ve 2006 yılında tüm uygulamayı değerlendirecektir. Avrupa Topluluğu ve üye devletleri, ilgili başlıklarda müzakerelerin başlamasının, Türkiye'nin anlaşmadan doğan yükümlülüklerini tüm üye devletlere karşı yerine getirmesine bağlı olduğunu vurgular. Yükümlülüklerin bütünüyle yerine getirilmemesi müzakerelerin genel seyrini etkileyecektir.

3 Ekim 2005 tarihinde Türkiye'nin AB'ye katılım müzakereleri başlamıştır. Ancak Kıbrıs sorunu sebebiyle 2006 yılında 8 fasıl askıya alınmış, diğer fasılların kapatılması da imkânsız hale gelmiştir. GKRY'nin tek taraflı olarak bloke ettiği fasıllar da eklenince bugün hala Kıbrıs sorunu bağlantılı olarak açılmayan toplam 14 fasıl bulunmaktadır (Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2022a). Böylelikle Kıbrıs sorunu tek taraflı olarak AB tarafından Türkiye'nin tam üyelik süreciyle doğrudan ilişkilendirilmiştir. Burada Türkiye için esas mesele, "Türkiye'nin GKRY ile ilişkilerini normalleştirmesini ve özellikle Gümrük Birliği Ek Protokolü'nün tüm yükümlülüklerinin GKRY de dahil tüm AB üyesi ülkelere ayırım yapılmaksızın ve tam olarak uygulanması isteğini yani Türkiye'nin gerek hava gerek deniz limanlarının AB'nin serbest dolaşım haklarına halel getirmeyecek şekilde açılması isteğidir" (Erhan ve Akdemir 2016:11). Kısacası üstü kapalı olarak GKRY'yi Türkiye tarafından bütün Kıbrıs'ın meşru hükümeti olarak tanıtmaya niyeti bulunmaktadır.

Genel olarak bugün gelinen duruma bakıldığında; Kıbrıs sorunu, Türkiye'nin AB ile ilişkilerini gözle görülür biçimde geri dönülemez olarak değiştirmiş, katılım müzakere sürecinin duraklamasına neden olmuştur. Diğer yandan AB'nin 2008 yılı sonrası bölgesel ve küresel dinamiklerden oldukça etkilenmesi de Türkiye ile müzakerelerin ilerleyişinde duraklamayı pekiştirmiştir (Baykal vd., 2018: xiv):

Küresel finans krizi, AB'nin genişleme ve derinleşme yorgunlukları kadar, önde gelen AB ülkelerinde yükselen aşırı sağ akımlar Türkiye-AB ilişkilerini zehirlenmeye başladı. Arap

Baharı ve Hazanı Türkiye'nin bulunduğu coğrafyaya Avrupa'da atfedilen anlamı olumsuz yönde dönüştürdü. Mülteci sorunu ve Suriye-Irak merkezli terör faaliyetleriyle mücadele Türkiye-AB gündeminin üst maddeleri haline geldi. Dahası Avrupa Konseyi'nin 2006'da Kıbrıs meselesi sebebiyle sekiz müzakere faslının açılmasını askıya alması ve açılmış olanların da geçici olarak kapanmayacağına karar vermesi müzakere sürecini neredeyse dondurdu.

Bugün enerji ve ekonomik çıkarlar bağlamında Doğu Akdeniz havzasında taraflar arasında yaşanan jeopolitik güç mücadeleleri Kıbrıs meselesine eklenmiş ve krizi tam anlamıyla bir kısır döngü haline dönüştürmüştür. Bu doğrultuda, "Kıbrıs meselesi hem Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki çıkarları hem de KKTC'nin varlığı açısından önemli" olup "milli bir mesele haline gelmiştir" (Köse 2023:68).

KKTC'nin 2022 yılında Türk Devletleri Teşkilatı'na (TDT) gözlemci ülke statüsünde kabul edilmesi kritik bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir (Türk Devletleri Teşkilatı, 2022). KKTC'nin ilk kez uluslararası düzeyde resmi olarak muhatap alındığı bu girişim, gerek gelecekte Kıbrıs Türklerine uygulanan ambargo ve izolasyonların kaldırılması, gerekse KKTC'nin varlığını pekiştirme ve tanınma yönünde tıkanmış süreçlere ön açarak katkı sağlayabilecektir. Girişim; AB, Yunanistan ve GKRY tarafından itiraz ve eleştirilerin merkezinde bulunsa da Türk tarafında heyecan yaratmıştır.

Yukarıdakiler bağlamında Kıbrıs sorununa genel olarak bakıldığında; iki egemen devletli yeni çözüm formülü, KKTC'nin TDT'de gözlemci statüsü kazanması ve Doğu Akdeniz enerji jeopolitiğinde yaşanan hızlı değişimlerin bundan sonra Ada'ya dair anlaşmazlıklarda temel ölçütler olacağı söylenebilir. Bu noktada; bölgesel güç dengelerinde yaşanmakta olan tektonik değişimler sürerken, Kıbrıs sorununa çözüm bulunmadan Türkiye-AB ilişkileri ve Doğu Akdeniz krizi konularında gerilim ve açmazların önüne geçilemeyeceği açıktır. Çözümüne yönelik olarak ilgili taraflar arası siyasi irade ve ilave çabaların, uluslararası konjonktüre bağlı olarak geleceğe dair yeni potansiyeller doğurabileceği öngörülebilir.

Doğu Akdeniz Krizi

Doğu Akdeniz havzası, dünya deniz ticaretinin önemli geçiş güzergâhlarından biri olmasının yanı sıra 2000'li yılların başından itibaren zengin hidrokarbon rezervlerinin keşfedilmesi ile bölgesel ve küresel güçlerin ilgi ve paylaşım alanı haline gelmiştir. Bu doğrultuda bölgede stratejik ittifaklar ve diplomatik manevralar hız kazanmıştır. Kıbrıs sorunu da dahil olmak üzere bölgede yaşanan güç rekabeti, Türkiye'nin uluslararası güvenlik politikalarını önemli ölçüde etkilemiştir. Bölgede enerji rezervlerinin keşfedilmesi ile beraber; Türkiye ve Yunanistan arasında deniz yetki ve egemenlik hakları ile doğal kaynakların paylaşımı konusunda yaşanan gerilim zamanla artarak kronik hale gelmiştir.

Türkiye'nin AB ile 2005'te katılım müzakerelerine başlamadan sadece bir yıl önce Birlik' in Kıbrıs Rum Kesimini tam üye olarak kabul etmesi ve bununla birlikte, Türkiye'nin AB ile başlayan katılım müzakerelerinde fasılların çoğunun Kıbrıs Rum kesiminin vetosuyla çıkmaza girmesinin ve tüm çabalara rağmen Kıbrıs sorununun çözümsüz bırakılmasının, Doğu Akdeniz'de zengin hidrokarbon rezervlerinin keşfedildiği döneme denk gelmesi tesadüf sayılmamalıdır. Daha açık şekilde ifade etmek gerekirse, kaynakların tespiti ile Doğu Akdeniz coğrafyasının politik ve ekonomik dinamiklerinde söz sahibi olmak isteyen AB, eksen değişikliği arayışında Kıbrıs Rum Kesimini haksız şekilde Birliğe alarak bölgedeki jeopolitik denkleme katılma imkânı bulmuş, böylece kendisine alan açmıştır. İnat ve Duran (2020:11)'a göre Kıbrıs'ın kontrol edilmesi Doğu Akdeniz bölgesinin enerji kaynakları üzerinde pay sahibi olabilmek için mühim bir unsurdur. Bu çerçevede;

[...] Türkiye'nin de Doğu Akdeniz coğrafyasında değişik açılardan baskı altına alınmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bu kuşatmanın en yoğun şekilde hissedildiği yer kuşkusuz Kıbrıs Adası'dır. Adanın yönetiminde Türklerin hiçbir şekilde söz sahibi olmamasına ve Türkiye'nin etkisinin tamamen ortadan kaldırılmasına yönelik girişimlerin başta AB olmak üzere birçok küresel aktör tarafından desteklendiği görülmektedir (İnat ve Duran, 2020:11).

Doğu Akdeniz'de en uzun kıyı şeridinde sahip olan ve Kıbrıs adasında garantör devlet statüsü bulunan Türkiye, giderek artan şekilde haksız çabalara ve mütecaviz eylemlere maruz kalmıştır. AB, Doğu Akdeniz'de Yunanistan ve GKRY lehine devreye soktuğu çok denklemlili parametrelerle Türkiye'ye karşı ittifak oluşumu yoluyla diğer bölgesel güçleri de kendi siyasi ajandası üzerinden kontrol etmeye çalışmış, bölgede yaşanan stratejik mücadelede ağırlık merkezi olmak istemiştir. Çünkü Birlik'in başlıca Doğu Akdeniz stratejisi, Avrupa güvenliğinin adeta belirleyicisi olan enerjide Rusya'ya olan bağımlılığını sonlandırmaktır.

Bu doğrultuda AB, Doğu Akdeniz enerji kaynaklarının Avrupa'ya pazarlanmasını sağlayabilmek için bölge ülkeleriyle iş birliği mekanizmaları geliştirmiştir. Başta hevesle planlanan ancak rantabl olmadığı için zaman içinde düğümlenen EastMed Boru Hattı Projesi'yle veyahut Doğu Akdeniz Gaz Forumu (DAGF) gibi girişimlerle KKTC ve Türkiye dışarıda tutulmaya ve yok sayılmaya çalışılmıştır (Kökyay, 2021). Sevilla ve benzerleri gibi meşru olmayan haritalarla Türkiye, kıta sahanlığı ve münhasır ekonomik bölge (MEB) konusunda denizlerde dar bir coğrafi alana hapsedilmeye çalışılmıştır (İnat ve Duran, 2020: 13). Bu süreçte; Türkiye karşıtı ortak bir cephenin varlığı ve bu cepheye peyderpey eklenmiş yeni aktörlerin bölgedeki değişim dinamiklerinde AB ile birlikte ortak bir pozisyon almaya çalışması, Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki varlık alanını kısıtlamaya yönelik hamleler olarak okunabilir. Doğu Akdeniz'de yer alan önemli küresel oyuncuların biri olarak ABD de önceleri bölgede Türkiye'yi dışlamanın mümkün olmayacağını düşünürken, Eylül 2020'de GKRY'ye silah ambargosunu kaldırmış, 1 Ekim 2023'te de bir yıllığına uzatmıştır (Dışişleri Bakanlığı, 2023d). Tüm bunlar, Türkiye'nin Doğu Akdeniz'de pek çok aktör tarafından elinin zayıflatılması ya da yalnızlaştırılmasına yönelik girişimler olmuştur.

Bunlara karşılık Türkiye, kendisine yönelik bu gibi eylemlere, Şekil 1'de görülen "Mavi Vatan" doktrini (Yaycı, 2022) çerçevesinde coğrafi gerçekleri esas alarak uluslararası hukuka saygı, iş birliği ve hakkaniyet temelinde ön alıcı politikalar izlemiş ve etkili tedbirler uygulamıştır. Libya ile 27 Kasım 2019'da imzalanan "Deniz Yetki Alanlarının Sınırlandırılmasına İlişkin Mutabakat Muhtırası" buna bir örnektir (İletişim Başkanlığı, 2020). İlk kez KKTC dışında Akdeniz'e kıyıdaş diğer

bir ülke ile kıta sahanlığı ve MEB sınırları konusunda imzalanan bu anlaşma ile Türkiye, Doğu Akdeniz'deki hakları konusunda pozisyonunu net bir şekilde ortaya koymuş, menfaatlerini savunurken hukuki ve meşru bir zemin sağlamıştır. Yine uluslararası hukuk çerçevesinde Türkiye, Akdeniz'deki kıta sahanlığının batı sınırlarını Birleşmiş Milletler'e (BM) bildirmiştir. KKTC ile daha önce ruhsatlandırma anlaşması yaptığı için de "Kıbrıs etrafında donanma unsurları ve sondaj gemileriyle varlık gösterme imkânı bulmuştur" (İnat ve Duran, 2020: 13).

Şekil 1. Mavi Vatan Haritası (Cihat Yaycı)

Görüldüğü üzere Türkiye, ortak çıkarlar zemininde adil bir paylaşımı vurgulamak suretiyle çözüme katkı sağlamayan haksız adımlara ve çizilen haritalara hiçbir şart altında izin vermeyeceğini göstermiştir. Ve bölgede bulunan rezervlerin paylaşımı konusunda uluslararası hukuktan doğan ekonomik ve güvenlik çıkarlarını tehdit eden gelişmelere karşı önleyici tedbirler uygulamıştır.

Türkiye'nin egemenlik hak ve menfaatlerini korumakta kararlı bir tutum sergileyerek Doğu Akdeniz'de ortaya koyduğu çok katmanlı adımlar AB'yi rahatsız etmiş, 15 Temmuz 2019'da Türkiye ile Ortaklık Konseyi dâhil üst düzey diyalog toplantılarının gerçekleştirilmemesi kararı almış, iş birliği ve istişare mekanizmaları askıya alınmıştır (Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2022b). Hatta AB Dış

İlişkiler Konseyi (DİK) 2019 ve 2020 yıllarında Türkiye'ye Doğu Akdeniz'deki faaliyetleri nedeniyle sembolik yaptırımlar bile uygulamıştır (Dışişleri Bakanlığı, 2020). Sonuç olarak 2018 yılından itibaren durma noktasına gelen ilişkilerde yaşanan kronik gerginlik tekrar pekişmiştir. 2021 yılına gelindiğinde ise Ankara'nın sürdürdüğü yapıcı yaklaşım ve karşılıklı iradenin ortaya konmasıyla Doğu Akdeniz bağlantılı negatif hava nihayet giderek azalmış, AB'nin yeni "Pozitif Gündem" önerisi kapsamında ilişkiler yeniden rotaya girmeye başlamıştır. İklim, göç ve güvenlik, sağlık, tarım ile bilim, araştırma, teknoloji ve yenilikçilik gibi çeşitli konularda Yüksek Düzeyli Diyalog (YDD) mekanizmaları geliştirilmesiyle ilişkilerde takvim hızlanmıştır (Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2022c).

İlişkilerin Geleceği

Türkiye Cumhuriyetinin siyasi-ekonomik bir çıpa olarak gördüğü ve inandığı tam üyelik hedefinde AB ile çeşitli dönüm noktaları yaşanmış, bugün gelinen noktada ise başta Ukrayna-Rusya savaşı olmak üzere ortak coğrafyada yaşanan çok boyutlu bölgesel istikrarsızlıklar, küresel ekonomik kriz, Covid-19 pandemisi, mülteci krizi, terör, iklim krizi, Brexit gibi gerek Avrupa'nın sürekli değişen gündemi, gerek küresel düzeyde yaşanan savaş ve çatışmaların eşlik ettiği çoklu meselelerle birlikte yarım asırdan uzun bir süredir tam üyelik gerçekleşmemiştir.

24 Şubat 2022 tarihinde Avrupa coğrafyasında başlayan Rusya'nın Ukrayna işgali ve ardından Avrupa ülkelerine gazın kesilmesi Birlik üyelerini derinden sarsmıştır. Kendi coğrafyasında bir güvenlik sorunu ve tehdit olarak algıladığı bu süreçte AB, Rusya'ya karşı kapsamlı yaptırımlar ve sert tedbirler uygulamaya devam ederken Ukrayna'yı büyük bir dayanışma içinde her açıdan desteklemektedir. Bu süreçte Türkiye'nin AB'nin Rusya'ya karşı uyguladığı yaptırımlara katılmayarak ilişkileri devam ettirmiş olması, Birlik'in uyum süreci üzerinden Türkiye'ye baskı yapmasına ve ilişkilerde kırılma yaşanmasına yol açmıştır. Bu bağlamda Avrupa Komisyonu 2022 Türkiye Raporu'nda şu ifadelerle yer vermiştir (Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2022d):

Türkiye'nin tek taraflı dış politikası, özellikle Türkiye'nin, Suriye ve Irak'taki askerî harekâtları ve AB'nin Rusya'ya

yönelik kısıtlayıcı tedbirlerine uyum sağlamaması nedeniyle, AB'nin ortak dış ve güvenlik politikası (ODGP) kapsamındaki öncelikleriyle ters düşmeye devam etmiştir. Türkiye'nin, dış ve güvenlik politikası konusunda AB'nin tutumuyla uyumu, %7 oranıyla (Ağustos 2022 itibarıyla) çok düşük bir seviyede kalmıştır.

Buna karşın, Türkiye'nin 2022 yılında küresel gıda güvenliğinin sağlanması amacıyla Ukrayna tahılının Karadeniz üzerinden dünya piyasalarına ulaştırılmasına yönelik olarak girişimleri dünyadan olduğu kadar AB'den olumlu destek görmüştür. Üstelik Covid-19 pandemisi ile kendi aralarında dayanışma gösteremeyen Birlik üyelerinin bu tutumu, AB'nin normatif gücünün azaldığı tartışmalarını dahi gündeme getirmiştir.

Tüm bu krizler sonrası AB, uzun bir aradan sonra genişlemeyi gündeme almış, Ukrayna ile birlikte tehdit altında olan Moldova ve Gürcistan'ı hızla genişleme politikasına dâhil etmiş, Aralık 2023'te Ukrayna ve Moldova ile katılım müzakereleri başlatma, Gürcistan'a aday ülke statüsü kararı almıştır. Buna rağmen Türkiye'ye yönelik sadece "kilit bir ortak ve aday ülke olmaya devam ettiği" vurgusu düşündürücüdür. AB'nin yakın bölgesinde, Türkiye dâhil, AB üyesi olmayan devletleri de kapsayan, güvenlik eksenli siyasi istişareyi amaçlayan geniş kapsamlı bir topluluk fikri olan "Avrupa Siyasi Topluluğu" (AST) modelini gündeme alması ilişkilerde yeni bir alternatif önerinin daha Türkiye'nin karşısına çıkarılması anlamını taşımaktadır. Elbette ki Türkiye, bu yeni fikri AB'ye alternatif görmemektedir.

Kasım 2023 Raporu'nda, Türkiye'nin AB üyelik sürecinin "kırılgan olmaya devam ettiği" belirtilerek, şu iddialara yer verilmiştir:

Türkiye'nin Kıbrıs meselesindeki tutumu ve Ada için 'iki devletli çözümü yüksek sesle desteklemesi büyük bir zorluk teşkil ediyor. Türkiye'nin bölgesel çatışmalarda askeri yollarla verdiği destek ve Hamas'a ilişkin görüşleri, AB'nin tutumuyla çelişiyor. Ayrıca Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararlarının uygulanmaması da dâhil olmak üzere, iç hukuktaki insan hakları ve hukukun üstünlüğüne ilişkin mevcut durum nedeniyle, AB-Türkiye ilişkilerinde aşılması

gereken pek çok engel olduğu açıktır (Dışişleri Bakanlığı
Avrupa Birliği Başkanlığı, 2023a).

Tüm bunlar değerlendirildiğinde; Türkiye'nin 1999'da aday ülke statüsü kazanması sonrası Kıbrıs meselesinin ilişkileri çıkmaza sokmasıyla müzakere sürecinin sorunlu şekilde başladığı ve ilerleyen tüm süreçlerin aksamasının yer yer reformlarda yaşanan aksamalar ve siyasi gerekçelerin eklenmesiyle devam eden kronik bir güven bunalımı ve siyasi irade eksikliğinden kaynaklandığı söylenebilir. 2005 sonrası dönemden itibaren müktesebata uyum sürecinin yavaşlaması ile başlayan süreçte ilişkilerin artık hız kazanması önem arz etmektedir. Özellikle enerji, gümrük birliği, göç ve vize serbestisi konularında yapıcı diyalog adımlarının atılması önemlidir.

KAYNAKÇA

- Afşar, Ö.A. (2022), "Türkiye-AB İlişkilerinde Bir İmkân Olarak Gümrük Birliği ve Harici Farklılaştırılmış Entegrasyon", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 21(2), 897-921.
- Akçay, E. Y. (2016), "Türkiye-AB İlişkileri ve "İmtiyazlı Ortaklık" Meselesi", *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(5), 11-30.
- Avrupa Komisyonu (2005), "Enlargement: Turkey Declaration by the European Community and its Member States", 21.09.2005, Erişim tarihi:15.12.2023,
https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/PRES_05_243
- Avrupa Komisyonu (2023), "Press Remarks by High Representative Borrell and Commissioner Várhelyi on the State of Play of EU-Türkiye Political, Economic and Trade Relations", 29.11.2023, Erişim tarihi:12.12.2023
- Avrupa Birliği Konseyi (2016), "Outcome of the Council Meeting", Brussels, 15536/16, Erişim tarihi: 19.11.2023,
<https://www.consilium.europa.eu/media/21524/st15536en16.pdf>

- Avrupa Konseyi (2018), “Enlargement and Stabilisation and Association Process — Council Conclusions”, 10555/18. Brüksel. Erişim tarihi: 05.12.2023, <https://www.consilium.europa.eu/media/35863/st10555-en18.pdf>
- Baykal, S. Açıkmeşe, S. A. Akçay B. ve Erhan Ç. (2018), “Hukuki, Siyasi ve İktisadi Yönleriyle Avrupa Bütünleşmesinde Son Gelişmeler ve Türkiye-AB İlişkileri”, ATAUM 30.Yıl Armağanı, der. *Ankara Üniversitesi Yayınları*, Ankara.
- Bozkır, V. (2002), “Türkiye ve Avrupa Birliği'ne Tam Üyelik Süreci”, *Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi*, Sayı V, T.C. Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Erişim tarihi:18.10.2023, <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-ve-avrupa-birligi-ne-tam-uyelik-sureci.tr.mfa>
- Dışişleri Bakanlığı (2005), “Türkiye'nin Kıbrıs'la İlgili Deklarasyonu, 29 Temmuz 2005”, Erişim tarihi: 23.12.2023, https://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-kibris_la-ilgili-deklarasyonu_-29-temmuz-2005.tr.mfa
- Dışişleri Bakanlığı (2020), “Doğu Akdeniz'deki Sondaj Faaliyetlerimiz Nedeniyle Avrupa Birliği'nin Aldığı Yaptırım Kararına İlişkin Listenin Onaylanması Hk.” No: 58, Erişim tarihi: 15.11.2023 https://www.mfa.gov.tr/no_58_-dogu-akdeniz-sondaj-faaliyetlerimiz-hk.tr.mfa
- Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı (2011), “16-17 Aralık 2004 Avrupa Birliği Konseyi Brüksel Zirvesi Sonuç Bildirgesi”, Erişim tarihi: 20.10.2023, https://www.ab.gov.tr/_300.html
- Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı (2012), “Pozitif Gündem Açılış Toplantısı Gerçekleştirildi”, Erişim tarihi: 21.10.2023, <https://www.ab.gov.tr/47678.html>
- Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı (2019), “AB Yapısı ve İşleyişi”, Erişim tarihi: 25.10.2023, <https://www.ab.gov.tr/3.html>
- Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı (2022a), “Katılım Müzakerelerinde Mevcut Durum”, Erişim tarihi: 17.11.2023,

https://www.ab.gov.tr/katilim-muzakerelerinde-mevcut-durum_65.html

Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı (2022b), “Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri”, Erişim tarihi: 17.11.2023,
<https://www.ab.gov.tr/p.php?e=4>

Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı (2022c), “Türkiye- AB Yüksek Düzeyli Diyalog Toplantıları”, Erişim tarihi: 20.11.2023,
https://www.ab.gov.tr/turkiye-ab-yuksek-duzeyli-diyalog-toplantilari_51725.html

Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı (2022d), “2022 Türkiye Raporu”, Erişim tarihi: 1.12.2023,
https://www.ab.gov.tr/siteimages/birimler/kpb/2022_turkiye_repo-rt_tr_27.11.2022_22.05.pdf

Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı (2023a), “2023 Türkiye Raporu”, Erişim tarihi: 03.12.2023,
<https://www.ab.gov.tr/siteimages/resimler/2023%20T%C3%BCrkiye%20Raporu.pdf>

Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı (2023b), “Avrupa Birliği ve Üyelik Sürecimiz”, *Temel Bilgiler Kitabı Şubat 2023*, Erişim tarihi: 22.10.2023,
<https://www.ab.gov.tr/siteimages/resimler/AB%20ve%20%C3%9Cyelik%20S%C3%BCrecimiz%20Kitap%C3%A7%C4%B1%C4%9F%C4%B1.pdf>

Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı (2023c), “Avrupa Komisyonu Tarafından Hazırlanan Türkiye Raporları”, Erişim tarihi: 12.11.2023, https://www.ab.gov.tr/ilerleme-raporlari_46224.html

Dışişleri Bakanlığı (2023d), “ABD'nin GKRY'ye Yönelik Silah Ambargosunu Kaldırma Kararının Uzatılması Hk.”, Erişim tarihi: 12.12.2023, https://www.mfa.gov.tr/no_-200_-abd-ningkry-ye-yonelik-silah-ambargosunu-kaldirma-kararinin-uzatilmasi-hk.tr.mfa

Dünya (2023), “Türkiye'nin İhracatında ve İthalatında AB ilk Sırada Yer Alıyor”, Erişim tarihi: 14.12.2023,

<https://www.dunya.com/gundem/turkiyenin-ihracatinda-ve-ithalatinda-ab-ilk-sirada-yer-aliyor-haberi-687347>

Erhan, Ç. ve Akdemir, E. (2016), "Türkiye – Avrupa Birliği Müzakere Sürecinde İlk On Yılın Muhasebesi 2005-2015", *Bilig*, (78), 7-35.

Gürsel, S. ve Dedeoğlu, B. (2010), "AB-Türkiye: Üyelik Yerine Özel Statü Tasarımının Analizi", *TÜBİTAK*, Proje No. 107K208.

İletişim Başkanlığı (2020), "Doğu Akdeniz Denklemine Stratejik Adım: Türkiye- Libya Mutabakatı", Ankara: T. C. Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı Yayınları, Erişim tarihi: 18. 11. 2023,
https://www.iletisim.gov.tr/images/uploads/dosyalar/1DOGU_AKDENIZ_DENKLEMINDE_STRATEJIK_ADIM.pdf

İnat, K.ve Duran, B. (2020), "Türkiye'nin Doğu Akdeniz Politikasının Temel Parametreleri" K. İnat, M.Ataman, B. Duran (Ed.), *Doğu Akdeniz ve Türkiye'nin Hakları* içinde, İstanbul: SETA Yayınları.

İnat, K. (2022), "Rusya-Ukrayna Savaşı'nın Avrupa Enerji Politikalarına Etkisi", Erişim tarihi: 19.11.2023, <https://kriterdergi.com/dis-politika/rusya-ukrayna-savasinin-avrupa-enerji-politikalarina-etkisi>

Karakaş, D. (2016), "Mülteci Krizi Çerçevesinde Türkiye- AB ilişkileri", *Ormer Perspektif Serileri*, No: 16, Erişim tarihi: 12.11.2023,
https://ormer.sakarya.edu.tr/uploads/files/perspektif_16son.pdf

KKTC Enformasyon Dairesi (2020), "Cumhurbaşkanı Tatar: "İki Devletli Çözüm", Erişim tarihi: 12.12.2023,
<https://pio.mfa.gov.ct.tr/cumhurbaskani-tatar-iki-devletli-cozum/>

Kökyay, F. (2021), "Enerji Güvenliği Ekseninde Doğu Akdeniz Gaz Forumu", *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*, 2021, 6(1): 216-239.

Köse, T. (2023), *Nasıl Bir Ortaklık: Türkiye-AB İlişkilerini Yeniden İşler Kılmak*. İstanbul: SETA Yayınları.

Kutlay, M. ve Öniş, Z. (2021), "Turkish Foreign Policy in a Post-Western Order: Strategic Autonomy or New Forms of Dependence?", *International Affairs*, 97(4), 1085-1104.

Nas, Ç. (2020), "Gümrük Birliği Neden Güncellenmeli?", Perspektif,
Erişim tarihi: 12.12.2023, <https://www.perspektif.online/gumruk-birligi-neden-guncellenmeli/>

Özdemir, H. ve Çiftlikçi, A. (2015), Avrupa Birliği (AB)'ne Üyelik Sürecinde Türkiye'de Hukuk Devletinin Dönüşümü: Helsinki Zirvesi'nden Günümüze İç Hukukta Yapılan Düzenlemeler Üzerine", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (25) 1, 123-144.

Ticaret Bakanlığı (2023), "Yanı Başımızdaki Dev Pazar Avrupa Birliği", Erişim tarihi: 11.11.2023, <https://ticaret.gov.tr/dis-iliskiler/avrupa-birligi/yani-basimizdaki-dev-pazar-avrupa-birligi>

Türk Devletleri Teşkilatı (2022), "Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Kasım 2022'de Teşkilatın Semerkant Zirvesi Sırasında Gözlemci Üye Olarak Katılmıştır", Erişim tarihi: 17.12.2023, <https://www.turkicstates.org/tr/gozlemci-ulkeler/XC>

Yaycı, C. (2022), "Mavi Vatan: Bir Harita ve Bir Doktrin Kitabı, Türkiye'nin Denizlerdeki Misak-ı Milli'si", Erişim tarihi: 01. 12. 2023, <https://cdn.istanbul.edu.tr/file/JTA6CLJ8T5/D88DC8FD97204E25AF68D3E92891EB>

Yıldız, A., ve Turhan, E. (2022), "Entegre Sınır Yönetimi Ve Frontex İle İlişkiler Bağlamında Türkiye'nin Ab İle Harici Farklılaştırılmış Entegrasyonu", *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Türkiye'nin Göç Siyaseti Özel Sayısı, 21 (Özel Sayı), 211-231.

CUMHURİYETİN 100. YILINDA LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI: TARİHSEL SÜREÇTE LOZAN ALGISI ve TARTIŞMALAR

Tünay ARAS*

Giriş

Lozan Barış Antlaşması Türkiye Cumhuriyeti'nin uluslararası anlamda kurucu metni olması sebebiyle oldukça önemli bir belgedir. Kurtuluş Savaşı'nın henüz devam ettiği bir dönemde müzakereleri yürütülen ve devamında imzalanan bu metin özellikle son yirmi yılda önemli tartışma konularından biri olmuştur. Farklı toplumsal kesimler tarafından politik sebeplerle farklı değerlendirmelere tabi tutulan antlaşma birçok polemigi de beraberinden getirmiştir. Bilhassa antlaşmanın ekonomik ve siyasi hükümleri üzerinden yapılan spekülative tartışmalar, toplum nezdinde yanlış değerlendirmelere yol açmaktadır. Bu çalışmanın amacı ilgili antlaşma metni, arşiv belgeleri ve antlaşmanın yürütülmesinde rol alan aktörlerin beyan ve anılarından yola çıkarak söz konusu polemigin çözümüne katkı sağlamaktır. Cumhuriyetin 100. yılında ülkenin kurucu metnine yeniden dönmek ve tarafsız bir gözle artı ve eksilerini dönemin koşulları bağlamında ortaya koymak gelecekte bu konuyla ilgili yapılacak çalışmalara da ışık tutacaktır.

Lozan Barış Antlaşması'yla ilgili oldukça geniş bir literatür bulunmaktadır. Ancak bu literatür yoğunluklu olarak antlaşma müzakerelerinin yürütülmesi ve alınan kararların diplomatik yönden değerlendirilmesiyle ilgilidir. Türkiye toplumunda Lozan Antlaşması'yla ilgili tarihsel süreçte oluşan algıyla ilgili ise yeterli çalışma yapılmamıştır.

* Arş. Gör., İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler
Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü,
E-posta: taras@gelisim.edu.tr ORCID: 0000-0003-3837-5054

Bu çalışmada Lozan Barış Antlaşması'na giden süreç ve Lozan görüşmeleri kısaca değerlendirildikten sonra özellikle Lozan Barış Antlaşması'nın siyasi ve ekonomik hükümleri değerlendirilecektir. Bu bağlamda bilhassa kamuoyunda spekülasyonlara yol açan hükümlere değinilerek tarihsel süreçte Lozan algısının oluşma bağlamı üzerinde durulacaktır. Türkiye siyasal yaşamındaki birçok ikilikten biri olan Lozan tartışmasında söz konusu antlaşma ya hezimet ya da zafer olarak değerlendirilmiştir. Dönemin koşulları göz önüne alınmadan yapılan bu iki değerlendirme büyük ölçüde akademik olmaktan ziyade politiktir. Çalışmanın temel amacı bu ikilikten uzak durarak söz konusu dönemin koşulları bağlamında akademik bir bakış açısıyla antlaşmanın hükümlerini değerlendirmektir.

Savaş ve Diplomasinin Kısacasında Lozan Barış Antlaşmasına Giden Süreç

Lozan Barış Antlaşması'nı sağlıklı bir biçimde analiz etmek için görüşmelerden önce tarafların mevcut durumlarını Realpolitik bir çerçevede değerlendirmek ve antlaşmaya zemin hazırlayan koşulları ortaya koymak elzemdir. Öncelikle şunu belirtmeliyiz ki Birinci Dünya Savaşı son bulduğunda Osmanlı İmparatorluğu büyük bir hezimet yaşayan üç büyük İttifak Devletinden biriydi. Osmanlı İmparatorluğu, Avusturya - Macaristan İmparatorluğu ve Alman İmparatorluğu tarihler 11 Kasım 1918'i gösterdiğinde yenilgiyi kabul ederek ateşkes antlaşması imzaladılar. Aynı ittifak bloğu içerisinde yer almalarına rağmen bu devletlerin hepsi farklı tarihlerde silah bırakma antlaşmaları imzaladı. Bulgaristan 29 Eylül 1918'de Selanik Mütarekesi'ni, Osmanlı İmparatorluğu 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu 3 Kasım 1918'de Villa Giusti Mütarekesi'ni imzalarken savaştan en son çekilme kararı alan ise 11 Kasım 1918'de Rethondes Mütarekesi'ni imzalayan Almanya oldu.

İtilaf devletlerinin ittifak devletleriyle imzaladığı bu antlaşmalar ateşkes antlaşmaları niteliğindedir. Bu antlaşmalardan sonra taraflar arasında barış antlaşmaları için çalışmalar yapıldı ve Osmanlı İmparatorluğu ile itilaf devletleri arasında 10 Ağustos 1920 tarihinde Sevr Antlaşması imzalandı. Sevr Antlaşması emperyalist bir savaşın sonunda imzalanan emperyalist bir anlaşma olması sebebiyle savaşın

bütün yükünü kaybeden tarafa yüklemektedir (Ersoy, 2004:18). Hatta bu anlaşma imzalanmadan önce itilaf devletleri savaşı kaybeden devletlerin topraklarını işgal etmeye başlamışlardı. Osmanlı özelinde baktığımızda İngiltere Mondros Mütarekesi'nden hemen sonra Osmanlı toprağı olan Musul'u işgal etti (Ersoy, 2004:19). Ateşkes antlaşmalarının akabinde itilaf devletleri tarafından yeni düzenin hangi koşullar doğrultusunda sağlanacağını belirlemek için bir dizi konferans düzenlendi. Bu konferanslardan ilki 18 Ocak 1919'da başlayan ve Haziran 1920'ye kadar devam eden Paris Barış Konferansı'ydi. Bu konferansın amacı, Savaş'ı kaybeden İttifak Devletleri ile yapılacak barışın şartlarını ortaya koymaktı. Türkiye/Osmanlı İmparatorluğu için en dikkat çeken durum konferansa Yunanistan'ın davet edilerek, Osmanlı Devleti'nde Rum nüfusunun yoğun olduğu bölgelerde hak taleplerinin desteklenmesiydi (Yazıcıoğlu, 2018:54). Bu anlayışı en çok destekleyen İngiltere, daha önce yapılan gizli antlaşmalarla İtalya'ya bırakılan ege bölgesi konusunda strateji değiştirerek Yunanistan'ı destekledi ve 15 Mayıs 1919 tarihinden itibaren Yunanistan birlikleri İzmir'i işgal ettiler. Bu konferansın akabinde 28 Haziran 1919'da Almanya ile Versay (Versailles) Antlaşması, 10 Eylül 1919'da Avusturya ile Sen Jerman (Saint- Germain) Antlaşması ve 27 Kasım 1919'da ise Bulgaristan ile Nöyyi (Neuilly) Antlaşması imzalandı. İtilaf devletleri Osmanlı Devleti ile yapılacak anlaşmanın müzakereleri için 12 Şubat 1920'de Birinci Londra Konferansı'nı düzenlediler. Sevr Antlaşması'nın temel yapısının ortaya çıktığı bu antlaşmada Osmanlı Devleti itilaf devletleri arasında nüfuz bölgelerine ayrıldı.

Osmanlı Devleti ile ilgili diğer konular ise 18-26 Nisan 1920'de düzenlenen San-Remo Konferansı'nda görüşüldü. Bu konferansta Osmanlı borçları, Trakya sınırı, İzmir'in durumu, Ermenistan devleti, Kürtlerin durumu, Batum-Filistin-Musul-Mısır'ın durumu, Suriye sınırı ve Hicaz'ın bağımsızlığı meseleleri görüşüldü (Yazıcıoğlu, 2018:64-67). Osmanlı İmparatorluğu açısından ağır maddeleri olan Sevr Antlaşması bu konferans neticesinde büyük oranda oluşturuldu. Bu süreç devam ederken Ankara'da kurulan TBMM, 30 Nisan 1920'de İstanbul'dan ayrı bir hükümet kurulduğunu İtilaf Devletlerine bildirdi. Böylelikle Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra öncelikle Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti çatısı altında yürütülen ve daha sonra 7 Eylül 1919 tarihinde

Sivas Kongresi'nde tek çatı altında toplanarak Ankara Hükümetine bağlanan ulusal hareket uluslararası bir boyut kazandı. Bunun yanı sıra savaş sonrası dönemde bölgesel direnişler çerçevesinde silahlı mücadeleyi yürüten Kuvayı Milliye hareketi ise özellikle İzmir'in işgalinden sonra etkinliğini daha fazla hissettirmeye başladı. Hem siyasi hem de askeri yönden başlatılan bu hareket ulusal bağımsızlık için verilen mücadelenin temel dinamiklerini oluşturdu.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra itilaf devletlerinin Osmanlı topraklarını işgal etmeye başlamasıyla birlikte ulusal kurtuluş için iki temel strateji ortaya çıktı. Bunlardan biri manda fikri diğeri ise 28 Ocak 1920'de oy birliği ile son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı tarafından kabul edilen ve 17 Şubat'ta kamuoyuna açıklanan Misak-ı Milli sınırları içerisinde bağımsız bir devletin kurulmasıydı. 1919'da düzenlenen Paris Barış Konferansı'nda imzalanan Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'nde manda fikri ilk defa tanımlanmıştı.³ Bu fikir I. Dünya Savaşı'nın yenilen devletleri olan Osmanlı ve Almanya'nın yanı sıra Avrupa dışında ve özellikle Afrika bölgelerinin sömürgeci devletler tarafından süresi belli olmaksızın yönetilmesiyle ilgili bir durumdu. Bu fikir kurtuluş savaşı döneminde İngiliz ve Amerikan manda yönetimleri doğrultusunda önemli bir tartışma konusu olarak ortaya çıktı. Özellikle Sivas Kongresi'nde üzerinde önemle durulan konulardan biri manda meselesiydi (Orbay, 1993:249). Kongreye katılan ve kurtuluş savaşının önemli figürlerinden olan Rauf Orbay'ın hatıralarından aktardığına göre Sivas Kongresi'nde Halide Edip, Kara Vasıf, Refet Paşa gibi dönemin önemli figürleri kongreye gönderdikleri mektup ve yaptıkları beyanlarla Amerikan mandası fikrini net bir şekilde savunmuşlardı (Orbay, 1993:249-257). Ancak kongrenin sonunda Mustafa Kemal Paşa, Rauf Orbay ve İsmail Fazıl Paşa'nın imzasını taşıyan bir telgraf hazırlanarak Amerika Birleşik Devletleri kongresinin Osmanlı topraklarındaki nüfus bölgelerini incelemesi için bir komite gönderilmesi talep edildi (Orbay, 1993:258). Bu talep manda fikrinden ziyade Wilson Prensipleri bağlamında kendi nüfus bölgelerini belirlemek için yapılmıştı. Mustafa

³ Bkz.: Milletler Cemiyeti Antlaşması'nın 22. Maddesinde “manda” fikri tanımlanmış ve hangi durumlarda başvurulacağına değinilmiştir. Milletler Cemiyeti Antlaşması, Kaynak linki: <https://hukukbook.com/milletler-cemiyeti-antlasmasi/>, Erişim Tarihi: 31.10.2023.

Kemal Paşa ve arkadaşlarının amacı gönderilecek komiteye misak-ı milli sınırları içerisinde kalan yerleri göstererek buralarda bulunan nüfus çoğunluğunun Türk veya Müslüman olduğunu göstererek Wilson Prensiplerinin temel yapısını oluşturan “kendi kaderini tayin hakkı” maddesinden faydalanarak ulusal mücadeleyi uluslararası alanda meşru bir zemine oturtmaktı. Bu telgraf üzerine gönderilen Amerikan Birleşik Devletleri heyeti Sivas'ta Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüş ve heyete başlatılan ulusal mücadelenin Yunanistan'ın Batı Anadolu'da başlattıkları işgale karşı bir nefsi müdafaa mahiyetinde olduğu bildirilmişti (Orbay, 1993:275).

Sivas Kongresi'yle birlikte kademeli olarak mücadelenin liderliğine soyunan Mustafa Kemal Paşa için ulusal mücadelenin uluslararası alanda meşruiyet kazanması ve dış destek sağlanması oldukça hayati bir durumdu. Bunu sağlamak için uluslararası konjonktürü oldukça efektif kullanmak istiyordu. Bir taraftan 1917 yılında yaşanan Ekim Devrimi sonucu savaştan çekilerek sosyalist bir rejim kuran Sovyetlerden siyasi, ekonomik ve silah desteği sağlanırken (Yaresimos, 2000:159-160), diğer taraftan ise Osmanlı modernleşmesinin de devamı olarak ileride entegre ve parçası olmak için çaba gösterilen batı bloğuyla iletişimi devam ettirmektedir. Dolayısıyla milli mücadele askeri yollarla gerçekleştirildiği kadar hem iç siyaset hem de dış siyaset bağlamında siyasi manevralar ile yürütülen bir süreçti. Bu bağlamda Birinci Dünya Savaşı sonrası itilaf devletleri bloğu içerisinde çıkan paylaşım sorunları da milli mücadele döneminde Ankara'nın elini güçlendiren bir durumdu. İngiltere'nin Sykes-Picot Antlaşması ile Fransa'ya vadettiği bölgeleri bırakmaması ve daha sonra İtalya'ya verilmesi düşünülen bölgelerin Yunanistan'a bırakılması itilaf devletleri içerisinde önemli problemlere yol açmıştı. Birlik içerisindeki anlaşmazlıkların yanı sıra Fransa'nın Almanya'yı hala kendisine büyük bir tehdit olarak görmesi, Anadolu'da işgal ettiği yerlerde sert direnişlerle karşılaşması ve milli mücadele hareketinin batı cephesinde başarı kazanması Fransa'nın TBMM ile ikili ilişkilerini etkiledi (Oran, 2009:149) ve iki taraf arasından 1921 yılında Ankara Antlaşması imzalandı.

İtalya'nın stratejisi ise işgal sürecinde dahi daha yumuşaktı. İtalya Yunanistan'ın işgal ettiği bölgelerde direnişe geçen Kuvayı Milliye hareketine müdahale etmemekle birlikte, elinde bulunan cephe

fazlasını milli mücadele hareketine satarken, İstanbul'da işgali ve kontrolü altında bulunan bölgelerden Anadolu'ya mühimmat sevkiyatı konusunda kolaylık dahi sağlayabilmekteydi (Oran, 2009:152). Birinci Dünya Savaşı'nda hem insan kaynağı hem de ekonomik kaynakları zayıflayan İtalya savaş sonunda planladığı hedeflerine de ulaşamamıştı. İtalya'da komünist ve faşist hareketler artarken ülke derin bir iç karışıklığa doğru sürüklenmekteydi. Bu ortamda İtalya Ankara hükümetiyle müzakerelerde bulunup Temmuz 1921'de Antalya'dan çekilerek Anadolu'daki işgaline son verdi. Ancak bu çalkantılı ortamda ülke yönetimi faşist Mussolini iktidarına geçti ve İtalya Ankara'dan toprak ve ekonomik imtiyazlar koparmak için Lozan Barış Antlaşması'nda tekrar harekete geçti. Mussolini'nin de içerisinde bulunduğu İtalya'daki sağ kesim savaşın galibi konumunda olan İtalya'nın hakkı olan ödülü alması gerektiğini düşünüyorlardı (Best vd., 2020:183). Aslında İtalya'nın Anadolu toprakları üzerinde emperyalist emellerle nüfuz alanı oluşturma hedefi Fransa ve İngiltere emperyalizminden farksızdı. Aradaki tek fark İtalya daha yumuşak bir politikayla, Ankara hükümetinden diplomasi yoluyla imtiyaz alma düşüncesindeydi (Oran, 2009:153).

Doğu Cephesi'nde ise TBMM tarafından tam yetkiyle görevlendirilen Kazım Karabekir Paşa'nın komutasındaki birlikler Ermenistan'a karşı yaptıkları taarruz sonucu Doğu Cephesi'nin başarılı bir şekilde kapanmasını sağlamışlardı. Kazım Karabekir Paşa'nın Ermenistan ile yaptığı Gümrü Antlaşması iki ülkenin sınırlarını belirleyerek bölgedeki başlıca problemleri karara bağlamış ve iki ülke arasındaki savaş durumuna son vermişti (Karabekir, 1960:1210-1211). Diplomatik müzakereler, siyasi manevralar, yerel direnişler ve askeri müdahalelerle Doğu ve Güney sınırlarındaki çatışmalar son bulmasına rağmen milli mücadelenin ana eksenini oluşturan Batı Cephesi'nde savaş İngiltere destekli Yunanistan birlikleri ile Ankara hükümeti komutasındaki birlikler arasında devam etmekteydi. Yunanistan'ın İzmir'i işgal etmesi önce yerel direniş örgütlerine daha sonra ise Ankara hükümetinin harekete geçerek düzenli ordu kurmasına ivme kazandırdı. Batı Cephesi'nde Yunan işgalini durduracak çapta olmasa da işgali yavaşlatan Kuvayı Milliye birlikleri Yunanistan'ın Gediz taarruzunu durduramamış ve düzenli orduya olan ihtiyaç gün yüzüne çıkmıştı.

İşgal devam ederken Yunanistan'da savaşın seyrini değiştirecek bir gelişme yaşandı. Bir maymun tarafından ısırılan Yunan Kralı Aleksandros öldü ve akabinde Venizelos Hükümeti düştü. Yunanistan'da yapılan referandumla sürgünde bulunan eski kral Konstantin'in ülkeye dönüp tekrar tahta çıkması itilaf devletlerini rahatsız etti (Cukalas, 1970:35). Bu iktidar değişikliği Yunanistan'ın itilaf devletlerinden aldığı desteği tedricen kaybetmesine yol açtı. Diğer taraftan Aralık 1920'de Mustafa Kemal Paşa, bir değişiklik kararı alarak Batı Cephesi komutanı Ali Fuat Cebesoy'un yerine Refet ve İsmet Paşaları görevlendirdi. Ocak 1921'de Birinci İnönü Muharebesi'nde Yunan birlikleri durduruldu.

İtalya ve Fransa bu dönemde, milli mücadelenin kazandığı ivme, kendi iç sorunları ve politik hedeflerinin yanı sıra Yunanistan'daki iktidar değişikliği dolayısıyla Yunanistan'ı desteklememesi Ankara hükümetinin elini güçlendirdi. Bu konjonktür içerisinde Türkiye Londra Konferansı'na davet edildi ve Ankara hükümeti giderek etkinliğini arttırdı. TBMM bu konferansta Sevr Antlaşması'nı kabul etmeyi reddedince diplomatik olarak bir sonuç alınamadı. 23 Mart'tan itibaren başlayan İkinci İnönü Savaşı bir hafta içerisinde Ankara hükümetinin zaferiyle sonuçlandı. Ancak bu zafer kısa sürdü. Çünkü 10 Temmuz'da Kütahya-Eskişehir Muharebelerinde Eskişehir, Kütahya ve Afyon Yunan birlikleri tarafından işgal edildi ve TBMM denetimindeki düzenli ordu Sakarya Nehri'nin doğusuna çekildi. Bu çekilmeden sonra TBMM cepheye bir tahkik heyeti gönderdi. Heyetin hazırladığı rapor doğrultusunda ordunun ihtiyaçları için Tekalif-i Milliye kararları alındı. Aynı zamanda TBMM Mustafa Kemal Paşaya Başkomutanlık yetkisi verdi. Ankara'ya 50 kilometre kadar yaklaşan Yunan birlikleri yapılan Sakarya Muharebesi ile durduruldu. Sakarya Muharebesi'nden sonra TBMM Yunan birliklerinin işgaline son vermek için Mustafa Kemal Paşa komutasındaki birliklerle 26 Ağustos 1922'de taarruza geçti. 30 Ağustos 1922'de gerçekleşen Başkomutanlık Meydan Muharebesi'nde Yunan birlikleri yenilerek geri çekilmeye başladı. Takip edilerek yıpratılan Yunan birlikleri 9 Eylül 1922'de İzmir'den çekilmek zorunda kaldı.

İzmir'in alınmasının ardından Ankara Hükümeti kontrolündeki birlikler işgal altında bulunan İstanbul ve çevresi için harekete hazırlanırken Çanakkale krizi olarak bildiğimiz süreç yaşandı. Bu dönemde milli mücadele süreci boyunca doğrudan karşı karşıya

gelmeyen TBMM birlikleri ile İngiltere güçlerinin savaşıma ihtimali ortaya çıktı. Ancak İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan yıpranmış olması, sömürgelerinde yaşadığı yönetim sorunlarının yanı sıra İrlanda Bağımsızlık Savaşı sebebiyle yaşadığı iç savaş Anadolu'da bir askeri çatışma başlatma kabiliyetini düşürdü. Krizin askeri bir çatışmaya dönüşmemesi adına diplomatik sürece başvuran İngiltere Ankara'ya bir nota gönderdi. 10 Eylül'de Paris notası adıyla gönderilen bu notaya hemen cevap verilmedi. Bu süreçte olası bir taarruz durumunda İngiltere'nin Çanakkale ve Boğazların savunması için benimseyeceği strateji hem İngiliz kabinesinde hem de İstanbul'daki işgal kuvvetleri tarafından farklı fikirler çerçevesinde tartışıldı. Nihayetinde Mustafa Kemal Paşa Paris notasını kabul etti. Paris notasında yer alan ve İngiltere açısından büyük bir taviz olarak değerlendirilebilecek; İstanbul, Boğazlar ve Doğu Trakya'nın Ankara'ya bırakılması ve Mudanya Mütarekesi'nin imzalanması dönemin İngiltere Başbakanı Lloyd George'un siyasi kariyerinin sonunu getirdi (Çağlayan, 2017:34). Devam eden süreçte İtilaf kuvvetleri İstanbul'dan çekilmeye başladılar. Bu çekilmeyi Trakya'da bulunan Yunan birliklerinin de bölgeden çekilmesi takip etti. Mudanya Mütarekesi'nin 11 Ekim 1922'de imzalanmasıyla savaş fiilen son bulsa da barış antlaşmasının imzalanması için çetin bir diplomatik süreç başlamış oldu.

Silahlı çatışmayı sonlandıran Mudanya Mütarekesi'nden sonra İtilaf Devletleri'yle TBMM arasında yapılacak barış antlaşması süreci, İtilaf Devletleri'nin 28 Ekim 1922'de TBMM Hükümeti'ni Lozan'da toplanacak olan barış konferansına davet etmesiyle başladı. Bu süreçte tartışılan ilk konu Lozan'a barış şartlarını görüşmek için kimin gönderileceği konusu oldu. İlk öne çıkan isim Başvekil Rauf Orbay oldu. Ancak Mustafa Kemal Paşa Mudanya görüşmelerinde süreci iyi yürüten İsmet Paşa'nın barış müzakereleri için görevlendirilmesini uygun gördü. Heyete eşlik etmek için Sıhhiye Vekili Rıza Nur ve eski Maliye Vekili Hasan Bey'in yanı sıra 20 kişilik bir müşavirin eşlik etmesi kararlaştırıldı (İnalcık, 2022:133). Bunun için İsmet Paşa Dışişleri Bakanlığı görevine atandı.

Bu süreçteki diğer bir problem ise İstanbul ve Ankara'da iki başlı bir hükümetin olması durumuydu. Milli Mücadele'ye Ankara Hükümeti öncülük etmiş olmasına rağmen İtilaf Devletleri Lozan'a İstanbul hükümetini de davet ettiler. Ancak Ankara hükümeti bu davete tepki

gösterdi. Rıza Nur Bey'in hazırladığı ve 78 mebusun da imzaladığı tahrir ile 1 Kasım 1922'de saltanat kaldırıldı. Böylelikle daha önce fiili olarak son bulan İstanbul Hükümeti hukuken de son buldu ve iki başlılığa son verildi.

TBMM Hükümeti bu iki sorunu çözdükten sonra Lozan Konferansı'na gönderilecek heyetin hangi kararlar doğrultusunda müzakereleri yürüteceğini 14 madde doğrultusunda karara bağladı. Alınan bu kararlar doğrultusunda; Doğuda Ermeni devletinin kurulmasına kesinlikle rıza gösterilmeyeceği, Süleymaniye, Kerkük ve Musul'un isteneceği ancak petrol imtiyazı konusunda İngiltere'yle müzakere yapılabileceği, Suriye ve Batı Trakya sınırının misakı milli uyarınca Ankara'nın onayladığı çerçevede belirleneceği, Boğazlar ve Gelibolu yarımadasında yabancı kuvvetlerin kabul edilmeyeceği vurgulandı. Daha da önemlisi kapitülasyonların müzakereleri kesme pahasına kabul edilmeyeceği belirtildi. Ayrıca azınlıklar konusunda mübadele isteneceği, düyun-u umumiye için ise Osmanlı'dan kopan ülkeler arasında paylaşılacağı, Türkiye'ye düşen payın savaş tamiri olarak Yunanistan'a devrinin ya da 20 yıl ertelenmesinin isteneceği ve Düyun-u Umumiye İdaresi'ne son verileceği kararlaştırıldı. Bunlara ek olarak ordu ve donanma sınırlandırılmasının kabul edilmeyeceği, ülkede bulunan yabancı kurumların Türk kanunlarına tabi olacağı ve Türkiye'den ayrılan ülkelere Misakı Milli'nin özel maddesinin uygulanacağı belirtilirken, Cemaatler ve İslam Vakıflar Hukuku eski antlaşmalar doğrultusunda yapılacağı kararlaştırıldı (Türk İstiklal Harbi II. Cilt, 1995:194-196). Bu direktifleri alan Ankara Heyeti 9 Kasım 1922'de Doğu Ekspresi'yle İstanbul'dan ayrıldı ve 11 Kasım 1922'de müzakerelere katılmak üzere Lozan'a vardı. Ancak İngiltere'deki seçimler sebebiyle Lozan Barış Konferansı gecikmeli olarak 20 Kasım 1922'de başlaması kararlaştırıldı (Türk İstiklal Harbi II. Cilt, 1995:200). İsmet Paşa bu aradan istifade ederek yapılan davet üzerine Paris'e geçti ve çeşitli diplomatik görüşmeler gerçekleştirdi. İsmet Paşa bu görüşmelerde Fransa Başbakanı Raymond Poincare, siyasetçi ve diplomat Franklin Bouillon ve Fransız Harbiye Nazırı Mösyö Painteve ile Fransa'nın barış görüşmelerine dair tutumu, kapitülasyonlar ve borçlar meselesiyle ilgili görüşürken, Lozan görüşmelerinden önce Paris'te bulunan Mussolini ile de görüştü. İsmet Paşa anılarında aktardığına göre bu görüşmede Mussolini ile adalar meselesi hakkında

konuşmak istemiş, ancak Mussolini'nin, "halledilmiş bir meselenin hiçbir suretle tekrar konuşulması hatıra gelmez" diyerek konuyu müzakereye kapattığını belirtmiştir (İnönü, 1998:77). Barış müzakereleri öncesi yapılan bu görüşmelerde Fransa Hükümeti memnun kalırken, kapitülasyon konusunun ortaya atılması ve Fransız devlet adamlarının konferans hakkındaki düşüncelerinin yoklanması bakımından faydalı olduğu söylenebilir (Türk İstiklal Harbi II. Cilt, 1995:203).

Lozan Barış Antlaşması Müzakereleri: Alınan Önemli Kararlar ve Tartışmalar

Lozan Barış Antlaşması daha önce yapılan Sevr Antlaşması'nı geçersiz kıldığı için TBMM Hükümeti sadece Yunanistan ile değil I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaşan devletlerle de müzakere yapma durumunda kaldı. 20 Kasım 1922'de Lozan görüşmeleri başladığında antlaşmaya taraf olan İngiltere'yi Lord Curzon, Fransa'yı Camille Barrere, İtalya'yı Marki Garroni, Yunanistan'ı Venizelos ve Boğazlarla ilgili müzakerelere katılmak üzere Sovyet Rusya'yı Çiçerin temsil etmek üzere hazır bulundular (Ertan, 1990:619). Söz konusu antlaşma sadece Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'yi nihayete bağlayan bir barış antlaşması değildi. Bu antlaşma aynı zamanda 19. yüzyıldan itibaren Düveli Muazzama tarafından Doğu Sorunu (Anderson, 2010) çerçevesinde askeri ve politik bir denge oyununa dönen ve nihayetinde parçalanan Osmanlı topraklarının kaderini tayin eden bir antlaşmaydı. Zaten konferansın resmi adı "Yakın Doğu Sorunları Üzerine Lausanne Konferansı"dır (Oran, 2009:218). Bu durumun en önemli göstergelerinden biri ise 1917 yılında yaşanan Ekim Devrimi ile savaştan çekilmesine rağmen Boğazlar meselesi konusunda Sovyet Rusya'nın da antlaşmaya taraf olmasıydı. Osmanlı İmparatorluğu'ndan doğan güç boşluğunun nasıl doldurulacağı yüz yıllık bir meseleydi. Dolayısıyla Lozan Barış Antlaşması emperyalist devletlerin güç mücadelesinin merkezinde yer alan bir coğrafyayı ilgilendiriyordu. Sadece bölgede kurulan ulus devletlerin sınırlarını değil, stratejik bölgelerin, petrol yataklarının ve ekonomik imtiyaz bölgelerinin belirlendiği bir süreçti.

Bu koşullar altında 20 Kasım 1922'de İsviçre'nin Lozan kentinde başlayan konferansın ilk günü açılış töreninde sırasıyla önce İsviçre Başkanı Robert Haab, daha sonra ise konferansa başkanlık edecek olan

İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon ve son olarak İsmet Paşa konuşmalarını yaptılar. İsmet Paşa konuşmasında Anadolu'da yaşanan işgal sebebiyle halkın çektiği acı ve ıstıraba vurgu yaparak, ulusal bağımsızlık için yapılan fedakarlıkları ifade etti. İsmet Paşa'nın yaptığı bu konuşma Fransa Başkanı Raymond Poincare ve İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon tarafından çok sert bulundu (Türk İstiklal Harbi II. Cilt, 1995:212-213). Ancak İsmet Paşa daha kongrenin ilk gününden itibaren Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmış bir ülkenin temsilcisi olarak değil, Milli Mücadele'de askeri başarı kazanmış bir ülkenin temsilcisi olarak konferansa katıldığını beyan etmek istiyordu. İsmet Paşa konuşmasında savaşın galip tarafı olarak masaya oturduğunu vurgulamak için şu sözleri sarf etmişti; "sulhun nimetlerinden daima mahrum kalan Türk milleti, o tarihten beri hak ve adalet istihsali için, yaptığı mükerrer sulh teşebbüslerinin kifayetsizliğini ve fidesizliğini idrak ederek, artık hiçbir kurtuluş ümidi kalmadığını anlayarak, varlığını korumaya ve maddi manevi kendi vasıtalarıyla istiklalini sağlamaya muvaffak oldu" (İnönü, 1998:81). İsmet Paşa'nın bu çabasına rağmen müttefikler kongre süreci boyunca TBMM Heyetine karşı üstenci tavırlarını devam ettirerek, diplomatik nezaket sınırlarının ötesinde heyeti savaşla tehdit etme nokrasına kadar geldiler (Ersoy, 2004:41).

Konferansın açılış töreninden sonra birinci oturum 21 Kasım 1922'de Türkiye, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Yugoslavya delegeleriyle Amerika Birleşik Devletleri temsilcilerinin katılımıyla yapıldı ve müzakerelerin yürütülmesi için üç komisyon oluşturuldu. Birinci komisyon arazi, askeri ve boğazlara ait sorunların görüşülmesi için Lord Curzon'un başkanlığında oluşturuldu. İkinci komisyon azınlıklar sorunu ve yabancılara uygulanacak usullerin müzakeresi için İtalya Baş Delegatesi Marki Garroni başkanlığında oluşturulması kararlaştırıldı. Üçüncü komisyonda ise ekonomik sorunların müzakeresi için Fransa Baş Delegatesi Barrere'nin başkanlığında oluşturuldu (Türk İstiklal Harbi II. Cilt, 1995:213). Görüldüğü üzere oluşturulan komisyonlara başkan olarak atanan ülke temsilcileri kendilerini en çok ilgilendiren komisyonlarda görevlendirilmişlerdir. Boğazların stratejik konumu, Musul ve Kerkük konularında talebi bulunan İngiltere ilgili komisyona başkanlık ederken, 1914 itibarıyla Osmanlı borçlarının %50'sine yakınında pay sahibi olan

Fransa ekonomik sorunların çözümüyle ilgilenen komisyona başkanlık etmiştir (Aslan, 2015:7). Dolayısıyla müzakere sürecinin büyük bir kısmının arazi ve mali konulara ayrılması ve bu konuların sert tartışmalara yol açması; Fransa ve İngiltere'nin Türkiye'nin yarı sömürge statüsünü devam ettirmek istemeleri ve TBMM Heyeti adına İsmet Paşa'nın bu duruma direnmesi şaşırtıcı değildir. Türkiye'nin Milli Mücadele süreci boyunca ortaya koyduğu direnişin anti-emperyalist bir mücadele olup olmadığı tartışma konusu olsa da Fransa ve İngiltere'nin kendi kara parçalarından fersah fersah uzak Anadolu toprakları üzerinde hak ve imtiyaz talep etmeleri emperyalizm ve yarı sömürge zihniyetinin tezahürüdür. Bu bağlamda eğer bu dönemde anti-emperyalist bir mücadeleden bahsedecek olursak bunu en iyi gözlemleyebileceğimiz yer Lozan barış müzakereleridir. Ancak Lozan'da dahi “yeniden yapılandırılan devletle, sömürge ilişkilerinin hangi düzeyde devam edeceği ya da yeni oluşumla kapitalist ilişkilerin hangi çerçeveden gelişeceği” gerçeği göz ardı edilmemelidir (Ersoy, 2004:14).

Bu düzen ve şartlar altında 21 Kasım 1922'den 4 Şubat 1923'e kadar süren Lozan barış müzakerelerinin ilk dönemi başladı. 22 Kasım 1922 tarihinde müzakereler ilk olarak Arazi Komisyonu'ndaki tartışmalarla başladı. 27 Kasım 1922'de ise Maliye Komisyonu'ndaki müzakereler başlatıldı. Yapılan müzakerelerde taraflar kendi tezlerini savunurken tartışma ve anlaşmazlıklar derinleştikçe bazı konular alt komisyonlara devredildi. Ancak Aralık ayının ortalarından itibaren müzakereler birçok konudaki uyuşmazlık sebebiyle çıkmaza girdi. İsmet Paşa'nın 19 Aralık 1922 tarihinde İcra Vekilleri Kurulu Başkanlığı'na gönderdiği telgrafta durumu bildirmesi üzerine Genelkurmay Başkanlığı'na konferansın kesilme olasılığına karşı ordunun durumunu muhafaza etmesini bildirildi (Türk İstiklal Harbi II. Cilt, 1995:253). Bu durum konferansın kesileceğinin önemli bir göstergesiydi. Nihayetinde iki buçuk ay süren Lozan görüşmeleri 4 Şubat 1923'te kesildi. Bu kesintinin en büyük sebebi kapitülasyonlar hakkında çıkan görüş ayrılığıydı. Müttefik devletler sahip oldukları ekonomik imtiyazları sürdürmeye çalışırken, TBMM heyeti bunu bir tam bağımsızlık sorunu olarak görmekteydiler. Ancak konferans kesilmesine rağmen barışın sağlanacağına dair iyimser bir durum vardı.

Konferansın kesilmesinden sonra Türkiye'ye dönen TBMM Heyeti başkanı İsmet Paşa döner dönmez Eskişehir'de Mustafa Kemal Paşa ile bir araya gelmiş ve barışın sağlanma koşullarının bulunduğunu bildirmişti (İnönü, 1998:138). Bilindiğinin aksine Konferans'ın en problemleri ilk dönem görüşmelerinde konuşulmuş ve çoğu çözme kavuşturulmuştu. Dolayısıyla Lozan Görüşmeleri kesildikten sonra barışın sağlanacağına dair iyimser durum devam etti.

Ankara görüşmelerin kesildiği bu arada birkaç adım attı. İlk olarak Lozan Görüşmeleri mecliste tartışıldı ve mecliste esen sert havaya rağmen görüşmelerin Heyet-i Vekile koordinatörlüğünde İsmet Paşa ve heyeti tarafından yürütülmesi tekrar karara bağlandı. Atılan diğer bir adım ise İzmir'de bir iktisat kongresinin toplanması oldu. Lozan görüşmeleriyle bağlantılı olarak bu kongrenin toplanmasına çeşitli anlamlar yüklenmiştir. Öncelikle kongrenin Lozan'da İtilaf devletleri tarafından devam edilmesi istenen kapitülasyonlar ve imtiyazların devam ettirilmeyeceğine vurgu yapmak için düzenlendiği savunulmaktadır (İnan, 1989:12). Diğer bir yaygın görüşe göre ise 17 Şubat - 4 Mart 1923 yılında ülke genelinde düzenlenen ve İstanbul burjuvazisinin yoğun katılımıyla gerçekleşen kongrenin yabancı sermayeye ve liberal değerlere vurgu yaparak kurulan devletin batı kapitalist sistemi içerisinde konumlanacağına mesajını içerdiğini vurgulamaktadır (Tunçay, 1999:188). Bu bakış açısını eleştiren Çetinkaya'ya göre ise kongre "o günkü koşullarda Lozan'da Batı'ya karşı, içeride ise farklı siyasal ve iktisadi çevrelere karşı Ankara'nın kendini ortaya koyduğu ancak farklı siyasal ve toplumsal öznelerin de kendilerini ifade şansını bulduğu bir alandı" (Çetinkaya, 2023:36). Farklı bakış açılarına rağmen bu kongrenin düzenlenmesinde Lozan görüşmelerinin de etkisi vardı. Kongrenin akabinde 23 Nisan 1923 tarihinde Lozan görüşmelerinin ikinci ayağı başladı.

İkinci dönem görüşmelerinde daha önce müzakeresi yapılan meseleler kesinleştirildi ve müzakeresi ertelenen konular görüşüldü. Görüşmelerin ilk bölümünde öncelikle, Türkiye ve Yunanistan arasında savaş tutsaklarının değişimi konusunda anlaşmaya varılmış ve daha sonra Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi imzalanmıştı. Bu iki mesele dışında antlaşmanın geriye kalan hükümleri 24 Temmuz 1923'te karara bağlanarak imzalandı (Oran, 2009:220). Lozan görüşmeleri sona

erdiğinde toplan 18 belge ortaya çıktı. Bunlardan en önemli olanları; Barış Antlaşması, Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi, Boğazlar Sözleşmesi'dir. Geriye kalan belgeler içerisinde yer alan; Yerleşmeye ve Yargı Yetkisine İlişkin Sözleşme, Ticaret Sözleşmesi, Sağlık Sorunlarına İlişkin Bildiri, Yargı Yönetimine İlişkin Bildiri, Osmanlı İmparatorluğunda Verilmiş Birtakım İmtiyazlara İlişkin Protokol ve Bildiri belgeleri ise Türkiye'nin kendi egemenlik alanı üzerinde tam bağımsızlığını sağlamak için oldukça önemli belgelerdir.

Konferansta tartışılan başlıca konulara baktığımızda; sınırlar, boğazlar, azınlıklar, kapitülasyonlar ve imtiyazlar en çok üzerinde durulan konulardı. Aslında sınır konusunda birçok sorun savaş meydanında çözüme kavuşturulmuştu. SSCB ve İran sınırı konusunda hiçbir problem bulunmamaktaydı. En ihtilafli sınır sorunları Trakya, Boğazlar ve Irak sınırı konusunda yaşandı. Söz konusu bölgeler Misak-ı Milli sınırları içerisinde bulunmasına ve TBMM Heyeti bu bölgeleri kendi ulusal sınırları içerisinde kalmasını talep etmesine rağmen bu bölgeleri tamamen alabilme kabiliyetine sahip olup olmadığı tartışma konusudur. 1912 Balkan Savaşları'ndan itibaren bilfiil savaşan Osmanlı/Türkiye ordusunun bu süre boyunca yaşadığı insan ve kaynak kaybını düşündüğümüzde daha geniş topraklar için savaşma kabiliyet ve yeterliliğinin oldukça tükendiğini söyleyebiliriz. Ayrıca kurulacak ulus devletin daha homojen bir yapıda olması arzulanan bir durumdu. Bu Realpolitik durumun farkında olan Mustafa Kemal Paşa "savunulabilir sınırlar" ve "ulus-devlet" ilkeleri doğrultusunda bir strateji ortaya koydu (Oran, 2009:221).

Boğazlar konusunda ise en büyük gerilim İngiltere ve Sovyetler arasında yaşandı. Sovyetler Boğazlardan geçişleri güvenlikleri doğrultusunda sınırlandırılmasını talep ederken, dönemin en büyük donanmasına sahip İngiltere ise Wilson Prensiplerine dayanarak serbest geçiş hakkını savunmaktaydı.⁴ Türkiye'nin Batı bloğu içerisinde yer alma isteği ve buna bağlı olarak kapitalist sistem içerisindeki serbest ticaret ve serbest dolaşım prensipleri İngiltere tezinin benimsenmesini

⁴ Bkz: Wilson Prensiplerinin 12 maddesinde; "Türk Boğazlarının uluslararası garanti altında tüm devletlerin ticaret gemilerine açılması" ibaresi yer almaktadır. Atatürk Ansiklopedisi, Wilson İlkeleri, Erişim tarihi: 24.11.2023.

<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/wilson-ilkeleri/>

gerektirmekteydi. TBMM Heyeti İngiltere tezine yakın dursa da Karadeniz'e sınırı olmayan ülkelerin geçişi konusunda bazı sınırlamalar talep ediyordu. Nihayetinde Sovyetlerin istediği biçimde olmasa da İngiltere tezi doğrultusunda belirli sınırlamalarla Boğazların statüsü kararlaştırıldı (Cengiz, 2019:190).

Konferansın en çekişmeli konusu olan kapitülasyonlar ise TBMM Heyetinin istediği biçimde sonuca bağlansa da bazı taviz ve ekonomik imtiyazlar verildi. Ancak bu imtiyazlar geçici bir süre için tanınmıştı. Kabotaj hakkı, sağlık yerleşme ve yargı konularında tanınan küçük imtiyazların yanı sıra gümrük vergileriyle ilgili getirilen sınırlama tam mali bağımsızlık açısından oldukça önemli bir durumdur. Yapılan Ticaret Sözleşmesi'ne göre İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya'ya 1916'dan beri Osmanlı'nın uyguladığı gümrük oranları 5 yıl daha uygulanacaktı. Ayrıca istisnai durumlar haricinde ihracat ve ithalata getirilen sınırlandırmaların kaldırılması kararlaştırılmıştır. Boratav'a göre alınan bu kararlar Türkiye'nin 5 yıl boyunca etkili bir dış ticaret politikası izlemesinin önünü tıkadı (Boratav, 2006:34). Ancak buna rağmen antlaşmanın 28. maddesinde antlaşmaya taraf olan bütün devletlerin kapitülasyonların tamamen kaldırılmasını kabul etmesi, orta ve uzun vadede Türkiye'nin ekonomik bağımsızlığı için önemli bir adımdır (TBMM Arşivi, 2023:10). Kurulacak yeni kapitalist düzen içerisinde emperyalizmin farklı bağımlılık ilişkileri ortaya çıksa da kapitülasyonların kaldırılmasıyla Osmanlı döneminde tedricen ortaya çıkan devletin yarı sömürge statüsüne son verilmiştir.

Mali açıdan önemli olan diğer bir konu ise Düyun-ı Umumiye meselesiydi. Osmanlı İmparatorluğu döneminde başta Fransa olmak üzere Avrupalı devletlerden alınan borçların kimler tarafında ve nasıl ödeneceğinin tartışıldığı bu müzakerelerde, borcun Osmanlı'dan kopan devletler arasında paylaşılması kararlaştırılsa da sorun tamamen çözülemedi. Borçlar meselesi daha sonra 13 Haziran 1928 tarihinde Paris'te imzalanan antlaşmayla Osmanlı'dan ayrılarak kurulan devletler arasında orantısız bir biçimde bölüşüldü. Bu borçların %65'ine yakınının Türkiye tarafından ödenmesi kararlaştırıldı (Dikmen, 2005:152). Türkiye'nin 1928 yılı bütçesini düşündüğümüzde bu borç oldukça yüksekti. 1928 yılı bütçesi 103.000.000 TL iken yükümlülüğü altına girilen borcun 84.597.495 TL olması Lozan Antlaşması'nın, siyasi ve

diplomatik açıdan başarılı, iktisadi yönden ise başarısız olarak değerlendirilmesine yol açmıştır (Aşcı, 2016:1655).

Kongrenin önemli konularından olan azınlıklar meselesi ise büyük ölçüde TBMM Heyetinin istediği biçimde sonuçlandı. Her şeyden önce azınlık kavramının uluslararası tanımı olan soy, dil ve din kategorilerinden yalnızca dini kategori baz alınarak sadece gayrimüslimlere azınlık hakları tanındı. Türkiye sınırları içerisinde kalan diğer hiçbir etnik kimliğe azınlık hakları tanınmadı. Dolayısıyla daha sonraki süreçte Lozan Antlaşması'nda "Azınlık" olarak tanımlanan Rum, Ermeni ve Musevi cemaatleri dışında hiçbir gurup azınlık olarak kabul edilmedi (Maraşlı, 2009:20). Ayrıca başta Kürtler ve Ermeniler olmak üzere Sevr Antlaşması'nda adı geçen etnik kimliklerle ilgili hükümlere Lozan Antlaşması'nda yer verilmedi. Gayrimüslimler için bedelli askerlik statüsü kabul edilmeyerek, bütün vatandaşlar gibi askere alınmaları kararlaştırıldı. Aslında bu yeni bir durum değildi. 8 Şubat 1856 tarihinde ilan edilen İslahat Fermanı'nda ve Kanun-i Esasi'de, vatandaşlık görevlerinde eşitlik ilkesi doğrultusunda gayrimüslimlerin de askere alınması kararlaştırılmıştı (Bilgin, 2007:60,63). Alınan bu karar hem Müslüman hem de gayrimüslimler tarafından tepkiyle karşılanmış ve uygulamada sıkıntı yaşanmıştı. Yeni kurulan ulus devlette bu ikiliği ortadan kaldırmak için Lozan'da adım atıldı.

Azınlıklar meselesiyle birlikte tartışılan Fener Rum Patrikhane meselesinde ise Patrikhaneye sadece ruhani yetkiler tanındı. Bu meselenin tartışıldığı komisyonda TBMM Heyeti başkanı İsmet Paşa, Rum Ortodoks unsurların ve onlara ait kurumların ülke sınırları dışına çıkarılmasını yönünde hareket etti (Alexandris, 2011:78). Ancak bu talep büyük bir tepkiyle karşılandı. Yunanistan ve İngiltere başta olmak üzere, Balkan devletleri ve ABD'nin yanı sıra Anglikan Kilisesi Patrikhane'nin İstanbul'da kalması için yoğun bir baskı yapıldı (Alexandris, 2011:81-82). Yapılan tartışmalar sonunda TBMM Heyeti Başkanı İsmet Paşa geri adım atmadan önce kamuoyunda Megali İdea'nın destekçisi olarak bilinen Patrik Meletios Metaxakis'in İstanbul'dan uzaklaştırılması şartıyla, sadece ruhani ve dini yetkilerle sınırlı bir kurumun olarak Patrikhane'nin ülke sınırları içerisinde kalmasını kabul etti (Alexandris, 2011:98).

Tarihsel Süreçte Lozan Algısı ve Tartışmalar

Tarihte gerçekleşen kimi olay ve olgular bağlamlarının dışına taşarak politik bir kimlik kazanırlar. Bu olay ve olgulara yaklaşımınız, kim olduğunuzu ve nasıl konumlandığınızı belirler. Bu olaylara bakış açısının akademik yönden yetersiz olması yanlış önermelerle desteklenen argümanların savunulması anlamına gelmez. Kimi zaman doğru önermeler de yanlış sonuçlar doğurabilir. Söz konusu yetersizliğin asıl sebebi konuyla ilgili kimi bilgilerin içerilmesi ve kimi bilgilerin ise görmezden gelinmesidir. Bu durum zaman zaman siyaseten tarihin garabetlerini örtmek için kullanılırken, kimi zaman ise tarihte gerçekleşen olumlu bir gerçekliğin çarpıtılması için de kullanılabilir. Bu durumda doğru önermeler eksik oldukları için gerçekliği bütün yönleriyle görmemizi engelleyebilir. Söz konusu sosyal bilimler ve özellikle tarih olunca gerçekliğin hata ve ya ihmal ile tek bir yönden ele alınışı, yanlış saptamaları kaçınılmaz kılmaktadır. Akademik ve politik alanda çeşitli sebeplerle yapılan bu ihmal ve hatalar sosyal alanda karşılık buldukları ölçüde toplumsal yarılma ve ikiliklere yol açarak konu hakkında çarpıtılmış bir algının oluşmasına yol açabilmektedir.

Türkiye kamuoyunda birçok konuda olduğu gibi Lozan Barış Antlaşması'yla ilgili de önemli bir ikilik söz konusu. Bu ikilik akademik olmaktan ziyade politiktir. Bir kesim Lozan Barış Antlaşması'nı verilen büyük bir savaşın sonucunda masa başında kazanılmış büyük bir zafer olarak değerlendirirken, diğer bir kesim tarafından eleştiriye tabi tutulmaktadır. Bu iki farklı politik bakış açısının kökeni 23 Nisan 1920 tarihinde 15 Nisan 1923 tarihine kadar Milli Mücadele'ye öncülük eden Birinci Meclis'teki tartışmalara kadar götürülebilir.

23 Nisan 1920'de TBMM kurulduğunda meclisin iki farklı grubun siyasi çekişmesine sahne olduğunu görmekteyiz. Savaş koşullarında bu iki hizip arasındaki çekişme her ne kadar dizginlense de Birinci Grup ve İkinci Grup olarak adlandırılan bu iki hizip savaşın nihayetinde kurulacak devletin nasıl bir rejimle ve hangi koşullar altında yönetileceği konusunda ayrışmaktaydı. Bu fikir ayrılığı politik bir güç mücadelesine dönüştüğü ölçüde daha baskın grup olan Birinci Grubun benimsediği bütün politikalar ve attığı bütün adımlar İkinci Grup'un muhalefetiyle karşılaşmaktaydı. Bu muhalefet Lozan Görüşmeleri sürecinde de devam

etti. İsmet İnönü anılarında Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı süreçte mecliste yapılan tartışmalarda İkinci Grup tarafından sert bir biçimde eleştirildiğini aktarırken Mustafa Kemal Paşa'nın bu gruptan oldukça rahatsızlık duyduğunu belirtir (İnönü, 1998:143-144).

Lozan görüşmeleri sürecinde İkinci Grup, görüşmelerinin Meclis'in yönetiminde yapılmasını talep ederken Birinci Grup TBMM adına Heyet-i Vekile'nin görüşmeleri yürütmesini savunmuş ve bu durum iki grup arasında Meclis'te yoğun tartışmaların yaşanmasına sebep olmuştur. Alınan kararlarda, son sözün Meclis tarafından söylemesi konusunda oldukça hassas davranan İkinci Grup ayrıca Misak-ı Milli'den taviz verilme durumunu sert bir biçimde eleştirmişlerdir (Demirel, 2003:505). Milli Mücadele döneminde başlayan ve derinleşerek devam eden bu meclis içi siyasi çekişme karar alma süreçlerini geciktirirken başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere çoğunluk olan Birinci Grup'un tepkisini çekti. Bu şartlar altında Mustafa Kemal Paşa'nın talebiyle seçimlere gitme kararı alındı. Mustafa Kemal Paşa siyaseten almış olduğu bu kararı şu ifadelerle gerekçelendiriyordu (Atatürk, 1994:449);

“Artık şüpheye yer kalmamıştı ki, Meclis yenilenmedikçe, millet ve memleketin ağır ve sorumluluk bekleyen işlerini yürütmeye imkan yoktur. Bu zarurete ben de inandım. (...) Rauf Bey'in dairesinde toplanan Bakanlar Kurulu'na, Meclis'in yenilenmesini Meclis'e teklif etmek gereğinden söz ettim. Kısa bir tartışmadan sonra, Hükümet üyeleri ile görüş birliğine vardık. Aynı gece, Meclis'teki Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu Yönetim Kurulu'nu da Bakanlar Kurulu toplantısına çağırdım. (...) Ondan sonra, derhal Grup Genel Kurulu'nu topladım. (...) Meclis'in artık bu görevleri yerine getirme kabiliyeti kalmadığını belirterek ve ispat ederek, Meclis'ten, seçimleri yenileme kararı vermesini istemek gerektiğini bildirdim. (...) Bunun üzerine konu, aynı gün, 1 Nisan 1923'te Meclis'e götürüldü. Yüz yirmi kadar üye, bir önergeyle, seçimlerin yenilenmesi için bir kanun teklifi sundu. Meclis, “Seçimlerin yeniden yapılmasına karar verilmiştir” şeklindeki bir kanunu oybirliği ile çıkardı.”

Mustafa Kemal Paşa'nın inisiyatif olarak attığı bu adım her şeyden önce siyasi bir karardı. Meclis içerisinde İkinci Grup'un varlığı gerçekten alınacak kararları geciktirmekteydi. Ancak bu seçim sadece bu durumu düzeltmekle ilgili değildi. Aynı zamanda muhalefetin varlığı Birinci Grup'un aldığı bütün kararların eleştirilmesini ve Birinci Grup'un içerisinde yer alan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının hareket kabiliyetini sınırlamaktaydı. Dolayısıyla bu seçim muhalefetin tasfiyesini getirecekti. Zaten seçim kararı alındıktan hemen sonra Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda yapılan değişiklik bunun en büyük göstergesiydi. Kanun'un 1. maddesi değiştirilerek şu şekilde karara bağlanmıştı (Demirel, 2003:529);

“Saltanatın ilgasına ve hukuk-u hakimiyet ve hükümlerinin gayrikabil-i terk ve tecezzi ve ferağ olmak üzere Türkiye halkının mümessili hakikisi olan Büyük Millet Meclisi'nin şahsiyeti maneviyesinde mündemiç bulunduğu dair 1 Teşrinisani 1338 (1922) tarihli karar hilafında veya Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin meşruyetine isyanı mutazamının kavlen veya tahriren veya fiilen ankasdin muhalefet veya ifsadat ve neşriyatta bulunan kesian haini vatan addolunur.”

Yapılan bu kanun değişikliği Birinci Grup dışındaki siyasi yapılanmaların siyaset yapma kabiliyetini ortadan kaldırdığı gibi yapılabilecek herhangi bir muhalefetin vatana ihanet olarak suçlanması ihtimalini doğurdu (Demirel, 2003:530). Dolayısıyla bu siyasi karar bir bakış açısına göre hilafet ve saltanat yanlılarını tasfiye ettiği için olumlu bir durum olarak değerlendirilirken, diğer bir bakış açısıyla parlamentoda muhalefetin varlığına son vererek, tek parti rejiminin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan bir değişiklik olarak değerlendirilebilir. Ancak Birinci Meclis'teki bu siyasal yarıma bastırılma da tamamen yok olmadı.

Lozan Antlaşması'yla bağlantılı olarak Birinci Meclis'teki bu yarıma Türkiye siyasetindeki birçok ikiliği besleyen en temel hizipleşme olarak görülebilir. Lozan Görüşmeleri henüz nihayete erdiremediği bir dönemde dahi İkinci Grup tarafından sert bir biçimde eleştirilmesi, daha sonraki süreçte bu hizbin temsilcisi olan siyasal yapıların ve toplumsal aktörlerin benzer argümanlarla antlaşmayı eleştirmelerine olanak tanıdı.

Tek Parti'nin hüküm sürdüğü 1950'lere kadar resmi ideolojinin sağladığı kalkan dolayısıyla bu dönemde alınan siyasi kararlar eleştiriden azade kalsa da 1960'larda solun ve daha sonraki süreçte Siyasal İslam'ın yükselişine bağlı olarak iki farklı bakış açısıyla, resmi ideoloji ve Kemalist paradigma eleştiriyeye tabi tutuldu.

Lozan Antlaşması'yla ilgili ilk eleştiriler Demokrat Parti(DP) döneminde başladı. DP iktidarından önce özellikle İsmet İnönü döneminde Lozan Antlaşması'nın imzalanma yıldönümü "Lozan Sulhu Günü" veya "Lozan Bayramı" adıyla 24 Temmuz tarihinde çeşitli etkinliklerle kutlanmaktaydı (Aydın, 2020:66). Ayrıca basında Lozan Antlaşması'na dair övgü dolu yazılar yazmak bir gelenek haline gelmişti. Ancak DP döneminde İsmet İnönü'nün ana muhalefet partisi olan CHP'nin lideri ve Lozan Antlaşması'nın baş aktörü olmasının da etkisiyle tedricen Lozan Antlaşması eleştirilmeye başlandı. Öncelikle DP yanlısı basın Lozan Antlaşması yıldönümünde yapılan methiyelere kayıtsız kalıp yer yer eleştiriler yaparken, DP gücünü konsolide ettiği 1954 seçimlerinden sonra Lozan kutlamalarına karşı politik bir tavır alıp, 1955 yılında Lozan için yapılan törenleri engelleyerek kutlamaları yasakladı (Gülen, 2013:90). Bu dönemde yasaklanmalara rağmen CHP Lozan kutlamalarını yapmaya çalışmış, DP denetimindeki resmi devlet kurumları ise aynı döneme denk gelen II. Meşrutiyet'in ilanı ve Hatay'ın Türkiye'ye katılmasının yıldönümlerini kutlamayı tercih etmiştir (Gülen, 2013:95).

DP iktidarı boyunca kullandığı popülist söylemle Tek Parti döneminde mağdur olduğunu düşündüğü bütün toplumsal kesimleri temsil ettiğini iddia ediyordu. Ancak iktidarının ikinci döneminden itibaren partinin demokrat kimliği git gide aşınmış otoriter eğilimler göstermişti. Bu otoriter eğilimlerin yanı sıra temsil ettiği muhafazakarlık kimliği başta ordu olmak üzere DP'yi Kemalist değerlere ve müesses nizama tehdit olarak gören yapıları harekete geçirdi. Türkiye ekonomisinin büyük bir çıkmaza girerek dış ticaret açığının sürdürülemez bir noktaya geldiği ve DP iktidarının otoriter uygulamalarının arttığı bir konjonktürde ordu anti-demokratik bir biçimde yönetime el koydu. Bu müdahale Türkiye demokrasisine büyük bir darbe vurduğu gibi uzun vadede Türkiye'deki kutuplaşmayı da besledi. Dönemin Başbakanı Adnan Menderes yönetimi boyunca yaptığı bütün hatalara rağmen ağır bir yargılama sürecinden geçerek idamla cezalandırılması Türkiye demokrasi tarihine kara bir leke

şeklinde geçtiği gibi toplumsal hafızada sadece bu mağduriyeti dolayısıyla kült bir figüre dönüştü. Bireysel yaşantısı her ne kadar muhafazakar yaşantı biçiminin ötesinde olsa da kullandığı popülist söylem ve politikalar dolayısıyla söz konusu muhafazakar cenahın savunduğu bir kanaat önderine dönüştü. Tek Parti dönemi politikaları ve DP'nin popülist ve otoriter eğilimlerinden sonra 27 Mayıs Darbesi'nin toplumsal hafızada yarattığı etki toplumsal yarılmayı besledi. Bu toplumsal kutuplaşma siyasi, sosyal ve akademik alanlara da sirayet ederek karşılık buldu. Ancak kutuplaşma sadece iki boyutlu değildi. 1960'ların görece demokratik ortamında Türkiye Solu ve Kürt Hareketi de boy gösterdi. Bütün bu siyasallaşan toplumsal yapıların tarihsel olaylara kendi ideolojik perspektifleri dolayısıyla yüklediği anlam da farklı oldu.

Kemalist çizginin Lozan Barış Antlaşması'na bakış açısı ideolojik duruşu dolayısıyla oldukça olumluydu. Erken Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen bütün politikalar resmi ideoloji bağlamı içerisinde ele alınarak meşrulaştırılırken, Lozan Antlaşması'na dair herhangi bir öz değerlendirme yapılmadığı gibi kusursuz bir diplomatik başarı metni olarak değerlendirildi. Antlaşma dönemin koşulları ve Ankara'nın söz konusu dönemde sahip olduğu imkanlar bağlamından ele alınmadan, sadece kutsal bir metin gibi görüldü.

Buna karşı muhafazakar kanat 1923 seçimlerinde İkinci Grup'un tasfiye edilmesi, Tek Parti döneminin sert uygulamaları, 27 Mayıs Darbesi'yle DP iktidarına son verilmiş olması ve muhafazakar kanadın tarihsel süreç içerisinde maruz kaldığı diğer baskılar sebebiyle Kemalist çizgiyi besleyen bütün tarihsel olumlamalara karşı çıkmaktaydı. Bu karşı tepki ilk ortaya çıktığında konjonktür dolayısıyla sert bir biçimde ortaya koyulmasa da 2000'li yıllardan itibaren yakaladığı ilk fırsatta bu durumu ters düz etmeye çalıştığını görmekteyiz. Bütün Kemalist değerlerin tartışmaya açıldığı bu dönemde haklı eleştirilerden çok topluma spekülasyon bilgisi aktarıldı. Birçok konu bağlamından koparılarak tartışıldı. Bu konulardan biri de Lozan Barış Antlaşması'ydı. Lozan ile ilgili yapılan spekülasyon tespitleri içerisinde "antlaşmanın gizli maddelerinin varlığı" gibi jenerik ve hiçbir dayanağı olmayan bilgiler topluma aktarıldı. Türkiye'nin Lozan Antlaşması'nın gizli maddeleri dolayısıyla 2023 yılına kadar yeraltı kaynaklarını kullanamayacağı miti hiçbir kanıtlayıcı kaynak

olmaksızın toplumun önemli bir kesimi tarafından kabul edildi. Benzer bir toplumsal algı On İki Adalar konusunda da oluştu.

On İki Adalar 1912 yılında imzalanan Uşi(Ouchy) Antlaşması'yla geçici olarak İtalya'ya bırakılmış ve daha sonra Lozan Antlaşması da dahil olmaz üzere birçok vesileyle geri alınmak istenmiş fakat bu girişimler sonuç vermemiştir. Ancak muhafazakar tarih yazımında adaların 1912'de kaybedilme durumu göz ardı edilerek, Lozan'da geri alınmaması ön planda tutulur. Hatta çoğu zaman 1912 yılında yapılan ve Lozan'daki bir bölgenin ismi olan Uşi(Ouchy) Antlaşması'nın adı Lozan Antlaşması olarak kullanılarak, bilinçli ve ya bilinçsiz bir kafa karışıklığına yol açıldı. Toplumun muhafazakar kanadının önemli bir kısmı ani-Kemalist refleksleri ve bu kafa karışıklığının da etkisiyle adaların Lozan'da verildiğine inanmaktadır. Bu kafa karışıklığını ortadan kaldırmak için; On İki Adalar'ın Lozan'da fakat 1923'te değil, 1912'de kaybedildiğini söyleyebiliriz.

Benzer bir yanlış değerlendirme Musul ve Kerkük konusu için de geçerlidir. Ankara hem Lozan'da hem de daha sonra İngiltere ile gerçekleştirdiği ikili görüşmelerde Musul ve Kerkük'ü almak için büyük bir çaba sarf etmiştir. Ancak Milli Mücadele başladığında bu bölgeler İngiltere tarafından işgal edilmiş durumdaydı. Ankara bu bölgeleri alabilmek için askeri bir hareket düzenlemek durumundaydı. Birinci Dünya Savaşı'nın mağlup tarafı olarak savaş alanında kazanılmayan hiçbir bölgeyi alma imkanı mevcut değildi. Ordunun durumunu, askeri ve ekonomik kaynakları düşündüğümüzde böyle bir askeri hareket düzenlemenin pek de mümkün olmadığını söyleyebiliriz. Bölgeye düzenlenecek bir hareketin başarıyla sonuçlanma ihtimali, tamamına yakını subay olan Milli Mücadele hareketinin öncü kadrosu tarafından düşünülmüş ve sahip olunan askeri kaynaklar ölçüsünde adım atılmıştır.

Muhafazakar kanattan Lozan Barış Antlaşması'na yönlendirilen eleştirilere baktığımızda, eleştirilerin antlaşmanın içeriğinden ziyade bu antlaşmanın kimler tarafından yapıldığına yönelik bir tutumla yapıldığını görmekteyiz. Kemalizm'e karşı geliştirilen bu geleneksel tepkisel yaklaşımın Kemalist ideolojiyi ve resmi tarih tezini bütün yönleriyle çözümlenmeye çalışmaktan ziyade olaylar ve kişiler üzerinde durarak

Kemalizm'i yadsımaya çalışmış ve benimsenen bu tutum tutarlı bir eleştiri yapılmasının önüne geçmiştir (Bağcı, 2004:202-203).

Sonuç

Lozan Barış Antlaşması konusunda toplumda farklı bakış açılarının oluşmasının altında her şeyden önce siyasi hizipleşme yatmaktadır. Bu hizipleşme geç Osmanlı döneminde Osmanlı modernleşmesiyle bağlantılı olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde Ahmet Rıza Bey grubu ve Prens Sabahattin taraftarları arasında ortaya çıkmış, 1920'den 1923'e kadar Birinci Meclis'te Birinci Grup ve İkinci Grup arasında önemli bir çekişmeye sahne olmuş ve Cumhuriyet döneminde derinleşerek devam etmiştir. Öncelikle dar bir çevrede ortaya çıkan bu siyasal bölünme kitle siyasetinin gelişmesine bağlı olarak sosyal yapıda karşılık bulmuştur. Sosyal alanda karşılık bulduğu ölçüde toplumsal yarılmaya neden olduğu kadar bireylerin olaylara bakış açısını da etkilemiştir. Sadece Lozan Anlaşması'yla sınırlı kalmayan bu toplumsal hizipleşme Türkiye toplumunda birçok ikiliğin oluşmasını beslemiştir.

Toplumda var olan Lozan algısı da büyük ölçüde bu siyasal kutuplaşmayla ilgilidir. Kemalist ideolojiyi benimseyen toplumun "laik" ve "Batıcı" kanadı Lozan Barış Antlaşması da dahil olmak üzere Mustafa Kemal önderliğinde Cumhuriyet modernleşmesi doğrultusunda gerçekleştirilen bütün reform, devrim ve aksiyonları öz eleştiri ortaya koymadan toptan savunurken, muhafazakar kanat bu reform, devrim ve aksiyonların toplumun geleneksel yapısını yozlaştırdığını düşünerek toptan reddetme eğilimi göstermektedir. Bu yüzden Lozan Barış Antlaşması'yla ilgili yapılan değerlendirmeler bağlamından koparak ideolojik bir çekişmeye dönüşmektedir.

Tarafsız bir noktadan bakıldığında Lozan Barış Antlaşması zor koşullarda verilen Milli Mücadele'nin sonunda imzalanan çeşitli sınırlılıkları olan ve devletin uluslararası alanda tanınarak kurulmasını güvenceye alan bir metindir. Bu antlaşmanın imzalanması için savaş alanında verilen mücadele ölçüsünde masa başında mücadele edilmiştir. Ancak Ankara'nın söz konusu dönemde sahip olduğu imkanlar başta Misak-ı Milli olmak üzere çeşitli ekonomik imtiyazların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Daha sonraki süreçte, Montrö Boğazlar sözleşmesi, Hata'yın Türkiye'ye katılması, İngiltere ile Musul ve Kerkük konularında

müzakerelerin yürütülmesi ve geçici ekonomik yükümlülüklerin ortadan kalkmasıyla beraber Lozan Barış Antlaşması Türkiye'nin kapitalist sistem içerisinde Batı bloğuna entegre bir ulus devlet olarak varlık göstermesini mümkün kılmıştır. Ancak kapitalist sistemi içerisinde konumlanan bu ulus devletin emperyalist güçlerle nasıl asimetrik bir bağımlılık ilişkisi geliştirdiği tartışma konusudur. Bu noktada geleneksel kanadın aksine sol ideoloji Lozan Barış Antlaşması'yla ilgili daha sistematik ve analitik bir eleştiri ortaya koyarak, antlaşmanın kapitalist sistem içerisindeki sömürü ve bağımlılık ilişkilerini kamufle ettiğini belirtmektedir.

Sağdan ve soldan yapılan bu eleştirilere rağmen Kemalist çizginin toptan savunduğu biçimde olmasa da Lozan Barış Antlaşması Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu metni olması sebebiyle oldukça önemli bir belgedir. Real politik bir bağlan içerisinde Türkiye'nin sınırlarının belirlendiği ve uluslararası meşruiyetinin tanımlandığı bu belge ülkenin tapusu niteliğindedir. Ancak bu antlaşmanın kapsamının eleştiriye açık bazı durumlar taşımadığı anlamına gelmez. Kapitülasyonların kaldırılması uzun vadede kapitalist üretim ilişkileri içerisinde görece ekonomik bağımsızlığı getirirken, çeşitli ekonomik imtiyazların verilmesi eleştiriye açık bir durumdur. Azınlıklar meselesinin çözümü için atılan birçok adım homojen olunması arzulanan ulus devletin kurulması için yerinde bir adım gibi görülürken "azınlık" kavramının sadece dini kritere göre yapılması durumu ise tartışmalı bir konudur. Birçok başlık için benzer tezat durumlar kurulabilir. Bu yüzden antlaşma değerlendirildiğinde Ankara'nın sahip olduğu imkanlar, uluslararası konjonktür, ulus devlet mantığı ve dönemim diğer dinamikleri Türkiye iç siyasetiyle ilişkilendirilerek analiz edilmeli. Aksi durumda tartışma kısır bir siyasi hizipleşme sınırlarına sıkışıp kalmaya mahkumdur.

KAYNAKÇA

- Alexandris, A. (2011). "Lozan Konferansı ve İstanbul Rum Patrikhanesi'nin Ekümenik Boyutu: 10 Ocak 1923 Tarihli Tutanağın Önemi", Der: Cengiz Aktar, *Tarihi, Siyasi, Dini ve Hukuki Açından Ekümenik Patrikhane*, (ss.77-120), İstanbul: İletişim Yayınları.

- Anderson, M. S. (2010). *Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Arslan, G. (2015) "Osmanlı Devletinin Dış Borçları ve Yeniden Yapılandırma Süreci (1930 - 1933)", *International Journal of History*, 7 (4).
- Aşçı, H. B. (2016). "Lozan Barış Antlaşması'nda Osmanlı Borçları Meselesi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5 (6), 1649-1666.
- Atatürk Ansiklopedisi, "Wilson İlkeleri", Erişim tarihi: 24.11.2023.
<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/wilson-ilkeleri/>
- Atatürk, M. K. (1994). *Nutuk 1919 - 1927*, Yay. Haz: Zeynep Korkmaz, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Aydın, M. K. (2020). "Milli Gün Kutlamalarına Bir Örnek Olarak Lozan Günü Kutlamaları (24 Temmuz 1939)", *Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (49)
- Bağce, H. E. (2004). "Türkiye'de Siyaset ve Resmi İdeoloji: Temel Yaklaşımlar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2(1), 197-224.
- Best, A., Hanhimaki, J. M., Maiolo, J. A., Schulze, K. E. (2020). *20. Yüzyılın Uluslararası Tarihi*. Ankara: Siyasal Kitapevi.
- Bilgin, Ü. (2007). *Azınlık hakları ve Türkiye*. İstanbul: Kitapyayıevi.
- Boratav, K. (2006). *Türkiye'de Devletçilik*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Cengiz, N. M. (2019). "Rus Kaynaklarına Göre Lozan Konferansı'nda Boğazlar Meselesi", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 179-198.
- Çağlayan, K. T. (2017). "Çanak (Kale) Krizi'nde İngiltere'nin Askeri Durumu", *Electronic Turkish Studies*, 12(9)
- Çetinkaya, Y. D. (2023). "1923 Türkiye İktisat Kongresi'nin Bağlamı: "Dışarıya" Verilen Mesaj Mitini Sorgulamak" *Toplumsal Tarih*, Şubat 2023.
- Demirel, A. (2003). *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup*. İstanbul: İletişim.

- Dikmen, N. (2005). "Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19 (2), 137-159.
- Ersoy, T. (2004). *Lozan Bir Antiemperyalizm Masalı Nasıl Yazıldı?* İstanbul: Sorun Yayınları.
- Gülen, A. (2013). "Demokrat Parti Dönemi'nde Lozan Algısı", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 53, Lozan Antlaşması Özel Sayısı, 77-100.
- İnalçık, H. (2022). *Milli Mücadele Tarihi (1908-1923)*. İstanbul: Kronikitap.
- İnan, A. (1989). *İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923*. Ankara: Türk Tarih Kurum Basımevi,
- İnönü, İ. (1998). *İsmet İnönü'nün Hatıraları Lozan Antlaşması -1*. İstanbul: Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık.
- Karabekir, K. (1960). *İstiklal Harbimiz*. İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Konstantin C. (1970). *Yunanistan Dosyası*. İstanbul: Ant Yayınları.
- Maraşlı, R. (2009). "Resmi İdeoloji / Resmi Tarih ve "Azınlıklar"", Der: Fikret Başkaya ve Sait Çetinoğlu, *Resmi Tarih Tartışmaları 8, Türkiye'de Azınlıklar*, (11-40), İstanbul: Özgür Üniversite Kitaplığı.
- Milletler Cemiyeti Antlaşması, Kaynak Linki :
<https://hukukbook.com/milletler-cemiyeti-antlasmasi/> , Erişim Tarihi: 31.10.2023.
- Oran, B. (2009). *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (1919-1980), Cilt 1*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Orbay, R. (1993). *Cehennem Değirmi - Siyasi Hatıralarım I*, İstanbul: Emre Yayınları.
- TBMM Arşivleri, Lozan Sulh Muahedenamesinin Kabulüne Dair Kanunlar; s.10, Erişim Tarihi: 26.11.2023,
https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200343.pdf

- TBMM ZC, Cilt 29, s. 189-190, Aktaran: Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Timuçin F. E. (1990). "Lozan Görüşmeleri Sırasında Türk Heyeti İle TBMM Hükümeti Arasındaki İlişkiler." *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 6 (18), 615-626.
- Tunçay, M. (1999). *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Türk İstiklal Harbi II. Cilt Batı Cephesi 6. Kısım 4. Kitap İstiklal Harbi'nin Son Safhası, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Harb Tarihi Dairesi Resmi Yayınları, 1995, Erişim Tarihi:13 Kasım 2023,https://www.msb.gov.tr/Content/Upload/Docs/askeritariharsiv/12_turk_istiklal_harbi_bati_cephesi_istiklal_son_safhasi.pdf
- Yazıcıoğlu, Y. (2018). *Her Yönüyle Lozan Antlaşması*. İstanbul: Kripto.
- Yerasimos, S. (2000). *Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)*. İstanbul: Boyut Yayın Grubu.